

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN**

**М. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. М. АУЭЗОВА
M. AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY**

**М. Әуезов атындағы ОҚМУ
ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ**

**НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
ЮКГУ имени М. Ауэзова**

**TRANSACTIONS
of M. Auezov SKSU**

№3-4(59/60)

ШЫМКЕНТ 2021

ISSN 2522-4026

**М. Әуезов атындағы
ОҚМУ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ**

**НАУЧНЫЕ ТРУДЫ ЮКТУ
им. М. Ауэзова**

**TRANSACTIONS
Of M. Auezov SKSU**

№3-4 (59/60) 2021

Меншік иесі: М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор: Қожамжарова Д.П. - М. Әуезов атындағы ОҚУ ректоры, т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Редакциялық алқа мүшелері: Сүлейменов Ұ.С. – ҒЖ және И жөніндегі проректоры, т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Изабелла Новак – х.ғ.д., профессор, Познань қ. Адам Мицкевич университеті, Польша; Аврамов К.В. – т.ғ.д., профессор, «Харьков политехникалық институты» ұлттық техникалық университеті, Украина; Соловьев А.А. – ф.-м.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Ресей; Емелин А.В. – ф.-м.ғ.д., профессор, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Ресей; Богуслава Леска - х.ғ.д., профессор, Познань қ. Адам Мицкевич университеті, Польша; Полина Прокопович – PhD, Кардифф университеті, Ұлыбритания; Меор Мохаммед Фаред – ассоциациялық профессор, Путра университеті, Малайзия; Олден А. - академик, Лондон Батыс университетінің есептеуші техника және технология мектебі, Ұлыбритания; Ивахненко А.П.- PhD докторы, директор, Мұнай зерттеу орталығы, Хериот-Ватт университеті, Ұлыбритания; Елизавета Фаслер-Кан - PhD докторы, профессор, Базель университеті, Австрия; Радюк С.Н. - PhD докторы, ассоциациялық профессор, Оңтүстік әдістемелік университеті, АҚШ; Жонго Ок - PhD докторы, профессор, Сеул ұлттық техникалық университеті, Корея; Марфенин Н.Н. - б.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Ресей; Жұрынов М.Ж - х.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Айменов Ж.Т. – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰЖҒА академигі, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Байтанаев Б.А - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Жантасов К.Т.- т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Анарбаев А.А. – т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Исмаилов Б.Р.– т.ғ.д. профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Надиров К.С. – х.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Джакипбекова Н.О.- т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Кулымбетова А.Е. – п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Қалыбекова А.А. - п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Мырзахметов М. - ф.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Назарбекова С.П. – х.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Есимов Б.О. – г.-м.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Ниязбекова Р.К. - э.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Волненко А.А. - т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Тулекбаева А.К. – т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Сарсенбі Ә.М. – ф.-м.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Тлеуов А.С. – т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Жолдасбекова С.Ә. – п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Ильясов Р.М.– т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Карбозова Г.К. – ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Орынтаев Ж.К. – з.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Бейсенбаев О.К. – х.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES

УДК 666.949

Б. Таймасов¹, А. Куандыкова², А. Естауова³

¹д.т.н., профессор, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²магистр, преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

³магистр, старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**ВОЗМОЖНОСТИ ВЫПУСКА КОМПОЗИЦИОННЫХ И ПУЦЦОЛАНОВЫХ
ЦЕМЕНТОВ С ДОБАВКАМИ ОПОКИ**

Аннотация

Цемент энерго- и ресурсоемкий продукт. На производство 1 т цемента при сухом способе расходуется 100-120 кг условного топлива. Во всем мире идет борьба за сохранение природы от загрязнения, за снижение вредных выбросов CO₂ в атмосферу. Для этого необходимо снизить расход топлива на обжиг клинкера. Второй путь – снижение доли клинкера в цементе за счет ввода при помоле различных активных минеральных добавок. Проведены исследования по изучению возможности получения композиционных и пуццолановых цементов на основе опоки Туркестанской обл. и снижения вредных выбросов углекислоты в атмосферу за счет уменьшения доли клинкера в цементах. Опоки и опоковидные глины характеризуются высокой гидравлической активностью, достигающей 150 - 400 мг. В отличие от диатомита и трепела опоки плотно сцементированы. На территории Туркестанской области зафиксировано более 20 месторождений и проявлений опок и опоковидных глин, приуроченных к созакскому и ханаватскому ярусам палеогена. Это дает возможность выпуска на их основе пуццолановых и композиционных цементов.

Ключевые слова: пуццолановые и композиционные цементы, опока, клинкер, обжиг, расход топлива, выбросы углекислоты.

Введение

Цемент и железобетонные изделия на его основе используются во всех сферах строительства – жилищное, промышленное, сельскохозяйственное, гидротехническое, дорожное и аэродромное и др. Во многих странах производство цемента растет. Вместе с этим увеличиваются и вредные выбросы CO₂ в атмосферу. В настоящее время мировое производство цемента находится на уровне ~ 4,3 миллиардов тонн. В Республике Казахстан в 2020 году производство цемента составило 10,808 млн тонн, площадь введенного жилья – более 15,3 млн квадратных метров. Благодаря целенаправленной политике руководства цементное производство в Республике Казахстан развивается динамично. Мы не только полностью обеспечиваем Республику необходимыми объемами этого важнейшего материала, но и экспортируем цемент в соседние страны. Так в 2020 году стоимость экспорта цемента составила более 100 млн долл. США. Сегодня в Казахстане 14 крупных цементных заводов. В Туркестанской обл. успешно работают три завода – ТОО «Стандарт Цемент», АО «Шымкентцемент» и ТОО «Састобе Технолоджис» общей мощностью около 3,5 млн тонн цемента.

Теоретический анализ

Мы должны помнить, что цемент очень энергоемкий и ресурсоемкий продукт. На производство 1 т цемента расходуется при мокром способе 200-220 кг условного топлива, при сухом способе – 100-120 кг [1]. Все казахстанские заводы используют в качестве форсуночного топлива каменный или бурый уголь. В 2018 году для получения цемента в Казахстане было израсходовано более 1 416 000 тонн угля.

На выпуск 1 т цементного клинкера расходуется примерно 1,6 т природного сырья. Таким образом, на производство почти 11 млн т цемента в 2020 году было затрачено почти 17,6 млн т сырьевых материалов.

Второго января 2021года утвержден Новый Экологический кодекс Республики Казахстан[2]. Вслед за Европой и Россией в настоящее время в Казахстане разрабатывается Справочник по наилучшим доступным технологиям (техникам) производства цемента и извести (СНДТ). Справочник разрабатывается в целях реализации Экологического кодекса Республики Казахстан от 2 января 2021 года № 400-VI ЗРК в рамках реализации бюджетной программы Министерства экологии, геологии и природных ресурсов Республики Казахстан 044 «Содействие ускоренному переходу Казахстана к зеленой экономике путем продвижения технологий и лучших практик, развития бизнеса и инвестиций».

При разработке справочника по НДТ учтен наилучший мировой опыт и аналогичный и сопоставимый справочный документ Европейского союза по наилучшим доступным технологиям «Справочный документ по НДТ для производства цемента, извести и оксида магния» с учетом необходимости обоснованной адаптации к климатическим, экономическим, экологическим условиям и сырьевой базе Республики Казахстан, обуславливающим техническую и экономическую доступность наилучших доступных техник в области применения.

Утвержден также Национальный план распределения квот на выбросы парниковых газов на 2021 и 2022годы[3]. Общий объем квот по всем отраслям промышленности на этот период утвержден в количестве 287 800 018 тонн двуокиси углерода. Утвержденные квоты выбросов трех заводов Туркестанской обл. на 2021 и 2022 год составляют 4 170 825 тонн. Запланировано ежегодное постепенное снижение выбросов парниковых газов (таблица 1).

Таблица 1 – Квоты на выбросы цементных заводов Туркестанской обл., тонн

Наименование оператора установки	Квота на 2021 г.	Квота на 2022 г.	Объем квот на выбросы парниковых газов на 2021 – 2022 годы
ТОО "Стандарт Цемент"	1 209 503	1 176 017	2 385 520
АО "Шымкентцемент"	666 625	648 169	1 314 794
ТОО "SAS-Tobe Technologies"	238 558	231 953	470 511

Правительство, таким образом, будет принуждать предприятия снижать выбросы вредных веществ в атмосферу, защищать окружающую среду от загрязнения, повышать производительность агрегатов, внедрять экологичнымалозергоемкие процессы, устанавливать эффективные очистные сооружения, фильтры нового поколения, снижать расход топлива на обжиг клинкера, уменьшать долю клинкера в составе цементов, максимально утилизировать техногенные продукты. Вслед за Европой мы должны минимизировать вред, наносимый промышленными предприятиями окружающей среде. Это веление времени, предприятия, не удовлетворяющие требованиям, будут выводиться из эксплуатации. Будет также утверждена и запущена процедура получения «Комплексного экологического разрешения» каждым предприятием. В соседней России эта процедура уже утверждена и запущена.

В последние десятилетия во всем мире идет борьба за сохранение природы от загрязнения, за снижение вредных выбросов в атмосферу, снижение выбросов CO₂, снижение антропогенной нагрузки на окружающую среду.

Для получения цементного клинкера в качестве природного сырья используются известняк CaCO_3 , глинистая порода и железистая добавка. В процессе обжига при температурах 900-1000 °C известняк разлагается по реакции: $\text{CaCO}_3 \rightarrow \text{CaO} + \text{CO}_2 \uparrow$

Выделяющийся CO_2 загрязняет окружающую среду. Кроме этого, при горении углерода, из которого состоит уголь, также выделяется CO_2 . Образовавшийся при разложении известняка CaO при температурах от 1100 до 1450 °C реагирует с оксидами кремния, алюминия и железа. В результате образуются основные клинкерные минералы – алит, белит, трехкальциевый алюминат и четырехкальциевый алюмоферрит, которые и обеспечивают гидратацию цемента с образованием гидросиликатов, гидроалюминатов, гидроалюмоферритов, гидросульфалюминатов кальция и $\text{Ca}(\text{OH})_2$. Эти новые гидранные соединения и обеспечивают высокую прочность, стойкость и долговечность бетонных и железобетонных изделий и конструкций в процессе многолетней эксплуатации в самых различных температурно-влажностных условиях.

Экспериментальная часть

Для того, чтобы снизить выбросы CO_2 необходимо снизить расход топлива на обжиг клинкера, а также использовать активные минеральные и за счет этого снижать долю клинкера в цементе.

По ГОСТ 31108-2016 [4] предусматривается выпуск портландцементов типа ЦЕМ II с добавками пуццоланы 6-20 % и 21-35 %, глиежа, композиционного портландцемента. Предусматривается также выпуск пуццоланового цемента ЦЕМ IV/A и ЦЕМ IV/B с добавками в количестве 11-35 % и 36-55 %. Ввод различных добавок, замещающих клинкер, предусмотрен и в композиционном цемента типа ЦЕМ V.

Пуццолановые добавки состоят из аморфного кремнезема. В виде примеси в них обычно присутствуют глины, мел, глауконит и другие. Цвет пород от светло-серого до темно-серого, почти черного.

Чистые разновидности опок характеризуются высокими адсорбционными свойствами и применяются в производстве цемента и в промышленности строительных материалов в качестве гидравлических добавок.

Опоки широко развиты среди морских отложений верхнего мела и палеогена. Они сложены в основном опаловым кремнеземом, количество которых может уменьшаться за счет увеличения глинистого вещества.

В случае значительного увеличения глинистых составляющих породы переходят в разряд опоковидных глин. Переход опок к опоковидным глинам макроскопически не улавливается. Глинистость опоковидных пород в значительной степени понижает их качество.

Опоки и опоковидные глины характеризуются высокой гидравлической активностью, достигающей 150 - 400 мг. В отличие от диатомита и трепела опоки плотно сцементированы, но также имеют высокую пористость.

На территории Туркестанской области зафиксировано более 20 месторождений и проявлений опок и опоковидных глин, приуроченных к созакскому и ханаватскому ярусам палеогена. Опоковидные породы развиты в районах Кынгракского, Дарбазинского, Жилгинского и других куполообразных поднятий палеогена [5,6] .

Месторождение Туркестанское расположено в Туркестанском районе, в 30 км северо-восточнее г. Туркестан. Изучалось в 1933 году А.В. Барбот-де-Марни. Месторождение представлено чередованием слоев опок мощностью 0,3-1,8 м и опоковидных глин мощностью 0,1-2 метра. Объемная масса опок 1,35 г/см³, активность по поглощению CaO 300-396 мг/г. Запасы месторождения по категориям А+В+С₁ составляют более 0,17 млн тонн.

Месторождени я опоки и опоковидных глин	Содержание оксидов, % по массе										
	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	TiO ₂	CaO	MgO	Na ₂ O	K ₂ O	SO ₃	H ₂ O	ппп
Кынгракское	69,97 - 78,63	6,11- 10,38	2,37- 3,44	0,25 - 0,45	0,3- 2,19	0,98 - 1,82	0,55 - 1,07	0,69- 1,12	0,76 - 3,75	3,34- 6,53	3,97- 6,53
Туркестан ское, опоки	65,86 -80,0	10,4- 14,48	-	-	1,02 -7,6	1,17 -2,4	-	-	0,45 - 3,34	-	3,49 - 11,5 9
Туркестан ское II, опоки	62,6- 78,8	13,28 -14,8	-	-	1,5- 7,6	1,17 - 1,52	-	-	0,6- 3,34	-	4,5- 11,5
Туркестан ское, опоковидные глины	65	15	-	-	> 10	-	-	-	-	-	-
Дарбазинское, опоки	69,97 - 78,63	6,11- 10,38	2,373,4 4	0,25 - 0,45	0,3- 2,19	0,98 - 1,82	0,55 - 1,07	0,69 - 1,12	0,76 - 3,75	3,344,3 6-	3,97- 6,53
Дарбазинское, опоковидные глины	60,96 - 68,07	7,14- 12,1	2,96- 4,48	0,4- 0,5	1,02 - 3,72	1,18 - 2,18	0,35 - 0,99	0,78 - 1,42	1,32 - 5,22	-	5,05- 8,01
Шымкентское, опоковидные глины	69,42	7,91	2,39	0,35	3,28	1,74	1,6	0,91	0,14	2,22	4,64
Жаусумкумск ое, опока	78,3	7,33	2,23	0,12	1,78	0,48	1,6	0,35	4,36	2,84	

Месторождение Туркестанское II расположено в 18 км северо-восточнее г. Туркестан. Изучалось в 1937 году А.В. Барбот-де-Марни. Среднеэоценовые опоки палеогена образуют три пласта, залегающие в нижнем горизонте песчаников, подстилаются одновозрастными конгломератами. Мощность верхнего пласта 0,3-1,75 м, среднего и нижнего 0,7-0,8 метра. Объемная масса опок 2,2-2,52 г/см³ и водопоглощаемость 3,2-35,8%. Запасы месторождения по категориям А+В составляют 0,2 млн тонн.

Месторождение Кынгракское расположено в Сарыагашском районе, в 5-6 км к северу от пос. Капланбек. Изучалось в 1943-44 гг. Г.А. Вороновым и другими. Палеогеновая продуктивная толща палеоцен-эоценового возраста представлена опоками, которые залегают в виде небольших линз мощностью 0,6-1,6 м, заключенных среди опоковидных глин, мощности которых 1,1-6,2 м. Опоковидные глины прослеживаются узкой полосой размером 2000 x 150 м вокруг купола. Активность пород по поглощению CaO 170-313,5 мг/г. Запасы по категории С₂ более 0,5 млн тонн [5,6].

Месторождение Дарбазинское расположено в Сарыагашском районе, в 1,5 км южнее ж/д ст. Дарбаза. Изучалось в 1952 г. А.И. Вороновым. Палеогеновая продуктивная толща палеоцен-эоценового возраста представлена переслаиванием глин и опоковидных глин. Активность пород поглощения CaO 206-352 мг/г. Запасы месторождения - более 0,35 млн тонн.

Участки Дарбазинский и Центральный расположены в Сарыагашском районе, в 5 км южнее ж/д ст. Дарбаза. Изучалось в 1954, 1957-59 гг. А.И. Вороновым. Палеогеновая продуктивная толща палеоцен-эоценового возраста представлена переслаиванием опоковидных глинистых опок. Мощность горизонта 0,7-4,5 метра.

Активность по поглощению извести опок - 600 мг/г, а опоковидных глин - 150

мг/г. Запасы опок месторождения составляют около 0,15 млн тонн.

Месторождение Шымкентское расположено в 10 км юго-западнее г. Шымкента. Изучалось в 1961 г М.С. Галиевым. Опоковидные глины, мощность которых 1,4 м, залегают среди зеленоватосерых палеогеновых бентонитовых глин.

Месторождение Жаусумкумское расположено в Шардаринском районе, на площади Шардаринского месторождения бентонитовых глин (Ю.А. Алехин). Продуктивная толща представлена опоками сузакского яруса палеогена и мощностью около одного метра. Влажность опок 8,95, удельный вес 2,4 г/см³, объемный вес 1,41 т/м³ и активность от 356,68 до 395,38 мг/г. Опоки месторождения могут применяться как безобжиговые цементы. Запасы опок месторождения составляют по категории С₂ более 30 тыс. кубометров.

Месторождение Туркестан-Урангайское расположено в 15 км северо-восточнее г. Туркестан, в 4 км северо-восточнее п. Урангай (Ю.А. Алехин). Продуктивная толща представлена опоками и опоковидными глинами палеогена и имеют мощности 0,5-5,5 м. Опоки обладают высоким водопоглощением. Запасы опок и опоковидных глин составляют 8 млн. кубометров [7].

Проявление Жилгинское расположено в Сарыагашском районе, в 3 - 4 км юго-восточнее ж/д ст. Жилга (Ю.А. Алехин). Продуктивная толща представлена опоками созакского яруса палеогена мощностью 1,8 м. Активность опок от 150 до 350 мг/г.

Таким образом, в Туркестанской обл. имеется множество средних и крупных месторождений опок и опоковидных глин, пригодных в качестве минеральных добавок при получении пуццолановых и композиционных цементов, что позволит уменьшить долю клинкера в цементе и снизить выбросы вредных СО₂ в атмосферу. Расположенные в области 3 цементных завода имеют возможность использования близко расположенных опок и опоковидных глин и снижения за счет этого объемов выбросов парниковых газов.

Список литературы

1. Таймасов Б.Т. Химическая технология вяжущих материалов: Учебник/- Шымкент: ЮКГУ им.М.Ауэзова, 2014, 447 с.
2. «О концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой» экономике». Указ Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 577.
3. Национальный план распределения квот на выбросы парниковых газов на 2021 и 2022 годы. Нур-Султан, 2020.
4. Лейтан Ф. Взгляд вперед: каким будет цементный завод в ближайшем будущем // Цемент и его применение, 2020, № 1, С.124-128.
5. Есимов Б.О., Руснак В.В., Адырбаева Т.А., Егоров А.В., Анашкин А.В., Адырбаев Б.О. Минерально-сырьевые ресурсы Туркестанской области для цементных, керамических и стекольных производств: Монография. Алматы: Эверо, 2021, 356 с.
6. Бишимбаев В.К., Есимов Б.О., Руснак В.В., Адырбаева Т.А., Егоров А.В. Минерально-сырьевая и технологическая база Южно-Казахстанского кластера строительных и силикатных материалов: монография. Алматы: Паритет, 2009, 264 с.
7. Technology Roadmap-Low-Carbon Transition in the Cement Industry. Available at: <https://www.iea.org/reports/technology-roadmap-low-carbon-transition-in-the-cement-industry> (23.03.2020).

Түйін

Цемент энергияны және ресурстарды қажеттетін өнім. Құрғақ әдіспен 1 тонна цемент өндіруге 100-120 кг шартты отын жұмсалады. Бүкіл әлемде табиғатты ластанудан сақтау, атмосфераға СО₂ зиянды шығарындыларын азайту үшін күрес жүріп жатыр. Ол үшін клинкерді жағу үшін отын шығынын азайту керек. Екінші жол – ұнтақтау кезінде әртүрлі белсенді минералды қоспаларды енгізу арқылы цементтегі клинкердің үлесін азайту. Түркістан облысының опока негізінде композициялық және поццолан цементтерін алу мүмкіндігін зерттеу бойынша зерттеулер жүргізілді.

Және цементтегі клинкердің үлесін азайту есебінен атмосфераға көмірқышқыл газының зиянды шығарындыларын азайту. Опока және опока тәрізді саздар 150 - 400 мг жететін жоғары гидравликалық белсенділікпен сипатталады. диатомит пен трепелден айырмашылығы, опока тығыз цементтелген. Түркістан облысының аумағында палеоген Созақ және ханават деңгейлеріне орайластырылған опока мен опока тәріздес саздың 20-дан астам кенорындары мен көріністері тіркелген. Бұл олардың негізінде поццолан және композициялық цементтерді шығаруға мүмкіндік береді.

Abstract

Cement is an energy-and resource-intensive product. 100-120 kg of conventional fuel is consumed for the production of 1 ton of cement with the dry method. All over the world, there is a struggle to preserve nature from pollution, to reduce harmful CO₂ emissions into the atmosphere. To do this, it is necessary to reduce the fuel consumption for firing clinker. The second way is to reduce the proportion of clinker in cement by introducing various active mineral additives during grinding. Studies have been conducted to study the possibility of obtaining composite and pozzolan cements based on the flask of the Turkestan region. and reducing harmful carbon dioxide emissions into the atmosphere by reducing the proportion of clinker in cements. Flask and flask-shaped clays are characterized by high hydraulic activity, reaching 150-400 mg. Unlike diatomite and trelpel, the flasks are tightly cemented. On the territory of the Turkestan region, more than 20 deposits and manifestations of opok and opokoid clays have been recorded, dated to the Sozak and Khanavat tiers of the Paleogene. This makes it possible to produce pozzolan and composite cements based on them.

ӨОЖ 666.940/669.162

А.Л.Шал¹, А.С. Колесников², З.М. Керимбекова³, Ш.К. Шапалов⁴

¹магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²т.ғ.к., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

⁴PhD докторы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

БАЛҚАШ МЫС БАЛҚЫТУ ШЛАГЫН ДОЗИМЕТРИЯЛЫҚ ӘДІС АРҚЫЛЫ РАДИОАКТИВТІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

Түйін

Қоршаған ортаны қорғау мен адам тіршілік қауіпсіздігін сақтау жұмыстарын жүргізуде өндіріс орындардың қалдықтарын кәдеге жарату, залалсыздандыру немесе кешенді қайта өңдеу жұмыстары айрықша маңызды. Мыс шлагын химиялық талдау нәтижесінде Fe₂O₃ – 45,48%, SiO₂ - 32,38% мөлшерде кездесуі цемент клинкер күйдіру процессінің шикізат қоспа құрамында сазды компонент және темір оксидін алмастырушы қоспа ретінде қолдануға болады. Балқаш мыс балқыту зауытының қалдықтарын кешенді қайта өңдеудің технологиялық шешімін анықтауда микроскопиялық және дозиметриялық зерттеу әдістері қолданылды. Нәтижесінде мыс қалдығы құрамында улы, ауыр металл Cu, Be элементтер кездеспеді. Мыс балқыту шлагында PbO–0,58%, ZnO–2,36%, TiO₂–0,56% кездесті. Бұл оксидтер клинкер күйдіру процессінде шикізат қоспа құрамын минерализатор рөлін атқаруға мүмкіндік береді. Радиоактивтілігін зерттеу нәтижесінде экспозициялық доза қуаты 0,13 мкЗв/сағ тең болды.

Кілттік сөздер: мыс қалдығы, қайта өңдеу, залалсыздандыру, қоршаған ортаны қорғау, тіршілік қауіпсіздігі, радиоактивтілік, гамма-сәулелену, ауыр металдар, клинкер күйдіру.

Өнеркәсіп саласының қарқынды дамуына ықпал етуші индустриалды-инновациялық даму бағдарламасы елімізде кезең-кезеңмен іске асып жатыр. Қазақстан Республикасының

Үкіметінің №1050 қаулысына сәйкес «Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» [1] өнеркәсіп саласын дамытудың мегатрендтік жүйесін қалыптастыру мен оны жүзеге асыру баяндалған. Негізгі трендтердің бірі «Жасыл экономикаға» көшу мәселесі зор мәнге ие болып тұр. Себебі, экологиялық проблемалардың өсуі – ауаның, судың, жердің ластануы климат пен адамзат денсаулығына кері әсерін тигізуде. Өндіріс орындарда табиғи ресурстарды кең көлемде қолдануы, тұтыну кезінде қоршаған ортаға шығарылатын зиянды газдар, ұшқын элементтер мен жинақталатын қалдықтар адамзат үшін қауіпті ластануы жағдайы екендігі белгілі.

Ірі өндірістер айналасында технологиялық тұрғыдан жинақталған қалдықтарды қайта өңдеу мен кәдеге жарату сынды шаралар жоспарлы түрде іске асыру қажеттігін көздейді. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты 2021 жылдың 1 қыркүйегінде Қазақстан халқына жолдауында [2] дүние жүзінде өнеркәсіп пен экономиканы экологиялық тазартуға бет бұрылып келе жатқанын атап өтті. Сондай-ақ, «Өнеркәсіп саясаты туралы» заң аясында еліміздің ресурстық әлеуетінің әлі толық ашылмағандығын баяндай келе, геологиялық зерделеу жұмыстарын арттырып, өндіріс қалдықтарын қайта өңдеу мен қоршаған ортаға тигізер зиянды әсерін барынша төмендету жұмыстарын жүргізуді жалғастыру қажеттігін назарға алған болатын.

Ауа тазалығын сақтау мен су нысандарының экожүйесін сақтау жұмыстарын жүргізуде өндіріс орындардың қалдықтарын кәдеге жарату, залалсыздандыру, көму немесе кешенді қайта өңдеу жұмыстары айрықша маңызды. Бұл салада ҚР Денсаулық сақтау министрінің 2020 жылғы 25 желтоқсандағы №ҚР ДСМ-331/2020 бұйрығына сәйкес «Өндіріс және тұтыну қалдықтарын жинауға, пайдалануға, қолдануға, залалсыздандыруға, тасымалдауға, сақтауға және көмуге қойылатын санитарлық-эпидемиологиялық талаптар» [3] санитарлық қағидаларын бекіту туралы заңнама шеңберінде жүзеге асырылады.

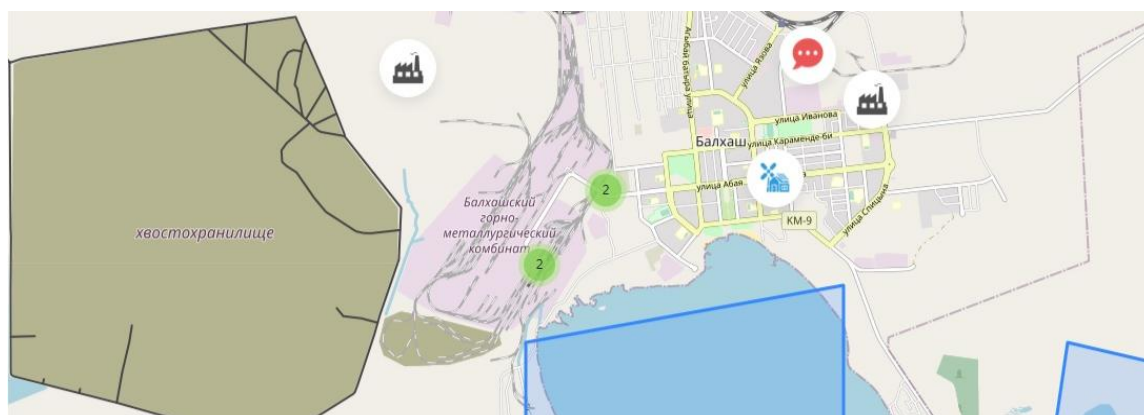
Қазіргі таңда, Қазақстан Республикасында техногенді өнімдерді сақтау қоймаларында 30 млрд астам қалдықтар жинақталған [4]. Олардың басым бөлігі тау-кен, химия және түсті металлургия өндірістердің қарқынды жұмыс жасау нәтижесінде түзіліп жатыр. Қалдықтарды қайта өңдеу жұмыстарының оңтайлы жолға қойылмауы себебінен ірі қалалардың санитарлық-эпидемиологиялық жағдайы нашарлауда. Қоршаған ортаны қорғау және өмір тіршілік қауіпсіздігінің басым бағыттарының бірі техногенді қалдықтарды қайта өңдеу, бұл мәселені шешудің негізгі бағыты – портландцемент клинкер күйдіру технологиясында қолдану.

Портланд цемент клинкері көп энергия қажет етуші өнім. 1 тонна цемент клинкерін өндіруге 5 тоннаға дейін шикізат материалдары, қоспалар, отын, су және ауа жұмсалады. Цемент клинкерінің өзіндік құнында отын мен электр энергиясының құны 50 % жетеді [5-6]. Сондықтан, клинкердің құнын төмендетуде, табиғи шикізат материалдарды үнемдеуде, қоршаған ортаның ластану дәрежесін төмендетуде өндірістік қалдықтарды ұтымды пайдалану аса маңызды мәселе болып табылады. Жыл сайын жинақталған қалдықтардың көлемі үнемі өсіп келеді және оларды ұтымды пайдаланатын уақыт келді. Балқаш мыс балқыту зауытының қалдықтарын портландцемент клинкерін күйдіру процессінде шикізат қоспасының құрамына қосу арқылы кешенді қайта өңдеудің технологиялық шешімі әзірленді. Әзірленген технологияда мыс балқыту шлағын шикізат қоспа құрамына 2-10 % мөлшерде енгізіледі. Балқаш мыс балқыту шлағы шикізат қоспа құрамында реттеуші қоспа рөлін атқарып, темір және ішінара сазды компонентті алмастыра алады.

Балқаш қаласындағы мыс балқыту зауыты ЖШС «Kazakhmys Smelting (Қазақмыс смэлтинг)» 1938 жылы негізі қаланған. Ал 1938 жылы 24 қарашада алғаш рет Қазақстандық кара мыс және анодты мыстың құймасы құйылып өнім ретінде берілді. ЖШС «Kazakhmys Smelting (Қазақмыс смэлтинг)». Балқаш мыс балқыту зауыты ЖШС «Kazakhmys Smelting (Қазақмыс смэлтинг)» Қазақстандағы ең ірі мыс өндіруші компаниясы жылына 220 мың

тонна тазартылған мыс, 11 тонна алтын құймасын, 670 тонна күміс құймасын, 1 млн 100 мың тонна күкірт қышқылын және 9,5 мың тонна қорғасын оқтарды өндіреді [7].

Өндіріс орын іске қосылған сәттен бастап зауыт қалдықтарын шығару жұмыстары жүргізіле бастады. Балқаш мыс балқыту зауытының Балқаш көлі маңында орналасқан қалдықтарды сақтау қоймасы 1953 жылдан бері жұмыс жасайды. Қазіргі таңда, қалдықтарды сақтау қоймасының аумағы 1742 га аумақты алып жатыр. Қоймаға жыл сайын 30 млн м³ қалдықтар шығарылады. Қалдықтарды сақтау қоймасына Балқаш мыс балқыту зауытының қалдықтарынан бөлек, Балқаш жылу электр станциясының күлді шлактары мен Балқаш тау-кен металлургиялық комбинатын (кенорын) өндіру кезінде шығарылатын қалдықтарда сақталынады. Қалдықтарды сақтау қоймасы Балқаш қаласының халық қоныстанған аймағынан 2,5-3,0 км қашықтықта және Балқаш көлінен 250-300 м арақашықтықта орналасқан [7]. Балқаш мыс балқыту зауытының қалдықтарды, үйінділерді жинақтау мен таралуы бойынша картаграфиялық мәлімет 1 суретте келтірілген. Қоршаған ортаны ластауда Балқаш мыс балқыту зауыты мен қалдықтарды, үйінділерді сақтау орындары шамамен 90 % құрайды. Ластану – бұл қоршаған ортаға тән емес жаңа физикалық, химиялық немесе биологиялық агенттерді енуі немесе пайда болуы және әртүрлі орталарда оның табиғи орташа көпжылдық деңгейден асуы. Қоршаған ортаның ластануы мен метеорологиялық элементтердің таралуына желдің әсері орасан зор ықпал етеді. Аймақта желдің күшеюі, шаңды дауыл туындаған кезде қалдықтарды сақтау қоймасынан майда бөлшектер ауаға көтеріліп халық қоныстанған тұрғын-үй алаптарына, көлдің су бетіне тұру қауіпін арттырады. Қалдықтардың құрамында кездесетін ауыр токсинді металдар (кадмий, қорғасын, мыс, цинк, молибден, никель, мышьяк және т.б.) концентрациясы қоршаған ортаның ластануы мен адам денсаулығына аса ірі қауіп тудырады[8].

Сурет 1 - Балқаш мыс балқыту зауыт қалдықтарының жинақталуы

Балқаш мыс балқыту зауытының қалдықтары жинақталған аймаққа жақын орналасқан тұрғын алқаптардың халқына қалдықтардан бөлінетін радиоактивті гамма-сәулелену көздерінің және аудағы шаң-тозаң құрамындағы ауыр токсинді металдардың мөлшері шамадан тыс болуы адам ағзасына кері әсерін беріп созылмалы ауруларды туғызады. Ауыр металдардың (қорғасын, кадмий және т.б.) адам ағзасында көп жиналуы қан айналым үрдісін әлсіретіп, бүйрек пен сүйектің зақымдануына әкеледі. Балалар арасында денсаулықтың нашарлауы байқалып, физикалық және биологиялық дамудың децелерациясы, жүйке-психикалық статустың бұзылуы, мүгедектік деңгейі, нозологиялық түрлері мен топтарына байланысты аурушандық көрсеткіштерінің өсуі тіркеледі. Қолайсыз экологиялық факторлардың әсерінен бірінші кезекте ластанған ауа маркерін алып қаратырсақ бұл ең алдымен жүкті әйелдер мен жаңа туылған нәрестелердің эндокриндік және иммундық жүйелерінің әлсіз болуына әкеліп соғады. Экологиялық дағдарыстағы аймақтарда тұратын балалардың бойларының өспей

қалуы, салмақтарының да қалыс қалуы, ұзақ уақыт латентті симптомсыз ақаулықтардың дамуы, ой өрістерінің даму мүмкіндіктерінің тежелуіне әкеліп соғуы мүмкін [9].

Мыс балқыту зауытының қалдығы – қара түсті, түйіршіктелген, су өткізгіштігі 0,5-0,7% - дан аспайтын түсті металл өндірісінің қалдығы. Балқаш мыс балқыту зауыт шлағының жарамдылығын анықтау кезінде химиялық, рентгенофазалық, дифференциалды термиялық және электронды микроскопиялық зерттеу әдістері қолданылды.

Химиялық талдау - ерітінділердегі анықталатын заттардың химиялық реакцияларына негізделген әдістер арқылы материалдың құрамын анықтау деп аталады [10]. Балқаш мыс балқыту зауыт шлағының оксидті құрамы МЕСТ 5382-91 «Цемент және цемент өндірісінің материалдары. Химиялық талдау әдістері» [11] негізінде анықталды. Балқаш мыс балқыту шлағының химиялық құрамы 1 кестеде келтірілген.

Кесте 1 - Балқаш мыс балқыту шлағының химиялық құрамы

Қалдық	Химиялық құрамы, сал. %								
	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	SO ₃	ккж	басқа	жалпы
Мыс балқыту шлағы	32,38	6,57	45,48	6,99	1,71	2,99	-	3,88	100

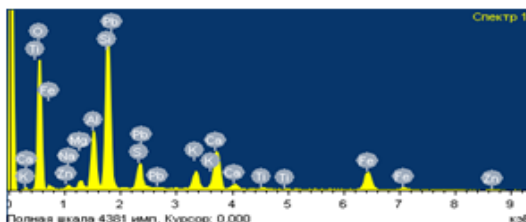
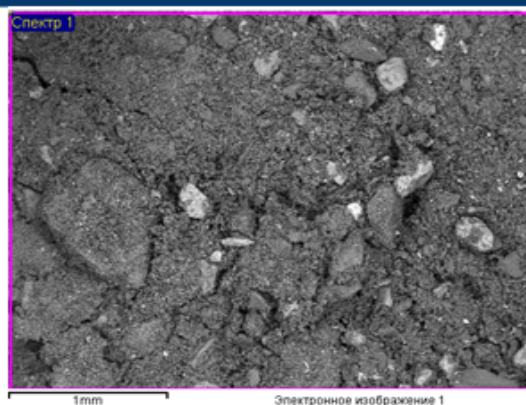
Балқаш мыс балқыту шлағын электронды микроскопиялық талдау көмегімен үлгінің бетін электронды зондпен сканерлеу және осы кезде пайда болатын сәулеленудің кең спектрін анықтау (тану) арқылы жүргізіледі. Электронды микроскопта кескін алу үшін сигналдар қайталама, шағылысқан және сіңірілген электрондар болып табылады. Басқа эффектілер, атап айтқанда рентген сәулелері, зерттелетін үлгінің материалының химиялық құрамы туралы қосымша ақпарат алу үшін қолданылады. Үлгілерді электронды-микроскопиялық талдау JEOL JSM-6490 LV маркалы электронды микроскоптың көмегімен жүргізілді [12]. Балқаш мыс балқыту шлағының электронды микроскопиялық талдау нәтижесі 2 суретте көрсетілген.

ИРЛИП "К и Б М" ЮКУ им. М. Ауэзова

Элемент	Весовой %	Атомный, %
O	49.02	67.30
Na	0.86	0.82
Mg	0.98	0.89
Al	6.35	5.17
Si	17.94	14.03
S	3.34	2.29
K	2.86	1.61
Ca	7.21	3.95
Ti	0.34	0.15
Fe	8.66	3.41
Pb	0.54	0.18
Zn	1.90	0.20
Итого	100.00	

Комментарий:

Inca

Сурет 2 – Балқаш мыс балқыту шлағының микрофотографиясы
Балқаш мыс балқыту шлағының электронды микроскопиялық талдау нәтижесінде:

1. Мыс балқыту шлагының химиялық элементтік және оксидтік құрамы анықталды, Мыс балқыту шлагының құрамында SiO_2 , Al_2O_3 , Fe_2O_3 , CaO , MgO , SO_3 , K_2O , Na_2O , TiO_2 , PbO , ZnO кездеседі.

2. құрамында улы, ауыр металл Cu , Be элементтері кездеспейді, ал PbO – 0,58%, ZnO – 2,36% және TiO_2 – 0,56% кездеседі. Бұл оксидтер клинкер күйдіру процессі кезінде шикізат қоспа құрамында минерализатор (процессті жылдамдатушы) рөлін атқарады.

Балқаш мыс балқыту шлагын радиоактивтілікке өлшеуді Шымкент қаласының Ұлттық сараптама орталығының «Радиология» зертханасында «РКС-01Г-СОЛО» радиометр-дозиметр аппаратында жүргізді. «РКС-01Г-СОЛО» жоғары сезімтал радиометр-дозиметрі гамма-сәулелену көздерін анықтауға, қоршаған ортаны, жұмыс орындарын, қондырғылар мен көлік құралдарын радиациялық бақылауға, металл сынықтарын, шикізат және техногенді қалдық түрлерін, сондай-ақ құрылыс материалдарын бақылауға арналған. Құралда ыңғайлы автоматты бақылау-іздеу режимі бар, сәулелену деңгейінің асып түсу шегін анықтайтын жарық және дыбыс сигнализациясы қарастырылған. Аспап №KZ.02.02.04397-2014 ҚР Мемлекеттік реестріне енгізілген [13]. «РКС-01Г-СОЛО» Радиометр-дозиметрі аппаратының жалпы түрі 3 суретте көрсетілген.

Радиациялық бақылау жүргізу әдістемесі. Алдымен сыналатын материал (техногенді қалдық) қабат-қабатпен салынады және гамма-сәулелену дозасының қуатын өлшеу жүргізіледі. Өлшеу 0,1 м тор бойынша іздеу-бақылау радиометрінің көмегімен жүргізіледі, егер сынық бетінен гамма-сәулеленудің экспозициялық дозаның қуаты жергілікті жердің табиғи радиациялық деңгей 0,20 мкЗв/сағ (микрозиверт/сағат) асатын болса, материал радиоактивті ластанған болып саналады.

Сурет 3 - «РКС-01Г-СОЛО» Радиометр-дозиметрі

Зерттеу ҚР Ұлттық экономика министрлігінің нормативтік құжаттарының ҚР СТ РК1272-2004 [14] сәйкестігіне жүргізілді. Балқаш мыс балқыту шлагын радиоактивтілікке өлшеу нәтижелері 2 кестеде келтірілген.

Кесте 2 - Балқаш мыс балқыту шлағын радиоактивтілікке өлшеу нәтижелері

№	Қалдықтың атауы	экспозициялық дозаның қуатын өлшеу, мкЗв/сағ			Экспозициялық дозаның рұқсат етілген қуаты, мкЗв/сағ		
		1,5 м	1 м	0,1 м	1,5 м	1 м	0,1 м
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Мыс балқыту шлағы	-	-	0,13	-	-	0,20+фон

Балқаш мыс балқыту шлақтың радиоактивтілікке өлшеу нәтижелері бойынша экспозициялық дозаның қуаты 0,1 м кезінде 0,13 мкЗв/сағ құрайды. Ал табиғи фонның экспозициялық дозаның рұқсат етілген қуаты 0,2 мкЗв/сағ. Осылайша, мыс балқыту шлақты өлшеу кезінде экспозициялық дозаның қуаты рұқсат етілген нормадан аспайды.

Қорытынды. Балқаш мыс балқыту зауыт шлағының технологиялық қайта өңдеу мақсатында жарамдылығы зерттелінді. Химиялық талдау нәтижесінде құрамыда Fe_2O_3 – 45,48%, SiO_2 – 32,38% мөлшерде кездесуі цемент клинкер күйдіру процессінің шикізат қоспа құрамында сазды компонентті және темір оксидін алмастырушы қоспа ретінде қолдануға болады. Сондай-ақ, расторлы электронды микроскопиялық зерттеу нәтижесінде мыс қалдығы құрамында улы, ауыр металл Cu , Be элементтер кездеспеді. Мыс балқыту шлағында PbO – 0,58%, ZnO – 2,36% және TiO_2 – 0,56% кездесуі клинкер күйдіру процессі кезінде шикізат қоспа құрамында минерализатор (процессті жылдамдатушы) рөлін атқаруға мүмкіндік береді. Балқаш мыс балқыту шлағын дозиметриялық әдіспен радиоактивтілігін зерттеу нәтижесінде экспозициялық дозасының қуаты 0,13 мкЗв/сағ тең болды. Бұл экспозициялық дозаның қуаты рұқсат етілген нормадан аспайтындығын дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Мына сілтемеде. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900001050> (31 желтоқсан 2019 ж.).
2. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Мына сілтемеде. <https://primeminister.kz/kz/addresses/01092021> (01 қыркүйек.2021 ж.).
3. ҚР Денсаулық сақтау министрінің 2020 жылғы 25 желтоқсандағы №ҚР ДСМ-331/2020 бұйрығына сәйкес «Өндіріс және тұтыну қалдықтарын жинауға, пайдалануға, қолдануға, залалсыздандыруға, тасымалдауға, сақтауға және көмуге қойылатын санитарлық-эпидемиологиялық талаптар» санитарлық қағидаларын бекіту туралы. Мына сілтемеде. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021934#z11>. (25 желтоқсан 2020 ж.).
4. Таймасов, Б.Т. Химическая технология вяжущих материалов. Алматы: Эверо, 2015, Т.1., 332с.
5. Классен В.К., Борисов И.Н., Мануйлов В.Е. Техногенные материалы в производстве цемента. Белгород: Изд-во БГТУ, 2008, 126с.
6. Классен В.К. Технология и оптимизация производства цемента: краткий курс лекций. Белгород: Изд-во БГТУ, 2012, 308с.
7. ЖШС «Kazakhmys Smelting (Қазақмыс смэлтинг)». Мына сілтемеде. <http://www.kazakhmys.kz/ru/history>
8. Тилекова Ж.Т. Экологическая оценка антропогенного воздействия на природную среду Прибалкашского региона. Диссертация на соискание ученой степени доктора философии:.. – Алматы. – 2015, 108с.

9. Нұрлыбаева Қ.А., Әсетова М.М. Балқаш қаласындағы су ортасы ластануының балалар ағзасына әсері // Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің хабаршысы., Хим. сер., 2014, №2 (74),б. 116-120.
10. Горшков В.С., Тимашев В.В., Савельев В.Г. Физико-химические методы исследования вязущих веществ: учебник. - М.: Высшая школа, 1981. С.235-242.
11. ГОСТ 5382-91 Цементы и материалы цементного производства. Методы химического анализа. Введ.1991-01-01.- М.:Госстандарт России: Изд-во стандартов, 1996.–22с.
12. Шадров В.И.Растровый электронный микроскоп JSM-6490LV с системами энергодисперсионного микроанализа INCAEnergy. Шымкент, 2014.
13. Дозиметр-сигнализатор РКС-01Г-СОЛО. Мына сілтемеде: http://www.solo.kz/ru/equipment/6363/RKS_01G_Signal/.
14. СТ РК 1272-2004 «Радиационная оценка месторождений сырья для производства строительных материалов. Методы оценки». Введ. 2005-07-01. Госстандарт Республики Казахстан. 2004. – 18 с.

Аннотация

Утилизация, обеззараживание или комплексная переработка промышленных отходов особенно важны для защиты окружающей среды и безопасности человека. В результате химического анализа в медном шлаке определены содержание Fe_2O_3 - 45,48%, SiO_2 - 32,38% может быть использован в качестве глинистого компонента и заменителя оксида железа в составе сырьевой смеси процесса обжига цементного клинкера. Методами микроскопических и дозиметрических исследований определено технологическое решение комплексной переработки отходов Балхашского медеплавильного завода. В результате в составе меди не содержал токсичных элементов тяжелых металлов Cu, Be. В медеплавильных шлаках обнаружены PbO - 0,58%, ZnO - 2,36%, TiO_2 - 0,56%. Эти оксиды позволяют в составе сырьевой смеси как минерализатор в процессе обжига клинкера. По результатам исследования радиоактивности мощность экспозиционной дозы составила 0,13 мкЗв / ч.

Abstract

Removal, decontamination or complex processing of industrial waste is especially important for the protection of the environment and human safety. As a result of chemical analysis, the content of Fe_2O_3 in the copper slag is 45.48%, SiO_2 - 32.38% can be used as a clay component and a substitute for iron oxide in the raw mixture of cement clinker. The methods of microscopic and dosimetric studies have determined the technological solution for the integrated processing of waste from the Balkhash Medical Plant. As a result, there were no toxic elements of heavy metals Cu, Be. The copper smelting slags contain PbO - 0.58%, ZnO - 2.36%, TiO_2 - 0.56%. These oxides make it possible to enter into the composition of the raw mixture as a mineralizer in the clinker firing process. According to the results of the study of radioactivity, the exposure dose rate was 0.13 $\mu\text{Sv/h}$.

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES AND HUMANITIES**

ӘОЖ 821. 512. 122. 09

Н.Ш.Базарбекова¹, Г.Ж.Утегенова²

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ЖАСТАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ОЙ
АСҚАҚТЫҒЫ МЕН ЖАҢА ӘУЕН**

Түйін

Бұл мақалада тәуелсіздік жылдарындағы жастар поэзиясындағы ой асқақтығы мен жаңа әуен сөз болады. Қазақ поэзиясының даму бағыты, тақырыптық, идеялық, стильдік ізденістер мен жаңа тенденциялар қарастырылады. Жастар поэзиясындағы еркіндік оның негізгі бағыттары сараланды. Тәуелсіздік жылдарында қазақ поэзиясына қосылған жас ақындар үлесі айтылады. Әлемдік әдебиеттегі жаңа дәстүрлер мен бағыттарды модернизм, постмодернизм, футуризм, психомеризм, жалғыздық пен торығу сезімдері, сентиминалистік құбылысты дамыта зерттеп, саралап, жүйеге түсіріп қорытып, өзектілігі ашылды. Жас ақындар Жанат Әскербек, Әлібек Шегебай, Нәзира Бердалы, Маралтай Райымбекұлы шығармаларындағы адам рухын аңсау, шынайылық, ой еркіндігі талданды. Тәуелсіздік жылдарындағы жастар поэзиясы ұлттық руханият деңгейінде танылды. Ақындардың өзіндік ерекшеліктері, тілі және стилі, ғибраттық әсері мен тағлымы айқындалды. Қазақ поэзиясындағы жаңа бағыттар, олардың қолдану ерекшелігіне ретіне орай дәйекті салыстырулар жасап, тиянақты байламдар жасауға болатын тәрізді. Қазіргі қазақ поэзиясының өркендеуіне айрықша үлек қосып отырған жастар шығармаларының өзіндік сипаты екшеленді.

Кілттік сөздер: модернизм, постмодернизм, футуризм, психомеризм, синтиминтализм, әдеби құбылыс, әдеби-мәдени байланыс, акмеизм, мінажат

Кіріспе. Тарихи дамудың осы жиырма жылдан астам мезгілінде қазақ поэзиясының даму бағыты, негізгі идеялық тақырыбы, жанрлық – көркемдік ерекшеліктері, стильдік іздену, жаңа тенденцияларын қарастыру қазақ поэзиясының даму бағыттарын анықтауда өзекті мәселе болып отыр. Оның ішінде жастар шығармаларындағы еркін тебіреніп, еркін толғай алатын негізгі бағытты сөз ету де бүгінгі күннің зәру мәселелерінің бірі. Тәуелсіздік дәуіріндегі жастар поэзиясында жаңа әуен, тақырыптық, идеялық мазмұны байлығы халық келешегі үшін тебірене жырлау, жаңа ізденіс пен жаңа түр байқалады. Жастар поэзиясында дәстүрлі даму арнасын ұстай отырып, сарынының басымдылығы мен ұлттық сана, ұлттық рух болмысты жырлау болды, сөйтіп қазақ поэзиясында тәуелсіздік лебі есіп тұрған жаңа жырлармен ерекшеленді. Ә. Қайырбеков: Қазақ поэзиясы жаңа есімдер мен толықты, жыр жинақтарының әрқайсының арқалаған жүгі, айтар сөзі, уәделі қадамдары бар. 2000 жылы Өлкей баспасынан Жас ақындар жырларының антологиясы шықты. Әсіресе, жас толқынның қазақ поэзиясына мол қуанышпен үлкен үдеріспен келіп қосылғаны қуантады, - деген [1]. Осы пікірге орай тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясы жас ақындар қосқан үлес, жаңа есімдермен толыққанын байқаймыз. Мәселен, А.Әбдірәсілқызы, А.Темірбай, А.Исаділ, А. Арыстанбек, Ә.Шегебай, Б.Алдияр, Б.Бабажанұлы, Б.Беделхан, Б.Мүбәрак, Д.Берікқажыұлы, Е.Жүсіп, Ж.Әскербекқызы, Ж.Сәрсек, М.Райымбекұлы, Н.Бердалы, М.Асан, Н.Мәукенұлы,

Р.Тұрдалиева, С.Қамшыгер, Т.Толқынқызы, Т.Қабылша, Б.Алиұлы, Е.Әуезов т.б. жас ақындар қазақ поэзиясының арнасын толықтырды. 2005-2006 жылдары —Жалын|| баспасынан жастар поэзиясына арналған 3 томдық жинақ жарық көрді. Жинаққа енген өлеңдер ғасырлар бойы қалыптасқан сөз өнеріндегі бай дәстүрлер мен қатар әлемдік әдебиеттегі жаңа дәстүрлер мен бағыттарды да қолдана білген, сөйтіп пікір еркіндігі жаңа тенденцияларды дамыта жырлағандығын аңғартады.

Әдістеме. Қазіргі поэзияның даму арнасындағы модернистік, және постмодернистік бағыт жастар поэзиясында көрініс тапты. Бұл бағыт туралы Ғ.Райыс: Модернизм – жаңа заман ағымы. XX ғасырдың басында Еуропа мен Америкада жарыққа шыққан өнер мен әдебиет ғылымы. Модернизм - француздың (ең жаңа) деген сөзінен алынған болып, бертін келе жаңа заман ағымы деген көркемдік термин болып қалыптасты. —Жаңа заман ағымы|| делінгенмен бұл ағым туылғалы ғасырдай уақыт болды,-деп анықтама берген [2]. Біздіңше, модернизмнің негізгі мақсаты адамның санасына кіру, оған адамның жадын, адамның өзін қоршаған ортаны қабылдауын, ой қозғалысы, ой әсері мен сезімін таныту негізі жатады. Ал белгілі әдебиеттанушы ғалым А.Ісмакова: Постмодернизм – бүгінгі әдебиеттанушылар көп талқылап келе жатқан әдеби құбылыс. Модернизм үшін дәстүр маңызды болса, постмодернизм одан бас тартады және бұны басты шарт деп санайды. Постмодернистік әдебиет тоқыраулық, кризистік көзқарас, адам рухының белгілі бір кезеңін – жұмысты аңсаушы, бірақ соған жету мүмкін еместігінен күйзелушіні бейнелейді [3]. Ғалымның осы пікіріне сай бүгінгі күннің әдеби құбылыстарының бірі ретінде қабылдау қажет сияқты. Әлемдік әдеби-мәдени байланыстар негізінде жаңа жаңа дәстүрді қалыптастырған, сөйтіп жаңа заман ағымына сай жаңашылдықтың арақатынасын ұрпақ, ұлт әдебиетіне сай жырлау қазіргі кездегі әдебиетте ұлттық руханиятымызды құрайтын құндылықтарға жаңаша көзқарас қалыптасты. Әлемдік және адамзаттық проблемаларға еркін араласып, еркін білдіріп, жаңа дәуір, яғни тәуелсіз ел тарихын жырлау жастар алдындағы негізгі міндеттердің бірі болды. Тәуелсіздік жылдарындағы жастар поэзиясы ауқымды тақырыптарды қозғады. Атап айтқанда егемен елдің тарихы, желтоқсан оқиғасы, әлеуметтік – рухани дағдарыс, ұлттық тіл тағдыры, ұлт келешегі үшін тосын мәселелерге қарсы пікір айту, жаңа елорда Астана, қазақ лирикасындағы атамекенге оралған қандастар т.б. мәселелер зәрулігімен танылды. Ойымыз дәлелді болу үшін жастар поэзиясымен еркіндік пен өзіндік әуенге толы көркемдік сарын, идеялық жаңашылдық ескен жырларға тоқталайық. Ақынға әрекет ететін идея мен образ алуан түрлі болып келмесе, біздің сезіміміз оны ұзақ ұстап тұра алмайды. Лирика, көңіл күйдің ерекшелігін түсінуде академик З.Қабдоловтың мына тағылымын ескермеуге болмайды: Көңіл-күй – сөз өнерінің Аристотель заманынан келе жатқан үш тегінің бірі. Шындықты адамның ішкі көңіл-күйіне бөлеп, ойы мен сезіміне астастыра суреттейтін терең психологиялық шығармалардың түрлері. Лирикадағы әрбір сөз - ақынның бір сәтке жарық еткен нұрлы ойы, сол бойда жарық етіп тұтас көрінген ішкі сырлы дүниесі, көңіл-күйдің бас кейіпкері-ақынның өзі, ақын көкірегіндегі сезімі, ақын көңіліндегі сыр-оқырман сыры||,- дейді [4]. Осы пікірге арқау болған жастар поэзиясындағы кейіпкер ұлттың атынан сөйлеп, халық үшін әлеуметтік мәні бар идеялар, сезімдер, толғаныстарды шабытпен, көркем суреткерлікпен қисынын тауып бере білген. Әрбір ақынның өзіндік бетін, ақындық құдіретін, поэзиясының көркемдік ерекшелігін көрсететін, оның көркемдеу тәсілі, суреткерлік шеберлігі, тілдік өрнектері, көркемдік бейнелеу құралдары болып табылады.

Нәтижелер. Жанат Әскербек шығармаларынан оның ешкімге ұқсамайтын, өзіне ғана тән тілі, көркемдік өрнек, бейнелі сөз қолданысты айқын көреміз. Біздің байқауымызша, ақын поэзиясы өзіндік поэтик образға бай. Қазақ тілінің небір шұрайлы сөздерін орынды қолдана біледі. Жанат Әскербек – 80-90 жылдары ұлттық әдебиетке келген жаңа буын өкілі. Ұстаз, ғалым, ақын еңбек жолын орта мектептен мұғалімдіктен бастаған. Жоғары оқу орнында Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті және Л.И.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде оқытушы қызметін атқарған. Әлем әдебиеті|| журналында поэзия бөлімінің меңгерушісі болған. Жанат осыншама жұмысты атқара жүріп —Оралхан Бөкей

прозасындағы мифологиялық мәселесі тақырыбында кандидаттық диссертация қорғаған. Қай салада жүрсе де, табиғи дарын иесі ақындықты жанына серік еткен. Адамзаттың алтын рухани бекеті поэзияға ақын екі жолмен келді: біреулер өлеңге өлеңмен келеді, ал біреулер өмірден келеді. Жанат Әскербек – өлеңге өмірден келген ақын. Ойы орамды, сезімінде селкеу жоқ. Шығармашылығы – өмірдің өзіндей шынайы. Өмірдің өзіндей қайнаған қайшылықтарға толы. Оның өлеңдерін оқығанда поэзия әлемінде жүзіп жүргендей сезінесің. Жаны таза, рухы биік, жүрек лүпілі қосылып, айналадағы құбылыстарды тосын образ, тосын көркемдік, тосын тіркестер арқылы ашады. Қарлығаш, Қаңтардағы қызыл гүл, Ғарыш билер ғұмырымды, Қаракөз бұлақ, Көктүріктер әуені, Қаз қанатындағы ғұмыр т.б. өлеңдер жинағының авторы. Адамзат тіршілігінің бүкіл болмыс – бітімін, қасіреті мен қуанышын, ерлігі мен өрлігін жырлаған Жанат Әскербек поэзиясы арнайы сөз етуге лайықты. Келешек ұрпақты ізгілікке тәрбиелеуде Жанат ақынның мың сан әуен бейнелі тілі арқылы көркем суреттері мәселенің өзектілігін арттырады анық. Ақынның Бір кебісімді түн алып қалды атты өлеңінде түнді пенделік деп біледі де, ізгілік пен жамандықтың, қуаныш пен қайғыны қатар алып, лирикалық кейіпкердің бір кебісін түн қойнына тастатады. Түн мен күнді бір-біріне жалғап өлеңге қосады. Қолымда қалған кебісім үшін Қайтадан түнге жолығам, - деп ой толғайды. Адамгершілікті жырына арқау еткен ақын жан дүниесінің арпалысын беруде діни танымға сүйенеді. Адам бойындағы жақсылық пен жамандықты өлеңге қоса отырып, шайтан мен періште, Ібіліс, Мәнкүр-Нәнкүр, пешене секілді түсініктерді арқау етеді. Ібіліс басшылық етіп отырған жалған өмірден жерінеді. Тұрағым аспан секілді, Адасып жүрмін жер басып,-деген жолдар осы ойының дәлелі. Жанат Әскербекқызының —Қаз қанатындағы ғұмыр атты жинағы бес бөлімнен тұрады. Арғанаты төсінде ақша бұлтатты бірінші бөлімде ақынның туған жерге деген сағынышы, перзенттік махаббаты мен туған жермен тағдырлас өмір жолы жырланған. Тарбағатайыматты өлеңінде ақын туған жерден өнген дәнімді деп жырлай келе аңыз боп жеткен ата қонысына тәу етеді. Атақоныс атты жырында да туған жерге деген сезімі Китіңқара мен Сыбанбұлаққа бұлт болып маңып бара жатқандай. Баяғы мөлдір көгін аңсап, туған жердің бүгінгі халіне алаңдаушылық танытады. Бұлақ суалып, құрыған дей ме, Баба қонысым, бағың қайтқан ба?! Жылы үмітпен жылынам кейде Сағынышымды сағымға айтқанда... [5] Ақынның Айтқаншоқы атты жырында жайлаудың бүгінгі жүдеу қалпы, баяғы қызу тіршілігінен айырылғандай самарқау халы, жалғыздық болып күңіренген кейіпі алаңдатады. Ақын жаны туған жермен тамырлас, тағдырлас кейіпте: Тәнін сүйер таң нұры Шайылмайды бар мұңы. Мандайыма көшкендей Айтқаншоқы тағдыры... [6] Тарбағатай, Қолда шырағдан атты жырда ежелгі Тарбағатай өңірінен табылған қолы шырағдан бабалардан қалған тарихи жәдігердің құндылығын тебірене жырлайды. Шырағданды бабамыз қалдырған-ау, Өзі жаққан алау-от сөнбесін деп,-деген ой түйеді. Бір кебісімді түн алып қалды атты бөлімінде адам жанының қат-қабат сырлары мен көңіл-күй әлемі суреттелген. Тән менен Жанның келісімі үшін, Өзімше болжап жан ұғам. Қолыңда қалған кебісім үшін, Қайтадан түнге жолығам,-деп сырлы да нәрлі түрде лирикалық кейіпкер сезімі қиял қанатымен қанаттанып, құштарлық, сүйіспеншілік сезімдері түрінде өріс алады. Қазақ жырын жанына тоқып өскен ақын өзін лиро-эпостық жырдағы Төлегендей әуелеп ұшқан алты қазға аманаттарын арқалатады. Дұшпаным көздеп, дос атты – Жүрекке жебе қадалды. Қаным мен жасым қоса ақты – Таңатын кім бар жарамды, - деп ақын өз мұңын аспанда ұшқан қаздарға айтып, ел аманатын жеткізеді, сөйтіп, Қаз қанатындағы ғұмыр деп көңіліндегі камыққан ойды қаздар әрекеті арқылы береді. Ақын ерекшелігі лирикалық кейіпкерлерін ай, жыл күн, бұлт, түн, күз, жапырақ, қаздар арқылы бейнелеген. Жанат Әскербекқызы өлеңдерінде дыбыстық үндестіктер көп. Әсіресе сөз басында дауысты, дауыссыз дыбыстардың үндесіп келуі жиі кездеседі. Мәселен: Қараңғы түнге қамалып, Кімді іздеп жүрсіз, мені ме? Көмескі ай көкте ағарып, Қарайды-ау, сізге егіле. Өлеңнің реңін келтіріп тұрған сөз басындағы бірыңғай дауыссыз дыбыс оқырманды елітіп отырады. Сөйлемнің әсерлігін арттырып, дамыта жырлаған. Аспандап ұша беріңдер, Аманатымды арқалап – деген жолдарда сөз басында бірыңғай дауысты дыбыстар үндесіп өлеңге

стилистикалық айшық беріп тұр, яғни сөзді ажарлап, реңін келтіретін осы тәсілді орынды қолданған. Ақын поэзиясындағы ерекшеліктердің бірі-өмір шындығынан қорытынды жасаған ақыл-нақыл сөздер. Дұшпаным көздеп, дос атты, Жүрекке жебе қадалды. Ұтамын деп ем, ұтылып шықтым. Жалғандықтан жерінген біздің жүрек, Жамандыққа қимайды сізді ғана. Ақын қысқа тұжырым айтып, кейінгі ұрпақты тәрбиеге шақырады. Терең мазмұнды өлеңдерінде өзіндік сыры мол, белгілі бір үгіт, тәлім-тәрбиелік мән көп. Ақын поэзиясының көкжиегі кең. Көркемдік көкжиегі, тілдік мүмкіндіктері мол. Таныс тақырыпты әр қырынан байытып, түрліше суреттейді. Алуан салыстыруларға барады. Олар табиғи, шындық сипатында өріс алады. Ақын лирикасындағы эпитеттер: ақмаңдай таң, сыз құсақ, сарғалдақ көңіл, керең тау, көнекөз тау, қаз қанатындағы ғұмыр, жыларман жел, бейсауат жел. Тас жүрегін даланың тербетем деп, жалаң аяқ қалжырап мұң барады, құшағында құлшынады, көшелердің күлкісі, толқынына ұрдым сорлы арманымды орамалыма құндақтап, сәмбі талдар-қыршын ғұмыр, күнім-керең, түнім-түлен. Ақынның кез келген тақырыпты талғаусыз толғап, қиыннан қиыстырып жаза бермегені айқын аңғарылады. Ақын тың теңеу мен эпитетті сағыныш сезімін билеп тұрғандай әсерде толғанады: 1.Терезені сындыра алмай тепсініп, Ашулы жел шығарғандай бір үкім. 2.Түн кезіп кетіп барасыз, Жап-жарық жүрген ізіңіз. Шарасыз дағы наласыз, Сіз бізден күдер үзіңіз. 1.Жапырақтар күбірлесті мен жайлы, Жүдеу көңіл жүдеп тұрған көрді айды. Лирикалық кейіпкер сағыныш сезімін көркемдегіш бейнелеу теңеуді қолдана отырып жыр болып өрілтеді: 1. Күте-күте сіздің жолда жүдедім, Жапырақтай сарғаятын күз келе. 2. Бір күнәсін кешіресің, ұғарсың, Періштедей сезімі бар пенденің. Тереңнен ырғап сөйлейтін, көзіңмен көргендей әсер ететін бейнелі сөздер ақынның жүрегінен өтеді. Ол – сөз жоқ, ізденістің ақыны, яғни, өзін-өзі іздеп жүрген ақын. Жанат Әскербекқызының ерекшелігі сонда сөздің көркемдік құнын асыра пайдаланып, өзінше өлеңге жаңа түр бере қолдануында. Ақын тілінің өзгешелігі де осыдан байқалады. Оның поэзиялық құрылымында образдылық, бейнелі ойлы сөздер көп. Моральдық-дидактикалық, философиялық тұжырымға құрылып, тәрбиелік ғибратқа толы. Ақын шығармашылығын әділ таразылаған ғалым Р.Нұрғалиев: Жанат Әскербекқызының Қаз қанатындағы ғұмыр жеке өлеңдерден тұратын қалыпты жинақ емес, мәтіндік құрылысы ерекше ойластырылған, жеке бөлімдер бір-бірімен терең байланыстағы, мазмұн мен форма бірлігі тұтаса біткен күрделі поэтикалық шығарма. Өмір, қуаныш, махаббат шаттығы, жалғыздық азабы, адам рухының екіұдай болып жарылуы, өмір мен өлім тайталаса, ғарыштық әуендер, мәңгілік уақыт сарыны, өткіншілік мұңы, адам мен табиғаттың табысуы мен ажырасуы, көне замандар бейнесі осы секілді мың сан әуен бейнелі тіл, әрқилы көркем сурет болып қағазға түскені, дейді [7]. Ғалымның осы пікіріне орай ақын қыздың жаны жоғарғы кеңістікке құштар екені сезіліп тұр. Рухани биліктің символы-аспан, тазалықтың белгісін аспаннан тапқысы келеді. Мұндай пікірді айтуға ақын өлеңінің өзі сұранып тұрғандай. Үлкен жүрек пен шын сезімнен туған бұл дүниелер Жанат Әскербекқызының көңіл кестесін мақпалға түскен зер кестедей өрнектеген. Ұлт, ұрпақ тәрбиесінде үлгі боларлық өлеңдері өзіндік ерекшелігімен де құнды. Ақын өлеңдерінің ғибраттық әсері мен тағлымы талай ұрпақтың жан дүниесін байытып, рухани азық болары сөзсіз.

Талқылау. Тәуелсіздік жылдарындағы жастар поэзиясы ой асқақтығы мен жаңаша әуенде танылады. Әдебиеттану ғылымында футуризм, яғни бұрынғы дәстүрлі әдістерді бұзу үшін қолданылатын әдіс, барлық әлем елдерінде қоғамға қарсылық ретінде пайда болады. Осы әдіс ақын Әлібек Шегебай жырларынан көрініс тапқан, қоғамдағы қайшылықтарды шынайы көрсетеді. Ит талас деп аталатын жырында: Жылылық қой адамдарға керегі, Онсыздағы баста бағым кем еді. Мерседес пен ит қыдыртса мырзаның, Күйіп кейде иті болғың келеді [8] Кейде ақын жан дүниесі құлазып тұрып, бұрынғы дәстүрді бұзып, қоғамға қарсы футуризм әдісімен жыр төгеді. Құлап жатыр жанарымнан, Өкініштің тамшылары. Жабыспандар балағымнан, Әй, қоғамның қаншық әні, - деп тебірене жырлайды. Маралтай Райымбекұлы шығармаларында постмодернизм, психомеризм анық байқалады. Түн мекені түнекке, Серік таппай байлаған. Біздің ғазиз жүрекке, Жұлдыз шашып ойнаған.Түнді осылай

түсіну, өзгеше өрнекке толы жырда адам рухының белгілі кезеңі, аңсау, оған жетуге мүмкіндік жоқ, күйзеліс осылай берілген. Ақын тағдырын өлеңде шынайы көрсетеді. Жазылмаған жырымды оқып тұрамын, Қазылмаған қабірімнің қасында,- деген тармақта оның жырларының тосындығы таңыркатады. Ақынға тән сезім, сезімталдық жан дүниесінің көңіл-күйін суреттеуге ерекше мән береді. Өлеңде табиғат суреттерін, өзінің әртүрлі сезім-әсерлерін басқа жанама жайларды қосарлап береді. Сентиментальды құбылыс¹ атты өлеңінде ақын: Қара түн құлайды бауырына ап даланы, Күрең нұр көкжиек көзінде мендеп тұр. Аққан қан сияқты. Жұлдыздар қаралы, ғаламның бетінде жаралы, Жұмыр жер адасып барады,- деп төзімін тауысқан тағдырының көрінісін жырмен өрнектеген. Зұлымдықты-махаббатқа, күпірді-шүкірге жеңгізе білген шығармалары нәзік лирика мен пәлсапалық ойлардан тұратын ақын – Нәзира Бердалы. Оның өлеңдерін оқи бастағаннан көз алдына сурет қалпымен келетін мына жолдардың ойға жүктер салмағы, санаға салар ізгі ақын болмысын бір қырынан танытады.

Жаратушы Алланың құдыретіне арналған мінәжат өлеңдер айрықша даралана байқалады. Мінәжат өлеңінде: Бақытсызға бақытының тағдырын, Көшіретін сен ғана. Бақименен өлшенетін қайғыны Өшіретін сен ғана. Қалған жанды күнәсінан тұншығып. Жіберіп ең жұмыр жерге Сен ған. Содан бері жалғасуда тіршілік. Бәрімізге ғұмыр берген сен ғана. Жаратушыға мінәжат тілегі де ұлттық көркемдік – эстетикалық ойлау өрнектерімен төгілген. Өлеңде ақынның Аллаға Мінәжаты мен жан дүниесіндегі толғаныс-арман аза мен сабыр сұраған ниет тоғысқан. Лирикалық қаһарман қарқыныазаматтық, отаншылдықрух биіктігі жырланады. Әдебиеттанушы И.Жеменей мінәжат сөзінің бірнеше мағынасын атап көрсеткен: біреумен сырласу, Алламен сырласу, біреудің ішкі ойын ұғу, Алладан тілек тілеу деп бөлген. Нәзира Бердалы поэзиясында жалғыздық пен торығу сезімдері басым, сондықтан тылсым күш иелеріне жалынып – жалбарынып, сырласып, тілек тілейтін сәттер көп.

Қорытынды. Тәуелсіздік жырларындағы жастар поэзиясындағы ой асқақтығы мен жаңа әуенді осылай талдай беруге болар еді. Бәрін қамту мүмкін емес, ол шолудан аспайды, сондықтан олардың кейбіреулеріне ғана тоқталдық. Қазақ поэзиясындағы кейбір жас ақындар шығармаларына баға беріп, қазіргі поэзияның даму ерекшеліктері анықталды, жаңа идея мен көркемдік даму бағыты сөз болды, саналы өмір сүру ұлағаты дәйектеледі. Жас ақындардың поэтикалық шығармашылығына, оның идеялық мазмұнына, көркемдік ерекшелігін, ақындық шеберлігіне жан-жақты талдауға күш салдық. Қазіргі қазақ поэзиясындағы жастар – өлеңді өміріне өзек еткен, өлеңді өнер, өнерді өмір деп ұққан өзіндік беті айқын талант иелері екені белгілі олардың ұлттық әдебиетімізді байыта отырып, өткір ой мен нәзік сезімді ұштастыра білгенін зерделеу арқылы ізгілікке тәрбиелеу мәселелерін тақырыптың өзектілігін арттыра анық. Қазақтың бай сұлу сөздеріне салған тамаша бояулы суреттер тыңдарманын тебіrentпей қоймайды. Ақындар лирика сан түрлі тақырыпта жазылғанмен, жүрек сезімін сұлу сипаттап, ұлттық руханиятқа мол үлес қосып, тағлымдық ой қозғайды. Олардың өзіндік, ақындық ашық стилі бар, басқамен шатастыруға болмайтын, дарынды екені жырларынан сезіліп тұр. Қазақ поэзиясына өлең деген өнердің әдемі естелігін айрықша қайталанбас, өзіндік үнімен келген, айшығы мен өрнегі бөлек сөз кестесін ұсынғандығы байқалып тұр. Әдебиет әлемінде өзіне тиіс үлес үні бар, шын мәніндегі талант иелерін дөп тануымыз абзал. Жас ақындардың тіл байлығы, сөз қолдану ерекшелігі, шеберлігі, ой-жүйесінің тартымдылығы әрбір өлеңінен көрініс тапқан. Дүниетаным сипаты ұлттық және жалпы азаматтық сабақтастығын таныта айтады. Жас толқынның шығармалары бізге бағалы. Осы төңіректе әлі де болса көптеген шығармалар туары анық және олар бүгінгі сананың өркендеуіне сай жаңа формамен, жаңа мазмұнымен, жаңа пішінімен дүниеге келеріне күмән жоқ. Адам жанының тереңіне бойлай білуді қажет ететін лирика жанрының басты ерекшелігі – ой мен сезімнің тең қабысып отыруы. Ал нағыз лирик осы қос қасиетпен оқырман жүрегін сәулелендіріп отыруы тиіс. Біршама жас ақындардың поэзиясын байыпты зерттей отырып, оның талай қырлары мен сырларын ашып, көркемдік мәнін, тақырып талғамдарын танытқандай болдық. Ақындардың бай

шығармашылығы туған әдебиеттің қорына қосылған зор байлық, қымбат қазына екенін дәлелдеп, әдебиет тарихында өзіне лайық орнын белгілегендейміз. Руханиятқа негізделген ақын өлеңдері ұлт ұрпағына қалдырған мұра болып отыр.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қайырбеков Ә. Ардакүрең. Алматы: Дәуір, 2008, 480 б.
2. Райыс Ғ. Сөз өнері теориясы. Алматы: Таңбалы, 2010, 524 б.
3. Ісмақова А. Асыл сөздің теориясы. Алматы: Таңбалы, 2009, 376 б.
4. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Санат, 2002, 360 б.
5. Әскербекқызы Ж. Қаз қанатындағы ғұмыр. Алматы: Жазушы, 2007, 240 б.
6. Әскербекқызы Ж. Қарагөз бұлақ. Астана Елорда: Жазушы, 2001, 184 б.
7. Нұрғали Р. Қаз қанатындағы ғұмыр. Жыр жинағына алғы сөз. Астана: Фолиант, 2007, 240 б.
8. Райымбекұлы М. Кентавр. Алматы: Жалын, 2008, 112 б.

Аннотация

В этой статье речь идет о новизне мысли и о новых голосах в молодежной поэзии за годы независимости. Рассматриваются направления развития казахской поэзии, тематические, идейные, стилистические поиски и новые тенденции. Дифференцируются свобода в молодежной поэзии, ее основные направления. Отмечаются молодые поэты, внесшие вклад в казахскую поэзию за годы независимости. Более глубоко изучается и раскрывается актуальность темных традиции и направления в мировой литературе: модернизм, постмодернизм, футуризм, чувство одиночества и сплина, сентименталистическое явление. Анализируются свобода человеческого духа, правдивость, свобода мысли в произведениях молодых поэтов таких как Жанат Аскербек, Алибек Шеgebай, Назира Бердалы и Маралтай Райымбекулы. Молодежная поэзия за годы независимости получила признание на уровне национальной духовности. Выявлены специфика, язык и стиль поэтов, их моральный эффект и учение. В статье отмечено новое направление в казахской поэзии со спецификой их использования, приведены после довательные сравнения и точные выводы. А также выделяется оригинальность молодежных произведений которые вносят значительный вклад в развитие современной казахской поэзии.

Abstract

This article is about the novelty of thought and the new voices in youth poetry over the years of independence. The directions of development of Kazakh poetry, thematic, ideological, stylistic searches and new trends are considered. Freedom in youth poetry is differentiated and its main directions. Young poets who have contributed to Kazakh poetry over the years of independence are noted. The relevance of the topic on new traditions and trends in world literature is more deeply studied and is closed. New traditions and trends in world literature: modernism, postmodernism, futurism, a feeling of loneliness and a sentimentalistic phenomenon. The freedom of the human spirit, truthfulness, freedom of thought in the works of young poets such as Zhanat Askerbek, Alibek Shegebay, Nazira Berdaly and Maraltay Raiymbekuly, are analyzed. Over the years of independence, youth poetry has gained recognition at the level of national spirituality. A new direction in Kazakh poetry with the specifics of the use is noted in the article, consistent comparisons and accurate conclusions are provided.

ӘОЖ 37.013.88

Н.Ш.Базарбекова¹, Г.Ж.Утегенова², Г.Е.Сералиева³

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

АБАЙ ЖАЙЛЫ ЕСТЕЛІКТЕРДЕГІ АҚЫН БЕЙНЕСІ

Түйін

Мақалада қазақ халқының классигі Абайдың өмірі мен шығармашылық жолын, адамдық қалпын, ақындық тұлғасын тануға мол мәлімет беретін саланың бірі – естеліктердегі Абай бейнесі мәселесі қарастырылады. Абайдың тұңғыш биографы немере інісі Кәкітай Ысқақұлының, ұлы Тұрағұлдың және талантты шәкірттерінің бірі – Көкбай Жанатайұлының естеліктері талданады. Абай мен оның шығармаларының жазылу тарихына қатысты естеліктер мен хаттар абайтанудың біртұтас бүтіндік қалпын нығайту мақсатында мақалаға кіргізілді. Сонымен қатар қазақ әдебиетіндегі абайтануға өзіндік қосар үлесі бар естелік еңбектер сараланып, мақалаға кіргізілді. Абай шығармашылығына қатысты әр кезеңде жазылған естеліктердің бірсыпырасы классик ақынның шығармашылық портретін толықтырса, кейбірі Абайдың философиялық, саяси-қоғамдық танымын танытуға өзіндік ықпалын тигізеді. Абайдың өмірбаяндық және шығармашылық келбетін тереңірек білгісі келген адамға аталмыш мақаланың берері мол. Естеліктер Абай бейнесін таныту мен танудың алғашқы беташары ретінде дәйектеліп, мақалаға ұсынылады.

Кілттік сөздер: Абай бейнесі, абайтану, естелік, ғылыми өмірбаян, ғұмырнама, биограф, қолжазба.

Кіріспе

Абай мұрасы – қазақ әдебиеттану ғылымының ең көп зерттелген өнімді саласының бірі. Ақын шығармаларының алғаш баспасөз бетінде жарық көріп, оқырман жүрегінен жол табуынан бастасақ, оның бүгін жүз отыз жылдан астам тарихы бар. Абай мұрасының зерттелу тарихына көз жіберсек, баспасөзде ресми түрде 1889 жылдан басталып, бүгінде қазақ мәдениетінің, ғылымының дәстүрлі, тамырын тереңге жайған үлкен саласына айналды. Ұлы ақын мұрасын танып білуге арналған ғылыми мақалалар, монографиялық зерттеулер, текстологиялық талдаулар, әр түрлі деректер саны жыл өткен сайын молығып келеді. Абай өмірі мен шығармашылығы туралы ғылыми мәні бар алғашқы зерттеушілердің аты-жөні мен еңбектері соңғы кезге дейін жабық саналып Абайтанудың алғашқы кезеңі ақтандақ күйінде қалып келді. Абайдың ғұмырнамасы жайлы жазылған естеліктер мен деректер де жарияланбай келді. Тек еліміздің тәуелсіздік алуы жағдайында ғана бұл мәселені ашық әңгімелеуге мүмкіндік туды. Абайдың бірегей биографы М.Әуезов ақынның ғылыми өмірбаянының төрт нұсқасын жазды. Кейіннен Абай өмірбаянына қатысты мәліметтер архив деректерінен де табылды. Абайдың ғұмырнамасына қатысты естеліктер мен зерттеулерді саралу зерттеуін күтіп тұрған мәселе. Ақынның өмірбаяны жайлы әр жылдары айтылып-жазылып келген естеліктер мен деректерді салыстыра отырып, Абай ғұмырнамасына қатысты бүгінге дейінге беймәлім тұстарын анықтау зерттеудің өзектілігі болып саналады.

Негізгі бөлім. Ақын – жазушының өмірі мен шығармашылық жолын, көзқарасын зерттеуге адамдық қалпын, тұтас тұлғасын түсінуге мол мәлімет беретін саланың бірі – олар жайлы естеліктер. Мұндай естеліктер, әдетте, ақынмен тұтас өмір сүрген, араласқан, көрген адамдардың есте қалған әңгімелеріне сүйеніп жазылады. Абай жайлы естеліктер қалдырған адамдар бұл күнде арамызда жоқ. Олардың көбі – бұл естеліктер қағазға түскен кездің өзінде ұлғайған адамдар [1]. Қазақәдебиетініңтендесіжоқ ұлы классигі Абай (Ибраһим)

Құнанбаевтың өмірбаянын толығырақ білу тілегі мен қажеттілігі ойшыл ақын қайтыс болған соң-ақ, көп ұзамай қолға алынды. Жалпы қазақ ақындарының арасында тұғыш рет Абайға ғана баспасөзде арнайы өмірбаяндық деректер беріле де бастады [2]. Революцияға дейінгі дәуірде Абайдың өмірі мен әдеби мұрасын танытуда елеулі еңбек еткендердің ішінде Кәкітай Ысқақұлының орны бөлекше. Кәкітайдың Абай мұрасын танытудағы басты еңбегі де Абай шығармаларының тұңғыш жинағын құрастырып жариялауы мен ақын өмірі туралы алғаш рет мәлімет беруінде жатыр. Кәкітай Абай мұрасын жинастырып, бастырудағы тарихи еңбегі жайлы Абай мұрасын зерттеушілер еңбегінде молынан айтылады да, бірақ М. Әуезовтың монографиялық еңбегінде болмаса, басқа зерттеулерде Кәкітай еңбегі сын көзімен қаралмаған. Сондықтан да Абайдың дүниеге көзқарасының қалыптасуына Е.П. Михаэлистің әсері басым болды деген Кәкітай пікірі абайтанау саласында көпке дейін орын алып келді [3]. Кәкітай бастырған 1909 жылғы жинаққа дейін баспасөзде жарияланған бірлі-жарымды Абай өлеңдерінің бәрі де асыл түп нұсқа қалпында сақталмады. Абай туралы деректерді Ә.Бөкейхановқа табыстаушы Кәкітай Ысқақұлы 1909 жылы Абайдың жинағына көлемді мақаласын қосты. Әуезов аса жоғары бағалаған мақала, сөз жоқ, Абайдың өмірбаянын жазуға бірден-бір негізгі дереккөз (источник) болды. Өйткені, Кәкітай – туысы ғана емес, Абайдың қасында жүріп, талапты шәкіртіне айналған ең жақын адамдарының бірі. Абай туралы көрген-білгенін осы мақалаға сыйғызып кетпесе де, бұл құнды еңбек абайтану ғылымының бастау бұлағы ретінде маңызын жоймақ емес. Кәкітайдан кейін Абай туралы құнды естелік жазған адам – Тұрағұл Абайұлы. Тұрағұл (Тұраш) – Абайдың екінші әйелі Әйгерімнен туған тұңғыш баласы. Тұрағұлдың аты елге мәлім болғанымен оның өмірбаяны әлі күнге толық зерттеліп жазылған жоқ [4]. Ақын, аудармашы, жасында ауыл молдасынан оқып, сауат ашқан Тұрағұл бала жасынан зерек, ұғымтал, зерделі болған. Әкесінің қадір қасиетін ерте түсініп, табиғи ақындық қуатын ерте танып өскен, Абайдың ең талапты, әрі талантты баласының бірі. Кейіннен өзі ізденіп орысша, арабша білімін жетілдірген. Ауылында болыс болған. 1917-20 жылдары Семей өңіріндегі алаш қозғалысына белсене араласып, әртүрлі жауапты қызметтер атқарған. Тұрағұл жасынан әкесінің қолында тәрбиеленген [5]. Сондықтан Абай өлеңі қай кезде жазылып, кімге арналғанын жақсы білген. Ол Кәкітай Ысқақұлымен бірге 1909 жылы Абайдың тұңғыш өлеңдер жинағын Петербургте басып шығарған. Тұрағұл Абай мұрасын жинастыруда, аса құнды мағлұматтар жазып, қалпына келтіруде көп еңбек сіңірді. Ол әкесі туралы естелігін үлкен әңгіме етіп жазып қалдырған. Ол М.Әуезовке Әкем туралы деген көлемді еңбегін табыстаған. Тұрағұлдың осы еңбегін жазушы М.Әуезов жоғары бағалап: ғұлама ақынның өмірбаянына қатысты мол мағлұматтарды осы кісіден артық ешкім берген жоқ, оларды керекті жеріне кірістіріп, түгел пайдаландық деп, жазып кеткен еді. Мен әкемді танығанда, - дейді Тұрағұл, - әкемнің жүзі ашық, ажары сыртында, көзі өткір, ашуы да, қуануы да жылдам, ширақ жанды еді. Мәжілісі қызықты, сауықшыл, дастарханы аса мол еді. Бір іспен қызықтамай, жай салбырап, шаруасын істеп отырмаушы еді. Маған десе малай, малшы, қызметкер қатыннан да болса, бір тәуір мінезін, қылығын тауып жақсы көріп, ойнап, қалжыңдап отырар еді. Еш уақытта: іші сүймеген, сенбеген адаммен мәжілістес болып, ұзақ отыра алмаушы еді. Ондай адамдармен бас қоспақ уақыт еріксіз кез келсе, ол уақыттың өзі абақтыдан кем көрінбеуші еді. Сыпайылық, сыйлық, әдейі реттеніп, аяғын басқанын аңдып, аузынан шыққан сөзін санап отыратын адамға ешуақытта риза емес еді. Жарқын сөзбен, ашық көңілмен қалтқысыз келетін адамды аңсап сағынып, ондай адам келгенде, баласы я туған бауыры келген кісідей қуанып қалушы еді [6]. Тұрағұлдың Әкем туралы қолжазбасы Абай туралы жазылған тұңғыш естелік. Абайтану мәселесінде Тұрағұлдың бұл еңбегінің тарихи маңызы ерекше зор. Тұрағұл бала жасынан әкесінің өз ұолында тәрбиеленіп өскен жақсы көретін баласы және табиғи дарынды, кең ақылды, терең ойлы, сергек сезімді, ұшқыр қиялды адам болғандықтан: ұлы ақын теңіздей терең кемеңгер ойшыл, данышпан әкесі Абайдың бойындағы бар қасиетін, өзіне ғана тән мінезін, әдет – салтын, әр кездегі көңіл-күйін, сезім – сырын айнытпай танып, дұрыс ұға білген, ақын шығармаларының жазылу тарихын, себебін, сөз

қолдану тәсіліне дейін бәрі – бәрін жақсы білген. Және әкесі туралы көргенбілгенін асырмай да жасырмай шындықтың шегінен шықпай жазған. Сондықтан оның бұл еңбегі ешқашан маңызын жоймайтын тарихтық еңбек. Көкбай – Абай қасында көп жүрген, оның шығарамашылық қызметінің куәсі болған адам. Сондықтан оның Абайдың ақындық өнері, көз қарасы туралы пікірлері аса бағалы. Көкбай – Абайдың ең талантты ақын, әрі әнші шәкірттерінің бірі. Ол Абаймен 1880 жылдардан бастап, жиырма бес жыл жолдас, дос болған [4]. Көкбай өзінің естелігінде Абаймен ең алғаш рет жақындасып кетуін былай баяндайды: Ел ішінің ақыл алысып, ақы беріп жатқан сиезі еді. Мұны өткізуге Семейден Лосевский деген ояз келіп еді. Сол бір ісімді жақтырмай, мені ел кісілерінің ортасында тұрғанымда стражниктерін (атарман) жіберіп, жазалмақшы болды. Әлгілер ерікке қоймай әкетіп бара жатқан соң, қасымда еріп жүретін өлеңші жігітім бар еді, солардың біреуінен Абайға бір ауыз өлеңмен сәлем айтып жібердім. Ол кезде ән салып, өлең айтатұғын, қасымдағы жолдастарым да сондайды әдет қылатын. Уезге әкелген соң, Абай да келді де: - Жазығы не?“ деп істің жөнін сұрады. Содан кейін Лосевский: Бұған біреу басшылық етіп тәрбиесіне алмаса, мына елдің ортасында арызқой, пәлекұмар болып, бұзылғалы жүрген адам. Сен тәрбиеге алып міндетті болып, түзетемін десең берем.Әйтпесе, жазаға ұшырайтын ісі бар“, - деді [2]. Абай маған кепіл болып алып шықты. Осыдан кейін Абайдың жолдасы болдым. Жолдастығым жиырма бес жылға созылды. Абайдың асыл мұрасын аман сақтап, оның кейігі ұрпақтарына жеткізу ісінде еткен Көкбай еңбегі ерекше зор. Бұл мәселе туралы Мұхтар Әуезов былай деп жазады: - Абай өзі барлық шығарған еңбектерін жинастырып, ұқыптылық етпеген. Тек 1896 жылы ғана, Мағауия, Кәкітай, Көкбайлардың айтуы бойынша, осы жылдан бастап, барлық шығармаларын жинастырып, көшіруге қасында болған жақсы адамдары: Көкбай, Ақылбай, Мағауия, Кәкітай, Тұрағұл сияқты адамдар. Абайтану мәселесінде Көкбай Мұхтардың өзіне де көмек еткен. Мұхтар оны да атап айтады: - 1924 жылдан бастап, - дейді Мұхтар Әуезов, - Абайдың өмірбаянын жазушыларға және барлық толық жинағын құрастыруға барынша зор көмек етеді, Абайдан қалған мұраның қазақ оқушыларына толық жинақ болып құралып шығуына анық үлкен еңбек сіңірген кісінің бірі – Көкбай. - 1909 жылы Кәкітай мен Тұрағұл бастырып шығарған жинақ Абай еңбектерінің жарым көлеміндей ғана еді. Көкбай қолжазбада сақталған шығармалар ғана емес, өзінің жадында жүрген, біржола жоғалып кетуге мүмкін болған Абай өлеңдері мен кейбір шумақтар, жолдарды хатқа түсіріп, ұлы ақынның өзге мұраларының қатарына қосты [2]. - Онансоң, Абайдың өмірбаянын толық етіп жазудада Көкбай айтып берген биографиялық материалдар аса көп еді. Олар құнды деректер болатын. Тек Көкбайдың Абай турасында айтқан естегісі толық жазымады. Бірақ, 1927 біз құрастырып жазатын алғашқы толық өмірбаянының көп фактылары Көкбайдың аузынан алынған. Абайдың көп өлеңдеріне кейінгі толық жинақтарда беріліп жүрген қосымша түсінік, деректердің көптен-көбіде сол Көкбайдың айтуынан алынған. Қорытынды.Естеліктердің көпшілігінде Абайдың әділдігі, гуманистігі, адалдығы, сөзге тұрақтылығы ерекше аталып өтеді. Билікте де ол мейлінше адал, турашыл болған. Сондықтан да елдің көбі Абай билігіне жүгінген [7].Әсіресе, ел ішінде онымен ұстасып, жауласып жүрген адамдарының өздері үлкен дау-шарлар кезінде Абайдан билік айтуды сұраған делінеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа (Ибраһим Құнанбайұлының ғұмырнамасы) Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 416 б.
2. Ысқақов Ә. Абайдың өмір жолы / Жүрегімнің түбіне терең бойла. –Алматы: Жазушы, 1995. – 296 б.
3. Мырзахметов М. Абайтану тарихы.– Алматы: Ана тілі, 1994. – 192 б.
4. Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. – Алматы: Атамұра, 1995. –208 б.
5. Тұрағұл Абайұлы / Абай. Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 1995. – 555 б. - энциклопедия
6. Құнанбаев Т. Әкем Абай туралы. – Алматы: Ана тілі, 1993.– 56 б.
7. Мұхтарова Ә. Абай қарасөздеріндегі рухани құндылықтар мәселесі. // Хабаршысы - 2019. - №3 1/1, С. 14-21.

Аннотация

В статье показан жизненный и творческий путь классика казахской литературы – Абая. В статье напечатаны воспоминания первого биографа Абая, племянника Какитая Искакулы, сына Турагула и одного из талантливых учеников Кокбая Жанатайулы. Статья представлена в форме воспоминания, в которой раскрывается Абай Кунанбаев как человек и как поэт. Также были проанализированы и включены в статью памятные произведения, имеющие свой вклад в абаеведение в казахской литературе. Часть воспоминаний, написанных в разные периоды, касающиеся творчества Абая, дополняет творческий портрет поэта-классика, а некоторые способствуют проявлению философского, политико-общественного познания Абая. Всем, кто хотел бы глубже узнать биографический и творческий облик Абая, эта статья поможет. Воспоминания и письма, касающиеся Абая и истории написания его произведений, были включены в статью с целью укрепления целостности абаеведения. Также были проанализированы и включены в статью памятные труды в казахской литературе, имеющие свой вклад в абаеведение.

Abstract

The article shows the life and creative path of the classic of Kazakh literature - Abai. The article contains the memoirs of the first biographer of Abai, the nephew of Kakitai Iskakuly, the son of Turagul and one of the talented students of Kokbai Zhanatayuly. The article is presented in the form of a memoir, which reveals Abai Kunanbayev as a person and as a poet. Memorable works that have their contribution to Abai studies in Kazakh literature were also analyzed and included in the article. Some of the memoirs written in different periods concerning Abai's work complement the creative portrait of the classic poet, and some contribute to the manifestation of Abai's philosophical, political and social knowledge. Anyone who would like to learn more about the biographical and creative image of Abai, this article will help. Memories and letters concerning Abai and the history of writing his works were included in the article in order to strengthen the integrity of Abai studies. Memorable works in Kazakh literature that have their contribution to Abai studies were also analyzed and included in the article.

ӘОЖ 658.85

Д.М. Байгунова¹, Б.Ш.Ботаев², Н.Б.Бексейтов³, Қ.Е.Туреханов⁴

¹аға оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²аға оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³аға оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

⁴аға оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ ТАРИХИ – МӘДЕНИ МҰРАЛАРЫНЫҢ БІРІ – ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫ

Түйін

Бұл мақалада халқымыздың тарихи – мәдени мұраларының бірі – ұлт ойындары туралы сөз қозғалады. Ойын деген көңіл көтеру, жұрттың көзін қуантып, көңлін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған. Бүгінде ойынды халық педагогикасының құрамды бір бөлігі деп тегін айтпаса керек, адам баласы жасаған жеті кереметтің қатарына сегізінші етіп осы ойынның аталып жүруі де жайдан – жай емес. Қазақтың ұлттық ойындары ерлікті, өжеттікті, батылдықты, шапшаңдықты, ептілікті, тапқырлықты, табандылықты, байсалдылықты, т.б. мінез-құлықтың ерекшеліктерімен бірге күш-қуат молдығын, білек күшін, дененің сомданып шынығуын қажет етеді. Сонымен бірге бұл ойындар әділдік пен адамгершіліктің жоғары принциптеріне негізделген. Өйткені, ойынға қатынаспай тұрып-ақ оған күн ілгері көп адамдардың тер төгіп, еңбек етуіне тура келеді. Ұлт ойындары – ата-бабамыздан бізге жеткен, өткен мен бүгінгі байланыстыратын баға жетпес байлығымыз, асыл қазынамыз. Сондықтан оны үйренудің, күнделікті тұрмысқа пайдаланудың заманымызға сай ұрпақ тәрбиелеуге пайдасы орасан зор.

Кілттік сөздер: Ойын, тарих, мұра, сайыс, салт-дәстүр, мереке, той-думан, айтыс, өнер, білім

Халқымыздың тарихи – мәдени мұраларының түрлері сан алуан. Солардың қай – қайсысы да адамға, соның игілігіне қызмет етуге бағытталған.

Осындай аса құнды мәдени игіліктердің бірі – ұлт ойындары. Бүгінде ойынды халық педагогикасының құрамды бір бөлігі деп тегін айтпаса керек, адам баласы жасаған жеті кереметтің қатарына сегізінші етіп осы ойынның аталып жүруі де жайдан – жай емес.

Халқымыздың ұлы перзенттерінің бірі, заманымызды аса көрнекті жазушысы М.О.Әуезов: «Біздің халқымыздың өмір кешкен – ұзақ жылдарында, өздері қызықтаған алуан ойын өнері бар ғой. Ойын деген, менің түсінуімше, көңіл көтеру, жұрттың көзін қуанытып, көңлін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған», - деп тегіннен тегін айтпаса керек. Мұхтар Омарханұлының бұл ікірін теориялық қағидаларға ғана сүйеніп айтылмаған, өзі өмір сүрген ортасының шындығынан және Семей қаласында тұғыш отау көтерген «Ярыш» атты футбол командасының құрамында ойнаған белсенді өмір тәжірибесінен шығарған қорытындысы деп білеміз.

Ойынға зер салып, ой жүгіртіп қарар болсақ, содан үлкен де мәнді-мағыналы істер тындап өрбитінін байқаймыз. Өйткені, ең алдымен ненің болсын бас алып, жол бастар қайнар көзі болатыны белгілі. Ойынды біз бар өнердің бастауы деп білеміз. Ал қай өнер болса да кең арналы, сулы шалқар дариядай болып кемеліне келгенше жолында кездескен сандаған үлкенді-кішілі арналардан бас құрайтын өзен сияқты ғой. Сол алып өзеннің орта тұсынан шыққан адам, оның басы әуелде жылжып аққан бұлақтан басталып еді дегенге онша илана қоймас та еді.

Ұлт ойындары біздің көз алдымызға тап осы суреттерді елестетеді. Өйткені бір кезде ол бар өнердің басы, олардың нәр алатын бастауы болғаны анық. Шынында да, көне мәдениет пен әдеби туындылар, ең алдымен, сол халық жиналған думанды-сауықта, ойын-той үстінде дүниеге келіп, көптің игілігіне айналған сөйтіп, бүгінгі және болашақ ұрпақ ұлт ойындарының өзі адам еңбегінің жемісі, халықтың фантастикалық ой құбылысының көрінісі, дүниені танып, білуге талпынысының нышаны ретінде өмірге келгенін, оның бар өнердің бастамасы, халықтың әлеуметтік-экономикалық өмірінің айнасы екенін білуге тиіс. Қазақ халқының тарихи көне жылдарының, эпостары мен лиро – эпостарының қай – қайсысын алып қарасақ та, олардың өн бойынан халықтың ұлттық ойындарының, әдет – ғұрып салттарының алуан түрлерін кездестіреміз. Ол – ол ма, осы жырлардың негізгі кейіпкерлері – болашақ ел қорғаушы батыр, жауынгер, халық қайраткерлері, ойын үстінде көрінеді. Сол ойын арқылы шынығып, өзінің бойындағы табиғи дарынын шындай түседі. Ойынға халық ерекше мән берген. Сондықтан халық оған тек ойын – сауық, көңіл көтеретін орын деп қана қарамаған. Ең бастысы – ел қорғауға қабілетті болашақ қайраткер, өзінің осы қабілетін шаршы топтың алдында, баршаға тең (досқа да, дұшпанға да) еркін бәсекеде жеңіп алуға тиіс болған. Сондай – ақ талапты жас ойын өнеріне өзінен жасы үлкен, танымал ұстаздан үйреніп, жаттығатынын, аянбай тер төгетінін байқайсыз.

Ұлт ойындары осылайша атадан балаға, үлкеннен кішіге мұра болып жалғасып отырған және халықтың дәстүрлі шаруашылық, мәдени, өнер тіршілігінің жиынтық бейнесі көрінісі де болған. Әрине, ойын өнер ретінде әдебиет пен мәдениеттің сан алуан түрлерімен қабысып, астасып келіп, бірін – бірі толықтырып, байыта түседі.

Өзінің өлең – жырларында халық ойынды тәрбие құралы деп танып, оның бойындағы жастарды ойландырып, толғандыратын қасиеттерін аша түседі. Ойын тек жас адамның дене күш – қуатын молайтып, оны шапшаңдыққа, дәлдікке, т.б. ғана тәрбиелеп қоймай, оның ақыл – ойының толысуына, есейіп өсуіне де пайдасын тигізеді. Манашыұлы Тұяқпай жырында:

«Балалармен ойнайды,

Ойнап жүріп ол бала

Кеудеге ақыл ойлайды», - деп түйіндейді.

Мұндай мысалдарды халық ауыз әдебиетінен көптеп келтіруге болады. Бұдан көретініміз ойын тек көңіл көтеру мен ермен үшін жасалмаған, қайта белгілі бір халықтың әлеуметтік – экономикалық дамудың төменгі сатысында тұрған кезінде, жазу өнері әлі дамымағаны орын болмаған кезде, өз ұрпақтарын өмірге әзірлеу мүмкіншіліктерін пайдаланатын бірден – бір тәжірибелік іс – әрекет қызметін атқарған. Сонымен бірге ойын сол халықтың өзінің ішкі байланысының ғана емес, басқа халықтармен де ұлтаралық қатынастарының негізін қалаған. Ойынға жиналатын орын халықтың сан алуан өнерінің де сарапқа түсетін жері болған. Сөйтіп, ол ғасырлар бойы қоғамдық тәрбиенің баға жетпес жемісті қызметін атқарған.

Абайлап, зер сала қарасақ тілімізде кездесетін кейбір сөз тіркестері: «домбыра ойнау», «қобыз ойнау», «ат құлағында ойнау», «отпен ойнау», «сумен ойнау», «жұмбақ ойнау», «жаңылтпаш ойнау», «ойын - күлкі», «ойын баласы», «доп ойнау», «асық ойнау», «ақсүйек ойнау», «тоғыз құмалақ ойнау», «дойбы ойнау», «шатыраш ойнау» (шахмат ойнау) т.б. сөз тіркестері халықтың көне мәдениетінің бір куәгері – ойын туралы түсініктің туу тарихы тым әріден басталғанынан және ата – бабаларымыз қолданған ойындар түрінің сан алуан болғандығынан хабар береді.

Тарихының көнелігіне қарамастан ойын үнемі жаңа, ол тот баспайтын, ескірмейтін нәрсе. Өйткені, күн сайын дүниеге келіп жататын сәбилердің қиялын қозғап, сезімдерін аялайтын, денеге қуат, жанға саулық беріп, рухани азық болатын да – осы ойын.

«Барлық білім тәжірибеден, түйсіктен, аңғарудан туады», – дейді ғалымдар. Олай болса, бала өзін қоршаған дүние туралы алғашқы түсінікті ойын үстінде алады, ол дүние сырларын түйсініп аңғарады, тәжірибе жинақтайды.

«Адам ата – анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе дүниедегі жақсы – жаманды таниды – дағы, сондайдан білгені, көргені» көп болған адам білімді болады», – дейді Абай Құнанбаев. Абайдың бұл пікірі ойынға да толық қатысты деп ойлаймыз.

Қазақ халқы ұлт ойындарына бай халықтардың бірі. Бірақ ол ертеде ауызекі туып, жалпақ жұртқа ауызекі таралып отырғанда да, сондықтан көпшілігі бүгінгі күнге жетпей ұмыт болып кеткен. Қазақтың ұлттық ойындары туралы қағаз бетіне түскен алғашқы деректер XIII ғасырдан басталады. Оны алғаш жинап, Европа жұртшылығына таныстырған Италия саяхатшысы Плано Карпини болды. XIII ғасырда Европа халқына Монғол тарихын таныстыру мақсатмен саяхатқа шыққан П. Карпини Жетісу мен Тарбағатайды басып өткен кезде, осы өңірді мекендеген ру – тайпалардың тұрмысы, әдет – ғұрыптары, ойын – сауықтары жайлы көптеген этнографиялық материалдар жинаған. Қазақтың ұлт ойындары туралы алғашқы пікір айтушылар мен оның жеке нұсқаларын жинаушылардың қай – қайсысы болмасын, оны жоғары бағалап, көшпелі халықтан мұндай өрелі өнерді күтпегендіктен сөз етеді. Осындай жылы лебіз, құнды пікір айтқан неміс ғалымы А. Гумбольдт өзінің достарына жазған бір хатында былай дейді: «Мен қазақ ауылында болған кезімді өмірімнің аса бір қуанышты кезеңі деп есептеймін. Себебі, көшпелі халықтың біздерге көрсеткен сый – құрметі мен ойын – сауықтары естен кететін шаруа емес... Мен өмірімде осындай қысқа уақыт ішінде мұндай үлкен тарихтан осынша материал жинап көрген емес едім, бірақ бұл кең дүниенің ортасында болғандықтан да солай болуы керек».

Қазақтың ұлттық ойындары ерлікті, өжеттікті, батылдықты, шапшаңдықты, ептілікті, тапқырлықты, табандылықты, байсалдылықты, т.б. мінез-құлықтың ерекшеліктерімен бірге күш-қуат молдығын, білек күшін, дененің сомданып шынығуын қажет етеді. Сонымен бірге бұл ойындар әділдік пен адамгершіліктің жоғары принциптеріне негізделген. Өйткені, ойынға қатынаспай тұрып-ақ оған күн ілгері көп адамдардың тер төгіп, еңбек етуіне тура келеді. Мысалы, бәйгені алайық. Ол үшін алдымен бәйгеге қосылатын атты тандап алады. Ол атты баптап бағып, күтуге тура келеді, оның жейтін жемі мен ішетін суына дейін белгілі мөлшерге келтіріледі. Атты белгіленген уақытта күн сайын желгізіп, шапқызып, терін алады. Бәйгеге қосылатын атқа мініп шабатын бала күн ілгері осы сынақтарға қатысады (атқа ауыр

болмау үшін оған мініп шабатын баланың жасы 11 – 12-ден аспауы керек). Бәйге шарты мүлтіксіз орындалу үшін төреші тағайындалады. Бәйгеге қосылатын аттардың шабатын жерінің алыстығына қарай кейде ат айдаушылар біреу емес, бірнешеу болуы да мүмкін. Ол ат шабатын қашықтықтың өн бойына орналастырылады. Бәйгеге әзірліктің басы-қасында болған бала, осы өнердің сырларын жете біліп, үлкен шаруашылық мектебінен өткендей әсер алады. Сондықтан қазақтың ұлттық ойындары тек ойын-сауықтық жағынан ғана маңызды емес, ол – спорт, ол - өнер, ол – шаруашылық, тәжірибелік маңызы бар тәрбие құралы.

Қазақтың ұлттық ойындары: көкпар, сайыс, күрес, теңге алу, қыз қуу, алтын кабақ ату, жамбы ату т.б. спорттық сипатпен бірге үлкен тәрбиелік маңызға да ие болды.

Үлкен мерекелердің қай-қайсысы болсын халықтың «Көк-бөрі»; «Қыз-бөрі» сияқты спорттық ойындармен жалғастырылып отырылды; бұл ойындар ерте заманғы тотемдік түсініктерден бері қуалап келген болатын. Ұлт ойындарының басым көпшілігі тұрмыс-салтты, соған орай жануарлар әлемін, аңшылықты бейнелейді. Сондықтан ұлт ойындарын ойын-сауық, тұрмыс-салт ойындарынан астауды жөн көрдік. Өйткені қазақ халқының ескі дәстүрі бойынша жыл басы наурыз айынан басталып, үлкен мейрам, ойын-той ретінде өтіп отырғаны белгілі. Осы Наурыз мейрамы (Наурыздың 22-сі) күндеріндегі ойын-сауықта көбінесе ұлт ойындары ойналатын болған. Әр ауылдың арасында бәсеке өнер жарысы ретінде алдымен ойын түрінде басталған. Соны бейнелейтін, бірақ бүгінгі жұртқа белгісіз, ұмыт болудың алдында тұрған «Қалтырауық Қамыр кемпір» және «Ақ боран» дәстүрлі ойынын бірінші кезекте ұсынуды жөн көрдік.

Қазақтың қай ойыны болса да айтыс, өлең-жырмен өріліп, көрермендер мен тыңдаушыларға өрелі өнеге беріп, қатты әсер етеді. Сөйтіп, дүниені танып-білуге арналған бейнелі, жүйелі оймен астасып, қабысып жатады. Мұндай мақсатты, адамгершілік іс-әрекет, әдет-ғұрыпқа қаныққан, белгілі бір жүйеге негізделген ұлт ойындарының бояуы қоюланып, баланың, жас жеткіншектердің дене, ақыл-ой жағынан да дамуына тамаша мүмкіншілік туғызады. Ойын тегінде адам баласының коллективтік творчествосы орындалуы да көбіне коллективтік түрде болатындықтан, ойын үстінде жолдастық, достық қарым-қатынасқа әдеттенуге, тәрбиеленуге мүмкіншілік мол. Ойынның тіл дамытуға ролі ерекше. М.Горькийдің сөзімен айтар болсақ... бала сөзбен де ойнайды. Осы сөзбен ойнағанда, өз ана тілінің нәзік қасиеттерін үйренеді, тілдің музыкасын ұғынады. Сонымен нақтылай айтсақ, ұлт ойындары, тіпті жалпы ойын атаулы, біздің пікірімізше, тіл меңгерудің негізгі құралдарының бірі болып табылады. Ойын үстінде бала еш нәрсеге тәуелсіз. Өзін еркін ұстайды, ал еркіндік дегеніміз барлық дамудың баспалдағы. Олай болса, ойын интернационалдың тәрбиенің баға жетпес құралы ретінде де айтарлықтай ролі бар. Ойын үстінде бала тілдің ішкі иірімдерін, халықтың ойлау жүйелерін, сөз қолдану әдістерін, сөйлеу дәстүрлерін, тілдік, психологиялық ерекшеліктерін жете түсініп, еркін білуге мүмкіншілік алады. Біздің қос тілді республикамызда орыс тілін де, қазақ тілін де үйренуге, әр ұлт балаларының өз ана тілдерін, басқа ұлт тілдерін де меңгеруіне ойынның тигізер пайдасы орасан зор. Қазақтың ұлт ойындарының тағы бір ерекшелігі – оған өлең сөздің араласып келіп отыратындығында. Егер ойын барысында тақпақ, өлең жолдары кездеспесе, оны ойында жеңіліп, өз ұпайын өтеушілер орындайды. Олар тақпақ айтып, өлең оқып, ән салады. Кейде суырып салма өлеңдер де осы ойын үстінде өмірге келе береді. Мақал-мәтелдер мен жұмбақтар, жаңылтпаштар орындалады. Ұлт ойындарына үзбей қатынасып машықталған адам үнемі ізденісте, толғаныста жүреді. Оның осылай іштей толғануы ілгері ұмтылуға, ізденіске итермелейді. Сондықтан да болар, ұланғайыр далада өз ойынан шығарып, бір ауыз өлең айтпайтын, мақалдап-мәтелдеп сөйлемейтін қазақты кездестіру қиын болған. Мүмкін, бұл бүгінгі күннің шындығына қайшы келер. Алайда өткен ғасырдың өзінде біздің даламызға келіп қазақтардың тұрмысымен танысқан Европа халықтарының өкілдері, орыс зиялылары бүкіл қазақ даласы өлең айтып тұрғандай әсер алғандықтары жайында таңдана да тамсана айтып та, жазып та кеткендері белгілі. Қазақ халқының ұлт ойындарымен таныса келіп, мұның растығына әркімнің-ақ көзі жетері анық.

Қазақтың ұлт ойындарының бір қыдыруы асық ойынынан тұрады. Кезінде мән беріп, дұрыс бағасын ала алмаған бұл ойындар бүгінде мүлде ұмыт болуға айналған. Олай дейтініміз «асық ойыны» деген жалпы атпен баспа беттерінен анда-санда шаң бергені болмаса, осы күнге дейін бір де бір асық ойынының нақтылы түрлері мен мазмұны жазылып, көпшілік назарына ұсынылмағанын айтсақ артық емес деп ойлаймыз. Біз осы жинаққа асық ойынының кейбір түрлерін енгізіп отырмыз. Асық ойындары алдымен адамның нерв жүйелерін шындап, ұстамдылыққа, дәлділікке, тұрақтылыққа, тыныс мүшелерінің қалыпты дамуына, т.б. тәрбиелейді. Сайып келгенде, жоғарыда аты аталған ойындар қазақ халқының ғасырлар бойы рухани байи түсуіне еңбек етіп келеді және болашақ ұрпақтарға да еңбек ете береді демекпіз. Ұлт ойындары – ата-бабамыздан бізге жеткен, өткен мен бүгінгі байланыстыратын баға жетпес байлығымыз, асыл қазынамыз. Сондықтан оны үйренудің, күнделікті тұрмысқа пайдаланудың заманымызға сай ұрпақ тәрбиелеуге пайдасы орасан зор. Ойын баланың алдынан өмірдің есігін ашып, оның творчестволық қабілетін оятып, бүкіл өміріне ұштаса береді. В.А. Сухомлинскийдің сөзінен айтқанда: «Ойынсыз ақыл – ойдың қалыпт дамуы да жоқ және болуы да мүмкін емес. Ойын дүниеге қарай ашылған үлкен жарық терезе іспетті, ол арқылы баланың рухани сезімі жасампаз өмірмен ұштасып, өзін қоршаған дүние туралы түсінік алады. Ойын дегеніміз – ұшқын, білімге құмарлық пен еліктеудің маздап жанар оты». Міне, ойын дегеніміз тынысы кең, алысқа меңзейтін, ойдан – ойға жетелейтін, адамға қиялымен қанат бітіретін осындай ғажайып нәрсе, ақыл – ой жетекшісі, денсаулық кепілі, өмір тынысы демекпіз.

Әдебиеттер тізімі

1. Табылдиев Ә. Халық тағлымы: Қазақтың халық педагогикасы және тәрбие. - Алматы, 1992
2. Оразаков Қ, Нарбаев Б. Ата дәстүрі - әдеп, болашақ игілігі. Алматы, 1991.
3. Арғымбаев Қ. Қазақ халқының қолөнері. —Алматы, 1987
4. Наурыз: жаңғырған салт- дәстүрлер. құраст. Қазыбеков. - Алматы, 1991 ж.
5. Кенжеахметов С, Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Алматы, 1994 ж.

Аннотация

В этой статье речь пойдет об одном из историко – культурного наследия нашего народа – национальных играх. Игра не только развлекала, радовала публику, веселила, но и имела свой особый смысл. Сегодня игру нельзя назвать составной частью народной педагогики, в числе семи чудес, совершенных человеком, нельзя назвать и восьмое. Казахские национальные игры требуют мужества, смелости, смелости, быстроты, ловкости, смекалки, усидчивости, настойчивости, серьезности и т.д. Наряду с особенностями поведения, они требуют обилия силы, силы предплечья, закалывания тела. В то же время эти игры основаны на высоких принципах справедливости и человечности. Ведь до того, как попасть в игру, ему придется потеть и трудиться очень много людей. Национальные игры – бесценное богатство, сокровище, дошедшее до нас от наших предков, связывающее прошлое и настоящее.

Abstract

In this article, we will talk about one of the historical and cultural heritage of our people – the National Games. The game was not only fun, fun and fun, but also had its own special meaning. Today, it is not for nothing that the game is called an integral part of folk pedagogy, and it is not for nothing that this game is called the eighth among the Seven Wonders created by man. Kazakh national games require courage, courage, courage, speed, dexterity, ingenuity, perseverance, seriousness, etc. along with the peculiarities of behavior, a lot of strength, strength of the wrists, hardening of the body. At the same time, these games are based on the highest principles of justice and morality. After all, before entering the game, you will have to work hard and sweat a lot of people. National Games are our priceless wealth and treasure, which came to us from our ancestors, connecting the past and the present. "I don't know," he said.

ӘОЖ 658.85

Д.М.Байгунова, Д.А.Мусакулова, Б.Ч.Ботаев, Ә.Б.Исламбеков

¹аға оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²аға оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³аға оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

⁴аға оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ЖЕКЕ, ДАРАЛЫҚ ИМИДЖДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін

Бұл мақалада негізгі қарастырылған мәселелердің бірі ол жеке, даралық имидж. Жеке, дара имидждің өзіндік аталуында оның маңызды қасиеттеріне жеке-жеке тұжырымдама жасалған. Жеке, дара имиджді символикалық құрылым ретінде қарастыра отырып, ондағы орталық орынды жеке дербестікке жауап бере алатын символдар, яғни субъектінің жеке сапалық көрсеткіштерін, образдық имиджін, тек сол тұлғаға ғана тиімелді, басқа адамдардан ерекше қасиеттерін ерекшелендіріп сипаттайтын сапалық көрсеткіштері жайында толық мәліметтер берілген. Сонымен қатар жеке даралықтың пайда болуына алып келетін процестер жайлы яғни адамның жеке, даралық және тұлғалық қасиеттерінің теңдессіз үйлемісі ретінде Б.Г.Ананьевтың образдық мазмұндауы бойынша, тұлғалық психологиялық қасиеттердің «шыңы», ол жеке, даралық -тұлғалықтың «терең» жүйесі екендігі зерттелген. Жеке, дербес имидждің мынандай екі түрін қарастырып өткен. Біріншісі - өзіндік сезінуге бағытталған имидж болса, ал екіншісі - қабылдауға бағытталған имидж. Имиджді құру қызметі негізіндегі алға жетелейтін мотивация түріне байланысты имиджді құрудың стратегиясын, түбегейлі жоспары мен қолданылатын әдістер мен механизмдерді бөліп қарастырады. «Жеке, даралық» (индивидуальность) термині (латынша *indivibuum* бөлінбейтін, ерекше) деген мағына береді. Психологиялық сөздікте теңдессіз қасиеттерін білдіреді. Психологияда жеке, дербес ұғымы жеке ерекшеліктерді зерттеу контекстінде (сөйлемінде) немесе адамның психологиялық қасиеттерінде иерархиялық құрылымдарды құруда – тұлғалық ұғыммен бірегей ұғым ретінде қолданылады.

Кілттік сөздер: Имидж, субъекті, мотивация, концепсия, имиджмейкинг, классификация, физиология, актуалдандыру, жүйелендіру, компоненттік, сенімділік

Жеке, даралық имидж деп - имиджологияда осы ұғымның практикалық қолданылуына байланысты жеке, дербес субъектіні айтқанда, жеке, дара имидж – ол дербес тұлғаның имиджді, қарапайым адамның имиджді яғни топтың, ұйымның, заттың имиджіне салыстырмалы қарама – қарсылықта. Жеке, дара имидждің өзіндік аталуында оның маңызды қасиеттері тұжырымдалған. Егер жеке, дара имиджді символикалық құрылым ретінде қарастырсақ, ондағы орталық орынды жеке дербестікке жауап бере алатын символдар алады. Яғни субъектінің жеке сапалық көрсеткіштерін, образдық имиджін, тек сол тұлғаға ғана тиімелді, басқа адамдардан ерекше қасиеттерін ерекшелендіріп сипаттайтын сапалық көрсеткіштер.

«Жеке, даралық» (индивидуальность) термині (латынша *indivibuum* бөлінбейтін, ерекше) деген мағына береді. Психологиялық сөздікте теңдессіз қасиеттерін білдіреді. Психологияда жеке, дербес ұғымы жеке ерекшеліктерді зерттеу контекстінде (сөйлемінде) немесе адамның психологиялық қасиеттерінде иерархиялық құрылымдарды құруда – тұлғалық ұғыммен бірегей ұғым ретінде қолданылады. Жеке айырмашылықтар проблемасымен байланысты жеке дербестік туралы сөз болғанда, ол ұғымды – (зерделікте) адам бойында пайда болатыны зерделілік, темперамент, тұлғалық секілді психологиялық қасиеттердің түрлері деп түсінеді. Жеке дербестік «орташа» адамға жеке адамның

қасиеттерінен бөліп қарау үшін қарама - қарсы қойылады. (орташа топтық беталыстар, тенденциялар). Бұл қарама - қарсы қоюшылық топтағы нақтылы адамға алынған заңдылықты ауыстырмау ережесінде өрнектеледі.

Адамның психологиялық қасиеттеріндегі иерархиялық ұйымдастырудағы талдауға келетін болсақ, мұнда жеке, даралық жеке -тұлғалық деңгейге қарағанда осы иерархияның жоғарғы деңгейі ретінде мазмұндалады. Яғни адамның жеке, даралық және тұлғалық қасиеттерінің теңдессіз үйлемісі ретінде Б.Г.Ананьевтың образдық мазмұндауы бойынша, тұлғалық психологиялық қасиеттердің «шыңы», ол жеке, даралық -тұлғалықтың «терен» жүйесі болып табылады.

Жеке даралықтың пайда болуына алып келетін процестер жайлы сөз қылғанымызда бізге жекелену немесе даралану ұғымдарын осы процестерді белгілеу үшін қолданылуымыз қажет.

Индивидуация, даралану ұғымы ұзақ түсініктемеге, тағдырға ие. Оның зерттелу тарихын философияда Фона Аквинскийге (1225-1274) үйлестіреді. «Индивидуация, даралану принципі» атты шығармасында кез - келген екі жеке, дара тұлғалар үшін екеуін ажырата білетін бір белгінің табылатыны дәлме - дәл көрсетіп айтты. Мұндай жағдайда, индивидуация, даралану қандай - да бір теңдессіз бөлетін белгілерге байланысты болмау мүмкін, ол стандартты қасиеттердің теңдессіз комбинацияларымен қамтамасыз етілуі мүмкін.

Индивидуацияның, дараланудың философиялық оқытылуы тек қана адамдық даралыққа ғана жатқызылып ғана қоймай, сонымен қатар кез - келген жеке объектілерге тиімелді бола алады. Индивидуацияны оқыту, зерделеп зерттеудің классикалық дәстүрлеріне сай типтік және теңдессіз диалектиканы (қайталанатын және қайталанбайтын диалектикалар) ерекшелендіре отырып индивидуацияны, даралануды К.Г.Юнг ғылым шығармашылықпен көрсетті. Оның аналитикалық психологиясында индивидуация, даралану адамның тұлғалық қадам басуымен, оның тұлғалық мазмұнды өсіп жетілуімен ерекшеленеді. К.Г.Юнгтің ілімі бойынша индивидуацияның, дараланудың процестік көлеңкесінде адамның рухани өмір орталығынан шығатын ерекше жасырын бағыттағыш тенденция (беталыс) жатыр. Индивидуация, даралану бірегей гамогендік тұрмыстың қалыптасуын білдіреді. Даралану біздің бірегей, қайталанбас ерекшелігімізді қамтиды. Сондықтан, индивидуацияны, даралануды «өзін-өзі табу жолынан» немесе «өзіндік іс - әрекет жасауға» бағыттай аламыз. «Бірқалыпты бірегей адам болу ең тиімді және мақсатты көрсеткішті шама» деп жазды К.Г.Юнг. - Алайда «бірқалыпты, бірегей адам» ұғымы «адаптация» ұғымы секілді шектелген болып табылады.

К.Г.Юнгтің ілімі бойынша «бірқалыпсыз» өмір туралы түсінігі - қоғамда қабылданған, анти әлеуметтік немесе ассоциалды өмірді білдірмейді. Керісінше, мұндай адам баласы үшін өзін - өзі өзіндік іс - әрекеттермен сынап көру тапсырмасы - өз бойындағы теңдессіз қойылым жүйесін негізгі жалпылама қабылданған құндылықтармен салыстыра отырып іске асыру болып табылады. Осыған ұқсас мақсатты ерекшеліктер адамның өзіндік дара имиджін құруда қалыптасады. Оны жеке ой - өріс жүйесін жалпылама қабылданған шамалар тіліне аудару жүйесімен сипаттауға болады. Ол жүйе басқа қоршаған субъектілермен «таныла, оқыла» білуі тиісті.

Осы тұста айта кететін жайт, ол индивидуация, даралану принципіне сай теңдессіздік элементі кез - келген имиджде болуы тиісті. Онда болмаған жағдайда субъектінің имиджі толық емес, аяқталмаған түрде қабылданады. Бұл тұлғаның портреті ретінде емес, толықтыру, жетілдіруді қажет ететін шаблон, жартылай фабрикат, дайындық ретінде, мағынасында қабылданады. Міне осындай ерекшелікті мазмұнды көрсеткіште имидж бен маска араларындағы айырмашылық айқындалады. Маска, әлеуметтік топтардың типтік, стандартты ерекшеліктерін, белгілерін өрнектеп көрсетеді. Оған қоса маска қолдану имиджді құруда алғашқы қадам болып қызмет ете алады: алдымен субъект, өзіне түрлі маскаларды өлшей отырып өзіне тән сай келетін түрін таңдап, сайлап алады, сонан - соң оны жеке

белгілерімен реттейді, жүйелендіреді. Әлеуметтік өзара қатынастылықтар, байланыстар бола алады. Имиджді құру белсенділігі субъектінің көрсететін, бейнелейтін –имидж образынан жүйеленеді.

Жоғарыда айтылып өтілгендей имиджді құруда осы іс - әрекеттердің негізінде мотивацияның (дәлелдің) екі негізгі түрі жатады:

- біріншіден, өзінің өзіндік бағалануын көтерумен байланысты адамның қажеттілігімен байланысқан, туындайтын психологиялық мотивация. Оның нәтижесі психологиялық комфортқа қол жеткізу:

- екіншіден, имиджді тиімді әлеуметтік әсер етуге және оның көмегімен сыртқы мақсаттарға қол жеткізуге тілек білдірумен байланысты прогнатикалық мотивация, яғни мақсатты идеалдық ағын. (сайлауды жеңіске жету, жалақыны көтеру, тауарлар немесе қызметтерді сату және тағы басқа).

Мотивацияның бұл екі түрі өз имиджін құрумен айналысатын субъектінің қызметінде жұптаса алады. Мысалы, егер деректі субъекті үшін жетістікті менеджер сапалығына оның идеалды шынайы Мен - кіретін болса,..

Осы көрсеткіштер мен жоғарыда аталған сапалылық шамалардың жұптасуы оның қызмет барысында өрлеуіне, көтерілуіне себеп болады. Онда деректі субъектінің имиджін құрудағы күш салып жігерленуі, табысты, жетістікті имиджді құруда қос мақсат пен қос мотивацияға ие болады: олар бір жағынан Мен – концепсиясы мен өзіндік бағалауды көтерсе, басқа жағынан – практикалық нәтижелерге жетуге себеп болады.

Алайда, ішкі психологиялық мотивацияның сыртқы прогнатикалық жағдайларымен сай келмейтін жақтары болуы мүмкін. Мұндай жағдай идеалды – мен - ді құрайтын тұлғалық сапалы көрсеткіштердің табысқа жетуге бағытталған сыртқы мақсаттармен сай келмеушілік жағдайларында болуы мүмкін. Болмаса мұндай көрсеткішті сапалылықтар қоғаммен қажетті болмаса. Мұндай жағдайда субъект өз имиджіндегі өзіне ұнайтын сапалы көрсеткіштерді тандап алуы тиісті. Имиджді құру қызметі негізіндегі алға жетелейтін мотивация түріне байланысты имиджді құрудың стратегиясын, түбегейлі жоспары мен қолданылатын әдістер мен механизмдерді бөліп қарастырады.

Осындай негізде жеке, дербес имидждің мына төмендегідей екі түрін қарастырамыз:

Біріншісі - өзіндік сезінуге бағытталған имидж.

Ал екіншісі - қабылдауға бағытталған имидж.

Мысал қарастырып көрелік. 1981 жылы Аврора Дюлен Дюдеван атты жас келіншек өз күйеуі жолдасы мен жанұясын провинцияда тастап Парижге қоныс аударған. Ол әйел жазушы болғысы келген, ері екеуі араларындағы неке ол үшін түрмедегі ұсталу секілді болып көрінді, себебі оған өзінің бойындағы ерекшеліктерді іске асыру үшін уақыты, бостандығы болмады. Парижде ол тәуелсіздік, бостандық алып әдеби еңбекпен табыстар табамын деген үмітпен үміттенеді, болашаққа мақсаттанады.

Астанаға келгеннен соң Дюдеван қатаң нақтылықтарға соқтығысады. Белгілі дәрежедегі бостандық деңгейіне жету үшін оған ақша қажет болды. Әйел үшін ақшаны табудың жолының бірі тұрмысқа шығу немесе жеңіл жолмен ақша табу болды. Ол кезеңде бірде бір әйел жазбашалық шығармашылық жұмысын өмір сүру, табыс табудың көзі деп ойламаған. Әйелдер өз күйеулерінің қармақтары мен аяуларында жүріп, өздеріне қалдырылған мұралардың арқасында шаттану, мадақтану, үшін ғана жазған. Міне осындай сол кезеңнің беталыс, тенденциялық ерекшеліктеріне сай, Дюдеван редакторға өзінің бірінші шығармасын алып келгенде, ол редактор тарапынан «Мадам сізге әдебиетпен емес, балалармен айналысу қажет» - деген сөзді есітті. Әрине, мадам Дюдеван Парижге мүмкін емес жетістіктерге қол жеткізу, табыс көзін шығармашылық жолмен табу үшін келген. Сонымен, мадам Дюдеван өзіне дейін ешбір адам қолданбаған стратегияны, түбегейлі жоспарды қолдануға көшті. Мұндай түбегейлі жоспар, стратегия өз - өзін өз қолымен қоғамда ерекше көрініс беру, танытумен мазмұндалады, тұжырымдалды. Яғни өзгеше ренанс құру. Оған дейінгі әйелдер өздеріне, өз тараптарына қоғаммен қойылатын рольдерде болған

– басқа әйелдер үшін әдеби жанрларды құратын екінші рольдегі суретшінің бейнесі. Дюдеван, егер ойында ойнау керек болатын болса, онда ол ойын ережесін ауыстыруды мақсаттады: яғни ол өзіне ер ролін таңдап алды. 1832 жылы Дюдеванның шығармашылық жолмен жазылған бірінші ірі романы «Индионаны» баспахана қабылдады. Дюдеван ол романның «Жорж Санд» атты жалған атпен жарыққа шығуын қалады. Себебі бүкіл Париж бұл кітаптың, шығарманың ерлерге арналғанын білу үшін. Тіпті «Жорж Санд» шығармасы шыққанға дейін Дюдеван ерлер киімдерін киіп жүруді ұнатты (ол әрқашанда ерлер көйлектері мен шалбарларының ат үстінде мініп жүргенге қолайлы екенін білу). Ендігі кезекте қоғамда танымал фигура бола отырып ол образды құруға кірісті. Ол өзінің гардеробын, киім - кешектерін ерлердің ұзын пальтоларымен, сұр қалпақтарымен, дөрекі башмақтарымен, денди стиліндегі галстуктармен толтырды. Ол сұхбаттасу кезеңінде темекі шегіп өзін ерлерше ұстай білді. Өзін сұхбаттасу, әңгімелесу кезеңінде көшбасшысы түрінде ұстап құнақы, мазмұнды сөздерді қолдана білді. «Әйел - ер» таңқаларлық жазушы атпен ол қоршаған көрермен, адамдарды таңдандыра бастады.

Басқа әйел – шығармашы жазушыларға қарағанда Жорж Санд суретші – ерлердің тұйықталған әлеміне кіре, ене бастады, қабылданды. Ол сол суретшілермен ішті, темекі шекті, араласты. Ол Еуропалық Мюссе, Листон, Шопен атты суретшілермен романда болды. Ол, тұлғаларды өзі таңдап алып өзі тастай білді. Қалаушылық пен таңдауды өз еркінде қалдырды. Сандты жақын білген адамдар, оның сыртқы ерлерге көрінісі, өз - өзін қоршаған публиканың, көрерменнің жалған, ащы көздерінен қорғану тәсілі екенін жақсы білді. Адамдардың көзінше оған эксцентрлі ерекше тұлғаның ролін ойнай білу ұнады, ол қарапайым өз бетінше қалғанда бірыңғай, бірегей образ қабылдай білді. «Жорж Санд» персонажын үйреншікті және тұрақты болып қалатынын түсінді, түсіне білді. Осы жағдайлардан қашып құтылу үшін ол уақыт мезгілінің өтуімен өзінің күшімен пайда болған образдың сипатын характерін өзгертті.

Жаңа махаббаттық сезімдерімен, ойындарымен атақты адамдармен араласудың орнына, ол саясатпен айналысты демонстрацияларды, шеруілдерді басқарды, студенттік толқуылдарды жүйелендірді, жігерлендіре білді. Жалпы әлемде онымен оның ой - сезімімен жасалынатын образдардың шекараларын алдын алып айта білмеді. Оның өлімінен кейін көптеген уақыттар өтті, адамдар оның романын оқудан қалды, алайда сондай театралдық образды өмірдің өзі құра білмеді. Жорж Сандпен әңгімелесіп сұхбаттасқан адамдардың саналарында ер адам образын көре білді. Алайда өзінің күнделігінде, жақын достарына жазған хаттарында, мысалы Гюстов Флюберге жазған хатында ол ер болуды армандағанын, ондай ойы тіптен болмағандығын, осы рольді тек қана қоғамның тануы үшін ғана ойнағанын мойындайды. Оның ең өзіне қажет еткен жақын арманы өзінің жеке образын анықтап және қалыптастыру құқығына ие болу болды. Қоғамның оның тарапына қойылған шектеулерді қабылданады. Алайда ол өз-өзімен қала білгенде мұндай жетістіктер мен табыстарға қол жеткізе алмаған болар еді. Алайда, ол өз қажеттіліктеріне, тұтынушылықтарына сай тұрақты өзгеріп отыратынын тұлғаны көрсете білді.

Осы айтылған мысал, имиджді құрудың айқын, анық үлгісі бола алады. Өзінің артистік имиджін құрудағы Аврора Дюдеваның тікелей мақсаты өз-өзін іс-әрекеттендіру, іске жұмсау емес, қоғамның тануы, қоғамның танып сол ортада жетістік пен табыстарға жету болды. Ол үшін теңдессіз, эксцентрлі, өзгеріп отыратыны өзіне назар аудара білетін образды құру қажет болды. Ерік - жігерді зерттеу, зерделеу тарихы дәстүрге ие. Оның бастамасы философиялық ілімге тамырланады. Ерік –жігерлік күштеменің және ерік-жігерлік регуляцияның психологиялық табиғаты осы күнге дейін зерттеу заты болып қалуда. Оны оқып зерделеуге мына төмендегі отандық мамандар үлес қосты: И.М.Сеченов, А.Г.Асмолов, М.И.Божовин, Б.С.Братусь, В.К.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, В.И.Семвонов, Д.Н.Узнадзе және тағы басқа.

В.А.Иванников жігерлі процестерді оқу, зерттеудің бай дәстүрлеріне сүйене отырып оның даму формасындағы ерік - жігерлі регуляцияны анықтайды. Сонымен, ерік - жігерлі іс - әрекеттер прогнатикалық іс -әрекеттерді жүйелендіруге әрекеттейді. Оның моральдық

мотивтарын құндылықтармен жұптастыра отырып. Сондықтан, «адамның мотивациялы мән-мағыналы саласы бай болған сайын, қажетті іс - әрекеттер оған үйлесімді түрде қосылады».

Имиджмейкингтің практикасында қажетті іс - әрекеттерді іс - жүзіне асыру үшін клиентті инструкциялау, нұсқау беру жүйесі кеңінен қолданылады. Осы жүйе бойынша клиенттің бойында имиджді қалыптастыратын белгілерді арнайы мотивацияларды қолданбай бекіту, көрсете білу. Имиджмейкердің беделді, авторитетті көрсете білуі – клиенттің бойындағы ерік - жігерлі іс - әрекетті қосуға, пайдалануына ынталандырады. Ереже бойынша мұндай тәсіл күрделі, іс - әрекеттердің мән - мағыналы өзгеруіне әсер ететін тиімді тәсілдермен бірге қолданылады. Яғни өз бетінше тұтыну затының тартымды және теріс жақтарын салыстыра білу. Ол үшін имиджмейкерге қарапайым көрсету, бекіту және клиенттің өз - өзін қалай алып жүру, ерекшелендіре білу командаларымен шектеліп қана қоймай, сонымен қатар осы айтылған, көрсетілген, бекітілген іс - әрекеттердің тұлға үшін қажет екенін, оны орындау керек екенін түсіндіріп өзара түсіністікке қол жеткізу. Ерік жігерлі регуляцияны қосу жүйелендіру мақсатында іс -әрекеттерді өзгертудің үшінші тәсілі тиімді болып табылады. Көркем әдебиетте және тарихта мүмкін емес, жағдайларды өздерінің бойындағы ерік - жігерлерін белсенді түрде қоса отырып іске асыруда көрсеткен іс - әрекеттерін кездестіруге болады. Осы тәсіл – айшықты қабылдау және эмоционалдылық салаларды белсенді қолдану тәсілімен ерекшеленеді. Нәтижеге жету деректі іс - әрекетті субъектінің мақсатқа жету деректі іс -әрекетті субъектінің мақсатқа жетуі үшін қажетті іс - әрекеттерге қосумен, жұптастырумен іске асырылады. Н.И.Непомнещейдің еңбегінде, ой - өріс іс -әрекеттің нәтижелікті салдары ретінде ауысатыны көрсетілген.

А.В.Запорожец және В.И.Семвоновтың зерттеу жұмыстарының көрсетулері бойынша – ересек адамдардың зерттелу барысында олардың іс -әрекеттерінің маңызды роль атқаратынын бейнелеуді ескерткенде, мұндай жүйелі елестетулер іс - әрекеттің нәтижелерін нақты түрде өзгерте білді. Мысалы, эксперименттармен қойылған тапсырма бойынша – деректі іс -әрекеттер жарыс шартында орындалады делінген сұхбаты іс - әрекеттің нәтижелік көрсеткішін өзгертті. Көркемдік әдебиеттерде адамның өз бетінше елестік жағдайларға бет бұру мысалдары келтіріліп қуәландырылған. Мысалы, тұлға өзін әдеби немесе нақты батырларға ұқсатып күшті, ерікті, жігерлі етіп елестетуі, қиялдауы. Ол елестету, қиялдану кезеңінде батыр тұлға оның жасайтын іс - әрекеттерін қалай бағалаған болар еді немесе ол өзі сол сүйікті кумірінің, батырының орнында не істеген болар еді немесе ол өзін сол тұлға орынан қойып елестетуі. Соңғы айтылған мәселе жасөспірімдерге сипатты. Ерік - жігерлі регуляцияның елестік шамасында ежелден бастап көптеген зерттеушілер назар аударған. А.Н.Леонтьевтың айтуынша, «Ерлік жасау өміріндегі психологиялық механизмді адамның елесінен іздеу қажет». Ерік - жігерлі іс - әрекетті басқару құралдарының арасынан қажетті шамаға нейролингвистикалық бағдарламалау саласындағы мамандар елеске, қиялға аса көңіл бөледі.

Мысал келтіріп көрелік.

«Көптеген адамдар жақсы фигуралы, тамаша көңіл күй беріп осы саладағы олардың қызметтерін ынталандыратын тиісінше тартымды денсаулық картинасын көрсетіп, құра алмаған. Есімізге түсіріп қарасақ мотивацияның тиімді түбегейлі жоспары стратегиясы орындалатын жұмыстан бай образды талап етеді. Адамдар үшін күнделікті жаттығуларды орындау күрделене түсуі мүмкін, себебі ол шексіз таусылмайтын монотонды гимнастика болып елестеуі мүмкін. Ішкі диалог, ішкі әңгімелесу үні екі вариантта өтуі мүмкін. Өзіне бағытталған критикалық кінәлаулар немесе азу жүйесінде қолданатын жаттығулардың мән - мағынасыз екендігінде.

Олардың бойында мотивация қиындықтарының кездесетіні таңсық емес. Осы айтылған жайттардың барлығын мотивация алған спортшының ішкі әлеміне қарсы қойып көріңіз. Тіпті, ол жаттығуларды орындап жатқан мезгілдің өзінде, осы жаттығуларды аяқтап болғаннан - соң өзін - өзі жақсы сезініп, жақсы көрінетіндігі туралы ойлап, өз - өзін жинақтап жұмылдырылады. Тренажердегі әрбір қимыл, қозғалыс жүгіру жолындағы әрбір секіру өз -

өзін жақсы сезініп толық образ жасауға бағытталған аумақты қадам басым табылады. Ішкі үн, оған жаттығу түрлерін дұрыс орындауға жинақтап шоғырландыратын, жігерлендіретін жүйе болып табылады.

Қабылдауға бағытталған имиджге қарағанда өзіндік сезіну имиджін құру көп жағдайларда ретсіз, бей - берекет жүреді. Көбінесе еріксіз іс - әрекеттерді жүйелейді: өзіндік қабылдау бағытындағы имиджін құруға бағытталған адамдар мамандардың қызметтеріне аз жүгінеді және арнайы әдістер мен стратегияларды, түбегейлі жоспарларды қолданбайды. Қазіргі дәуірде жеке дара имидждің құндылығы, яғни өзіндік сезінуді қамтамасыз ете алатын құндылық - қоғаммен мақұлданып жалпылама қабылданған құндылық болып табылады. Жеке, дербес имидждің индустриясының бір бөлігі, мысалы, модальді журналдар болып табылады. Модальді журналдардың идеялары, ой - өрістері имиджді құруға бағытталған. Жақсы модальді журналдардың мақсаттары дайын үлгідегі бұйымдарды ұсыну ғана емес, сонымен қатар, осы ұсынып отырған заңдылықтар мен көріністерді «сезіну» мүмкіншіліктерін, қабілеттерін арттыру. Нақты бағдарламалы бетбұрыс құра отырып, мұндай журналдар оқушыларға, тұтынушыларға уақыт пен мәдениеттіліктің рухын сезінуге көмектеседі, өмір стиліне ене отырып өзіндік стиль жасап, ойлап шығару, басқаша айтқанда өзіндік қайталанбас, бүтін, ерекше имиджін құру. Жеке имиджді классификациялау, жіктеу үшін басқа да негіздер болуы мүмкін. Мысалыға алсақ, образды - субъектінің әлеуметтік топта рольде ойнайтынын, атқаратынын жеке имиджіне қарап айыруға, байқауға болады. Ондай имидждердің құрамына аудиториялық имидж, іскер араласатын (іскер партнерлармен, қызметкерлермен, араласуы), адамдармен жалпылама араласу, сұхбаттасу имиджі, танысу имиджі (жолшыбай, көршілерімен) және тағы басқа. Сондықтан әр адамның бойында бірнеше имидждер болуы мүмкін. Тек қана жалғыз ғана имиджді қолдану әлеуметтік байланыстардың әр түрлі болуларына байланысты қиыншылыққа соғады. Жоғарыда келтірілген имидждердің көп түрлері белсенді әлеуметтік тұлғалар арасында (14-23 жас) кездеседі, сонымен қатар әлеуметтік байланыстардың ерекше түрлі сипаттарына болып, әлеуметтік рольдерді орындайтын топтар арасында 33-37 жас. Мұндай жағдайда бір адамның имиджі басқа тұлғамен оқшауланбайды және ол өзінің символдық құрамына байланысты жұптасуы мүмкін. Мұндай жұптасулар олардың негіздемелермен түсіндіріледі.

Имидждің тағы да бір көп мүшелігіне дербес тұлғаның бойындағы аудиторияның тұлғадан күтіп отырған сәтін тауып алып оған жауап беру қасиеттері. Аудиторияның ерекшеліктеріне байланысты мұндай субъекті имидж құра алады.

Бұл имидж қабылдауға бағытталған түрі болатыны түсінікті. Жеке имиджді классификациялау, жұптастырудағы тағы да бір негіз болып имиджді құрудағы мотивация болып табылады. Мұндай жұптаудың, классификациялаудың негізіне біз - түрлі негізгі адам қажеттілік, тұтынушылықтарын жатқызамыз. Негізгі тұтынушылықтардың түрлі жіктемелері кездеседі.

Мысалы, Дж Роттер қажеттіліктерді мінез - құлықтың түрі ретінде анықтайды. Осы анықтаманы бере отырып ол адамның мінез - құлықтарын болжаудағы мына төмендегідей 6-категориясын бөліп қарастырады:

1. Мойындау статус, жағдайлары (қызмет ету ортасында өз - өзін компонентті, іскерлі сезіну қажеттілігі);
2. Қорғаныс – тәуелділік, байланыстылық (біреудің келеңсіз жағдайлардан қорғап және елеулі мақсаттарға жетуге көмектесу, қажеттілігі);
3. Доминациялану (ерекше, мырзашылықта болу), (басқа адамдардың өмірлеріне әсер ету және осындай бақылаудың жүйесінде, негізінде ұйымдастыра білу ерекшеліктері);
4. Өз еркінше шешім қабылдау тәуелсіздігі (қажеттілігі) және басқалардың көмегінсіз мақсаттарға жету;
5. Сүйіспеншілік және байланыстылық (өзінді басқа адамдардың жылы қабылдап сыйлай білуі);

6. Физикалық комфорт (физикалық қауіпсіздіктен, жақсы денсаулықпен және аурудан бос еркіндікпен байланысқан қанағаттану).

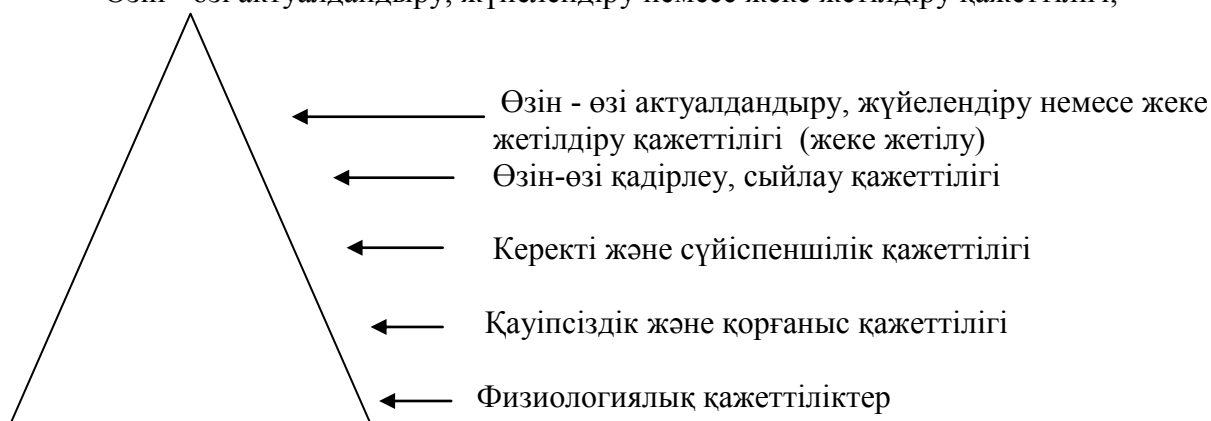
Осы аталған қажеттіліктердің әрбірі белгілі бір анықталған шарттарда имиджді құру үшін мотивацияның көзі болып қызмет ете алады. Негізгі қажеттіліктерді жіктеудегі жариялы жіктеу түріне әдебиеттердегі белгілі болғандай «Маслау Пирамидасы» жатады.

Абдрахам Маслаудың мазмұндап ұсынуы бойынша адамның туа бітті қажеттіліктері иерархиялық жүйенің приоритеті (алда, басым болу, немесе доминациялану) (ерекше, мырзашылықта болу) ерекшеліктерімен ұйымдастырылған, құрылған.

1 суретте адам мотивациясының қажеттілік иерархиясының концепсиясы, тұжырымдамасы схемалы түрде көрсетілген.

Қажеттіліктер реттілік орналасулары бойынша:

- Физиологиялық қажеттіліктер;
- Қауіпсіздік және қорғаныс қажеттілігі;
- Керекті және сүйіспеншілік қажеттілігі;
- Өзін - өзі қадірлеу, сыйлау қажеттілігі;
- Өзін - өзі актуалдандыру, жүйелендіру немесе жеке жетілдіру қажеттілігі;

1 сурет Маслау Пирамидасы.

Осы схеманың негізінде мынадай болжамдар жатыр: Төменде орналасқан доминациялану (ерекшелену, мырзалану) қажеттіліктері – мотивацияланған қажеттіліктерге дейін қанағаттануы тиісті. Яғни, төменгі типті қажеттіліктер жоғарыда орналасқан жүйелерге қарағанда бұрын қанағаттануы тиісті. Қажеттілік осындай жағдайда оянып іс - әрекетті болады.

Мысалы: физиологиялық қажеттіліктер қауіпсіздік қажеттіліктері пайда болғанша қажетті дәрежеде қанағаттанулары тиісті;

Физиологиялық және қауіпсіздік пен қорғаныс қажеттіліктері керекті ету мен сүйіспеншіліктері керекті ету мен сүйіспеншілік қажеттіліктерінен бұрын қанағаттанулары тиісті және тағы сол сияқты.

А.Маслау, мойындағандай шығармашылық жолындағы адам айтарлықтай қиыншылықтар мен әлеуметтік проблемаларға қарамастан өз бойындағы талантын дамытып іске асыра алады. Бірқатар адамдар негізгі басымдылықты керектілік пен сүйіспеншілік қажеттіліктеріне қарағанда, сыйлау, құрмет көрсету қажеттіліктеріне береді. Мұндай адамдарды көбінесе, басым түрде абырой, бедел және қызмет бабындағы көтерілу, жоғарылау қызықтырады. Адам бір мезгілде қажеттіліктің екі және одан да көп деңгейлерінде мотивациялана, негізделе алады. Маслау мына төмендегідей ұйғарым жасады. Орташа адам өзінің қажеттіліктерін мына төмендегідей дәрежеде қанағаттандыра алады: 85 % физиологиялық; 70 % -қауіпсіздік және қорғаныс; сүйіспеншілік пен қажеттілік; 40 % - өзін-өзі жүйелендіру, актуалдандыру; иерархияда пайда болатын қажеттіліктер бірте - бірте

пайда болады. Адамдар тек бір қажеттілікті бірінен соң бірін қанағаттандырып ғана қоймай, сонымен қатар біркелкі қанағаттандыруы да қанағаттандырмауы да мүмкін.

«Маслау Пирамидасы» сай негізгі адам қажеттіліктерін имиджді құру қызметтері жағынан қарастырамыз.

Физиологиялық қажеттіліктер. Бұл қажеттіліктер физикалық өмір сүру жүйесіне тиімелді. Оларға жататын қажеттіліктер: тамақ, сусын, ауа, физикалық белсенділік, ұйқы, экстремалды температуралардан қорғану. Мұндай қажеттіліктер қандай да бір минималды деңгейде, жоғарғы деңгейдегі қажеттіліктер маңызды болғанға дейін қанағаттанулары тиісті. Басқаша айтқанда, осы негізгі қажеттіліктерді қанағаттандыра алмаған адам, иерархияның жоғарғы деңгейіндегі қажеттіліктерге қызығушылық таныта алмайды.

Қауіпсіздік пен қорғаныс қажеттіліктері. Физиологиялық қажеттіліктер жеткілікті шамада қанағаттанарлық болса, онда ол адам үшін қауіпсіздік пен қорғаныс деп аталатын қажеттіліктер мән - мағыналы, маңызды болады. Бұл жүйеге мынадай қажеттіліктер жатады: ұйымдастыру, тұрақтылық, заңдылық және ережелер. Сонымен, мұндай қажеттіліктер ұзақ мерзімді өмір сүрушілікке жүйеленеді.

Маслаудың ұсынысы бойынша, қауіпсіздік пен қорғаныстың қажеттілігі жасөспірімдер мен кішкентай балаларда байқалынады. Алайда мұндай қажеттіліктер балалық жастан шыққан адамдарда да байқалынады. Тұрақты жоғары жалақысы бар сенімді жұмыс табу, жинақы есеп шоттарын құру, сақтандыруға иелену (мысалы медициналық және жұмыссыздық бойынша) түрлерін қауіпсіздік қажеттіліктерін іздеу, жүйелену түріне, мотивіне жатқызуға болады. Маслаудың мазмұндауы бойынша невротикалық ересек балалардан (әсіресе обсессивті - компульсивті тип) негізінен қауіпсіздік қажеттіліктерін іздеумен мотивацияланған, негізделген. Невроз аурумен ауыратын адамдарда қауіпсіздікке деген қажеттілік «қорғанышын іздеу жолымен ерекшеленіп сипатталады: өзі байланысты, бағынышты болатын едәуір күшті адам немесе жүйені табу, оған деген қажеттілік».

Керек жарактық және сүйіспеншілік қажеттілігі. «Маслау Пирамидасының» үшінші қатарын керектік және сүйіспеншілік қажеттілігі құрайды. Физиологиялық қажеттіліктер және қауіпсіздік пен қорғаныс қажеттіліктері қанағаттанған жағдайда осы қажеттіліктер іс - жүзіне асырыла бастайды. Осы деңгейлік көрсеткіште адамдар басқалармен қатынасты байланыстар орнықтыруға, құруға ұмтылады. Өз жанұяларында немесе топтарда. Адам, тұлға үшін доминациялау (алда болу) мақсаты – топтық қажеттілікте болады. Яғни, адам жалғыздықтың қасіретін, қоғамдық остроктизмді (шеттетілуді) жолдастық пен түсіністіктің жоғала бастауын әсіресе жолдастары мен сүйіктілері жоқ болған жағдайда, сәттерде қатаң сезіне бастайды. Керектілік пен сүйіспеншіліктің қажеттіліктері біздің өмірімізде айтарлықтай маңызды роль атқарады. Жасөспірім сүйіспеншілік пен мейірімділік аясында өмір сүргісі келеді; жасөспірімдер религиялық, музыкалық, спорттық, академиялық немесе басқа жұптасқан топтарда болып үйренгісі келеді; жас адамдар махаббат формасындағы жақындық қажеттіліктерін сезінеді.

Өзін - өзі қадірлеу, сыйлау қажеттілігі. Біздің қажеттілік басқаларды жақсы көріп және олармен бірге сүйіспеншілікте болумен қанағаттанған кезеңде оның қажеттілікке әсер ету дәрежесі төмендейді, өзін - өзі қадірлеу, сыйлау қажеттілігіне жол ашылады. Маслау мұндай қажеттілікті екі негізгі түрге бөліп қарастырады: өзін - өзі қадірлеу, сыйлау және басқалар жағынан құрмет. Бірінші ұғым: компоненттік, сенімділік, жетістікке жету, тәуелсіздік және еркіндік деген тұжырымдамаларды қарастырады. Адамға, тұлғаға қасиетті, қастерлі екенін, оған артылған тапсырмалар мен талаптарды орындай алатынын білу қажет. Басқалар жағынан құрметке мынадай ұғымдар жатады: престиж, бедел, мойындату, репутация, статус, бағалау және қабылдану. Мұндай жағдайда адамға, тұлғаға өзінің істеп жатқан іс - қимылдары басқалардың көзқарастарымен бағаланып қабылданатынын білу қажет. Өзін - өзі қадірлеу, сыйлау қажеттілігін қанағаттандыру өзіне деген сенімділік сезімді туғызады, сонымен қатар өз бойындағы қасиеттер мен қастерленетін іс - әрекеттер арқылы әлемге, қоршаған ортаға қажет екені туралы сезім оты оянады. Керісінше, осы қажеттіліктердің

фрустрациясы мән - мағынасыз, шаршағандық, пассивті және тәуелділік сезіміне жетелейді. Қадірлеу, сыйлау қажеттіліктері түрлі тәсілдер, әсер ету жағдайларымен өрнектеледі, туындайды. Өз қатарларының құрметтелуі, сенім артулары және тағы сол сияқты. Мысалы, жасөспірімді сыйлау, құрметтеу квинтэссенциясы (түрі) оның ерекше қасиеттері арқылы оны кештерге, отырыстарға шақыру, ал үлкен ересек адамды оның үлгілі жанұясы, балалары және жоғары төлемді жұмысы арқылы құрметтейді.

Өзін - өзі актуалдандыру, жүйелендіру қажеттілігі. Егер жоғарыда айтылған қажеттіліктер, тұтынушылар қанағаттандырылған болса, онда алдыңғы жүйелендіру қажеттілігі енеді. Маслау өзін - өзі актуалдандыру, жүйелендіру қажеттілігін адамның, тұлғаның кім болғысы келетін тілегінің орындалуы деп сипаттайды. Осындай жоғары деңгейге жеткен адам өз бойындағы талантын, мүмкіншіліктері мен тұлғалық потенциалын толық жұмсауға қол жеткізеді. Өзін - өзі актуалдандыру, жүйелендіру деген сөз өз -өзімізбен бола алатын адам, тұлға болу, өзіміздің потенциалымызға жету. Маслау сөзімен айтатын болсақ: «Музыканттар музыка, ән ойнаулары, суретшілер сурет салулары, ақындар өлеңдер жазулары тиісті. Адамдар кім, қандай маман болғысы келеді, сондай болулары тиісті. Олар өзінің туа бітті табиғатында сенімді болулары тиіс». Классификациялау, жіктеу үшін алдымен екі төменгі қажеттілікті қанағаттандыруға бағытталған бөліп қарау қажет. Олар жоғары қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін қызмет жасайды. Біріншілері, ереже бойынша прогнатикалық мақсаттарды қанағаттандыру мен қызмет етеді. Олай болса мұндай имидждердің қабылдауға бағытталған имиджге жататынын тұжырымдау қиын емес. «Пирамиданың» жоғарғы қабатындағы үш имидж өзін - өзі сезінуге бағытталған имидждер. Ол имидждерге мыналар жатады:

а) Мен – концепсиясы (тұжырымдасы) және елестете, ұғына білу жүйесімен пайда болған имидждер. Мұндай имидждердің пайда болу негізінде өзін - өзі өрнектеу, ерекшелендіру қажеттіліктері жатыр («Маслау Пирамидасының» жоғарғы «қабаты»). Мұндай имидж үшін сыртқы бағалау аз әсер етеді.

б) Әлеуметтік мойындау және өзін-өзі бекіту қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған имидждер. Олардың жүйеленулері үшін ереже бойынша топтық нормалар және құндылықтар қолданылады.

в) Жақын қоршаған ортамен тұлға аралық байланыстарды орнықтыру, құруға бейімделген, бағытталған имидждер. Ол шағын әлеуметтік топтарда болып сүйіспеншілік пен достықтың қажеттіліктерін қанағаттандыруға жағдай жасауы мүмкін. Мұндай имиджді құруда сол деректі топтың арасында үлгілі мінез - құлыққа, мінез – құлықты көшіруге, қайталауға сыртқы айшықты көріністерге аса назар, көңіл аударылады. Имидждің бірінші түрі жаңаша, бұрын сонды болмаған символикалық құрылымды жаңа үлгіде конструкциялау процесінің күрделілік нәтижесінде жинақталған образды көрсетеді. Имидждің екінші түрі дайын үлгіні туралай көшіру нәтижесінде пайда болады. Мұндай жағдайда процестің имиджді құрудағы жалғыз мақсаты оригиналмен, түпнұсқамен максималды ұқсастыққа жету болып табылады.

Мысал келтіреміз.

70 - ші жылдардың басында НЛП - ні болашақ құрушы Ричард Бэндлер Сонта Крауз қаласындағы Калифорния университетінде математика факультетінің студенті болған. Ол алдымен уақытының көп бөлігін информатикаға бөлген. Терапия мектептерінің жаңаша үлгідегі жаңалықтары мен ерекшеліктері белгілі болған жанұя досының сұхбатынан кейін, жігерленген Ричард психологияны оқып зерделеуге кіріседі. Алдыңғы қатарын терапевтердің жұмыс тәсілдерімен тиянақты танысып болғаннан соң, ол өзіне егер үлгілердің мінез - құлықтарын қайталаса, онда соған ұқсас нәтижелерге өзіндік жұмыс барысында қол жеткізуге болатынын көрсетті.

Әдебиеттер тізімі

1. Шепель В.М. Имиджелогия. – М., 1996. Спиллейн М. Создайте свой имидж. Руководство для женщин. – М., 1996
2. Спиллейн М. Создайте свой имидж. Руководство для мужчин. – М., 1996
3. Почепцов Г.Г. Имидж: от фараонов до президентов. – К., 1997
4. Почепцов Г.Г. Имиджелогия: теория и практика. – К., 2000
5. Почепцов Г.Г. Имиджмейкер. – К. – 1995

Аннотация

В этой статье рассмотрен один из основных моментов это индивидуальный, индивидуальность имидж. В своеобразном названии личностного, индивидуального образа заложена концепция личностно-личностного подхода к его важнейшим качествам. Рассматривая индивидуальный, индивидуальный имидж как символическую структуру, центральное место в нем занимают символы, отвечающие за индивидуальную самостоятельность, т. е. полные сведения о качественных показателях, характеризующих личностные качественные показатели субъекта, образный имидж, характеризующие его исключительно личность, отличающие его отличительные качества от других людей. Также исследовано, что процессы, приводящие к возникновению индивидуальности, являются «вершиной» психологических качеств личности, «глубинной» системой индивидуальности, индивидуальности-личности, по образному изложению Б. Г. Ананьева, как беспрецедентного сочетания личностных, личностных и личностных качеств. Рассматривали два типа индивидуального, персонального имиджа. Первый-это имидж, направленный на восприятие себя, а второй-образ, направленный на восприятие. Создание имиджа

Abstract

In this article, one of the main points is considered: an individual, individual image. The original name of the personal, individual image contains the concept of a personal-personal approach to its most important qualities. Considering an individual, individual image as a symbolic structure, the central place in it is occupied by symbols responsible for individual independence, i.e. complete information about qualitative indicators characterizing the personal qualitative indicators of the subject, an imaginative image characterizing his exclusively personality, distinguishing his distinctive qualities from other people. It is also investigated that the processes leading to the emergence of individuality are the "peak" of psychological qualities of personality, the "deep" system of individuality, individuality-personality, according to the figurative presentation of B. G. Ananyev, as an unprecedented combination of personal, personal and personal qualities. We considered two types of individual, personal image.

ӘОЖ 658.85

Д.М. Байгунова¹, Ш.Ж. Турдалиева², Б.Қ.Отарбаева³, Д.А.Мусакулова⁴

¹аға оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²аға оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³аға оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

⁴аға оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

МЕНЕДЖЕР ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ІСКЕРЛІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІ

Түйін

Бұл мақалада іскер қарым - қатынастылықтың формасы зерттелген және де өзара әрекеттесу мен дамудың қарым - қатынастылық схемасын қарастырылған. Мақалада іскерлі қарым-қатынастылық процесіндегі тұлғалар арасындағы заңдылықтардың әсерлесуі, ерекше заңды жүйелері зерттеле отырып ашылады және іскер қарым - қатынастылықтар, еңбек әрекеттері шартында өндірістік және өндірістік емес қарым - қатынастылықтарды реттеуді және осы салалар бойынша имиджеуді жетілдіруді, іскерлік қарым - қатынастылықта субъектілер қарым-қатынастарының өзара даму ерекшеліктері бойынша бірнеше мысалдар келтірілген. Іскер қарым - қатынастылықтың мақсаты – негізінен қызметтестікті дамыту болып табылады. Адамдар арасындағы қарым - қатынастылықпен қызметтестікке жетелейтін ережелер мен жүйелер, тиімді процедуралар болмаған болса, онда біз өркениеттіліктің ешқандай желісін қолдана алмаған болар едік деген сияқты маңызды мәселелер төңірегінде сөз қозғалған. Біріншіден, іскер қатынастылыққа қатысушы тұлғалардың іс - әрекеттері мен мінез - құлықтары таза және ізетті болуы тиісті десе екіншіден, іскер қатынастылықты дамыту, оның субъектілерін жетілдіруден, ішкі дүние сұлулығынан, ізгі - ниеттіліктің жоғарғы шенінен тұрады деп қарастырады. Іскер қатынастылықтар, ой - өрісті іс - әрекеттердің ұйымдасуын шарттастыра отырып, оған қатынасушы тұлғалардың қаралатын мәселелер жайында ой саналуына, шешім табуларына мәжбүрлейді, өндірістік іс - әрекеттілікте өз орындарын дұрыс таба білулеріне жетелейді деп түйіндейді.

Кілттік сөздер: Қарым-қатынас, іскер, менеджер, механизм, тұлға, эстетика, этика, кибернетика, объектив, ақпарат

Б.Д.Парыгиннің анықтамасы бойынша «Қарым - қатынас, бір мезгілде жеке тұлғалардың өзара әрекеттесу процестерімен ақпараттық процестер ретінде қызметтеле алатын күрделі және көп қырлы процесс». Іскер қарым - қатынастылық шын мәнінде еңбек процесін дамытуға жетелейтін адамдар арасындағы қарым - қатынастылықтар. Іскер қарым - қатынастылықтың кез - келген формасын зерттей отырып (тілдік немесе іс - әрекеттілік) біз, оның жалпы заңдарын кездестіреміз. Өзара әрекеттесу мен дамудың қарым - қатынастылық схемасын қарастырамыз. Деректі схеманың негізгі элементтері өзара әсерлесу жүйесі және адам. Адамның идеалы (мұраты) - адамның өзі, оның қажеттілік тілектері, мұрат - мақсатын іске асыру. Үлгі ретінде іске асырылған беталыстар, имиджеу процесінде оның дамуы үшін реттеуші және ынталандырушы құрал болып табылады. Өзара әсерлесу жүйесі - адам имиджінің аяқтан тұрып қалыптасуына немесе саналы тұлғаның дамуына әрекеттер жасайды. Іскерлі қарым - қатынастылық процесінде тұлғалар арасындағы заңдылықтардың әсерлесуі, ерекше заңды жүйелері зерттеле отырып ашылады. Іскер қарым - қатынастылықтар, еңбек әрекеттері шартында өндірістік және өндірістік емес қарым - қатынастылықтарды реттеуді және осы салалар бойынша имиджеуді жетілдіруді пайымдап ұйғарады. Іскерлік қарым - қатынастылықта субъектілер қарым - қатынастарының өзара даму ерекшеліктері шындалады. Осындай процестер жеке тұлғаның ой - санасымен, белсенділігімен өрнектеледі. Іскер қарым - қатынастылықтың мақсаты - қызметтестікті

дамыту. Іскер қарым - қатынастылықтар ой - сананың және шарты болып табылады. Адамдар арасындағы қарым - қатынастылықпен қызметтестікке жетелейтін ережелер мен жүйелер, тиімді процедуралар болмаған болса, біз өркениеттіліктің ешқандай желісін қолдана алмаған болар едік. Өз әріптестері арасында қызметтестілікті тиімді дамыту үшін, менеджер қандай құралдарды қолданады?

Біріншіден, іскер қатынастылыққа қатысушы тұлғалардың іс - әрекеттері мен мінез - құлықтары таза және ізетті болуы тиісті.

Екіншіден, іскер қатынастылықты дамыту, оның субъектілерін жетілдіруден, ішкі дүние сұлулығынан, ізгі - ниеттіліктің жоғарғы шенінен тұрады. Осындай қарым - қатынастылықта дәлелдер мен деректерді қолдану, ақпараттарды жан - жақты меңгеру, жекелей ой - түйінін айта, жеткізе білу өте маңызды. Іскерлі қатынастылықтарда ой - сана, ақыл, бағдарламалар, жобалар жарысы өтеді. Менеджер білімін көптеген саласындағы ақпараттарды меңгере білуі қажетті: экономикалық, саяси, әлеуметтік, құқықтық, педагогикалық, эстетикалық, этикалық, экологиялық, кибернетика және тағы сол сияқты. Шын мәнісінде жетекшілік ету, дұрыс отырып жетекшілік жасау қажет. Білімділік, ой - өріс, ой - сананың тереңдігі, өз бетінше ойлай отырып дұрыс шешім қабылдауға, менеджер имиджінің дамуында жоғарғы деңгейде өтуді қамтамасыз ете алады. Іскер қатынастылықтар, ой - өрісті іс - әрекеттердің ұйымдасуын шарттастыра отырып, оған қатынасушы тұлғалардың қаралатын мәселелер жайында ой саналуына, шешім табуларына мәжбүрлейді, өндірістік іс - әрекеттілікте өз орындарын дұрыс таба білулеріне жетелейді. Іскерлі қатынастылықта менеджерлер, өздерінің кәсіпкерлік қызметтерінде аса пайда әкелетін іс - әрекеттіктерді тандап алады. Жоғарғы деңгейде дамыған тұлғалар өзге тұлғаларға көмектесе отырып қанағаттанарлық қызметтер жасайды. Алайда өзге тұлғаның қол жетістіктерін көре алмайтын адамдар да кездеседі, алайда ондай адамдар көп емес. Дамыған тұлғалар тіпті таныс емес адамдардың іс -әрекеттеріне көп қарап тұжырымдама жасай алады. Осы аталған ерекшеліктер шешуші кезеңдерде көмектеседі. Өзінің көзқарастары арқылы әрекеттеле отырып, менеджер өзінің қызметкерлері үшін де қолайлы шешім қабылдай алады. Өзара әсерлесу, тұлғалардың нәтижелі әрекеттерге қызметкер қол жеткізуі арқасында пайда болатын үздіксіз процесс. Менеджердің осы аталған іс - әрекеттері өзге адамдардың алдынан ашылатын мүмкіншіліктермен байланысты шығындар мен пайданың қатынастылы шамасын өзгертеді. Шығындар мен пайда шамаларының өзгеруі, менеджердің жекелей іс - әрекеттерін өзге адамдардың істерімен келісілген бағытта өзгертуі мүмкін. Осы айтылған ерекшеліктермен, іскер қарым -қатынастылыққа қатынасушы тұлғалардың басты әрекеттесу механизмі тұжырымдалады. Осы механизмдер мен қажетті құралдарды қолдана отырып іскер тұлғалар өз талаптарын қанағаттандырады. Сонымен жекелей және жалпылай көзқарастарды және талаптарды өзара әрекеттестіре отырып, іскер қарым - қатынастылықтың тиімді, қолайлы жүйелері іске асырылады. Менеджер алдын - ала мүмкін болып күтілетін варианттардың оңы мен терісін болжай отырып шешім қабылдайды. Адамдар өзіндік көзқарастарына сүйене отырып, өзара түсіністілікке ұмтылады, талпынады, мұндай тұста жалпылай қабылданған қоғамдық нормалар мен ережелер сақталынуы тиісті.

Осындай өзара әрекеттесулерді реттейтін ережелердің маңызды бөлігі, тұлғалардың жеке бастарының құқықтығы. Жеке құқықтылық және өзге де нормалар мен ережелер іскер қатынастылықтағы субъектінің шешім қабылдау жүйесін тікелей анықтайды. Өзге адамдармен өзара әрекеттесетін менеджерлер арадағы мүмкіншіліктерге қарай отырып күтілетін шығын мен пайда шамаларын есепке алады. Өз тараптарынан орындалатын іс - әрекеттеріне немесе әрекеттене берулеріне, менеджердің жекелей пайдасы мен жұмысының нәтижелігі тікелей байланысты болатынын түсінеді, сондықтанда «жеті рет өлшеп, бір рет кесу» қағидасына жүгінеді. Мектепке дейінгі және мектепте білім беру мекемелері, жоғары оқу орындарындағы жетекші оқытушылар тек қана қоғамдық ғана емес, сонымен қатар жекелей көзқарастарға да көңіл аударады. Жауапкершілік сезімінің пайда болу механизмі. И.Конттың еңбектерінде кездеседі. Оның тұжырымдауынша сапалы табиғи жаратылыс

ретінде қоғамда аса жауаптылықпен қызметтеледі. Өндірістік мәселелерді шешуде менеджердің әлеуметтілік сапасы басымыдылықпен сипатталмайды, субъекті - орындаушының сапалық ерекшеліктері, табиғи жаратылысты ой - өрісі басым болуы қажет. Іскерлі қатынастылықтар, нарықтың талаптарын, жаңаша әлеуметтік - экономикалық қатынастылықтарды жете түсінуге, күрделі қоғамдық қатынастылықты айшық көруге мүмкіншілік береді. Қарым - қатынастылықтағы экономикалық ой - өрістік әдістемені алғаш рет Адам Смит дамытты. «Халықтың байлықтың табиғаты мен себептерін зерттеу» - деп аталатын еңбегінде 1976 жылы А.Смит. Осы аталған әдістемені қарым -қатынастылықтағы даму мен қызметтесу процесін зерттеуде қолданған. Үкімет көмегіне тәуелсіз іс - әрекеттелетін қоғамдық үйлесімділікті ашып сипаттай білді. Менеджердің экономикалық ой - өрісі біз не білеміз? Мүмкін, ол дайын тұжырымдамалар мен қорытындылардың әдістемесі болуы мүмкін. Экономикалық ой - өрістер белгілі бір шарттарға сүйене отырып, менеджмент саласында адамдардың табысқа жетуге ұмтылыс жүйесінде құрылады. Алайда ол іскер қарым - қатынастылықтағы мүшелердің – эгоист, немесе олардың тек қана қаржыға бет бұрыстарын қуаттамайды. Істің оңтайлы болуы, іскер қарым - қатынастылықтағы, атап айтатын болсақ өзара түсіністілік, позитивті қызметтестілік, әлеуметті экономикалық ортадағы түсіністілік экономикалық ой - өріс әсіресе қоғамды демократизациялау шартында, менеджердің әлеуметтік ортамен тиімді іскерлі қатынастылығының ғылыми маңызды шарты жетекші тұлғаның имиджін қалыптастыру ерекшеліктері. Өндірістік және өндірістік емес салалардың болашақтағы дамуы, менеджмент жүйесіндегі тұлғаның қарым - қатынастылықтың нәтижелі ұйымдасуына байланысты. Осындай динамикалық жүйе, тірі организм секілді өзін - өзі жаңашалау және қоршаған ортамен ақпараттар алмасумен іске асыра алады. Менеджердің – имиджін іскер байланыстылықта тұрақты ақпараттарсыз құру мүмкін емес. Қоғамда, ақпарат, әлеуметтік сипаттама мен ерекшеленеді. Оның көзі, таратушысы, сақтаушысы адам. Менеджер әлеуметтік ақпаратты жинақтайды, өндеп іскер қарым - қатынастылықта қолданады.

Әлеуметтік ақпараттың екі түрі бар:

Біріншісі, адамның жеке басының пайда болған басынан тәжірибелік ақпараттар, оны ресми емес қарым -қатынастылықта қолданады.

Екіншісі, объективті шындықты тани білу процесінде пайда болатын ғылыми түрі. Іскер қарым - қатынастылықты іске асыру үшін ғылыми және шыншыл ақпараттар қажет. Менеджменттік ерекшеліктері адамның жекелей іс - әрекеттерімен мақсатты бағытпенен шарттасады. Адамның қарым -қатынастылығындағы жігерлік пен сана - сезім жүйелі түрде қызметтеліп, істің жүру процесіне әсер етеді. Менеджер тарапынан орындалатын реттеу - адамның іс - әрекеттеріне әсер етіп, қызметтегі нормалар мен ережелерге сәйкес әлеуметтік қатынастылықтарды жүйелейді. Элементарлы буында (мекемелер, кәсіпорындар) тындырымды ақпараттарға, ол орташа буында (бөлімшелер, департамент) - кезеңдік ақпараттар, жоғарғы буында (министрлікте) стратегиялық ақпарат жүйелері қызметтеледі. Менеджменттегі іскер қатынастылықтың субъектісі жоғарылаған сайын ақпараттық мазмұны күрделенеді. Позитивті имиджді құрушы, құруға ұмтылған менеджер, өзіне қарасты және сол кәсіпорын немесе мекемелермен байланыстағы объектілер жайында тындырымды толық ақпараттар жинақтап отыруы тиісті. Қоғамда әлеуметтік ақпараттар алу үшін маңызды элемент -нақтылай әлеуметтік зерттеулер жүргізу, статистика әлеуметті эксперимент белгілі адамдармен өзара іскерлі қарым - қатынастылықтар. Іскер қарым -қатынастылықтағы нақты әлеуметтік зерттеулердің - әлеуметтік жүйенің анатомиясы мен физиологиясы, экономикалық қатынастылықтарды, дамудағы беталыстарды ашып көрсетуге көмектеседі.

Өндірістік процестерді барлық қырлары мен күрделі жақтары бойынша сипаттай отырып кәсіпорынның немесе мекеменің тиімді қызмет атқарулары бағытында құнды ақпараттар жинақталады. Жоғарыда аталған зерттеу жұмыстары инновациялық технология саласындағы тәжірибелерді жинақтаумен таратуға, менеджер имиджін жетілдіру әдістемелерін тағайындауға ықпал етеді. Зерттеу жұмыстары талдау жасауға жаңаша

үлгідегі заңдылықтарды анықтауға материалдар жинақтап ұсынады. Осы аталған факторларды есепке алу менеджердің алдына нақты орындала алатын тапсырмаларды қоя алады. Іскер қарым - қатынастылықта менеджер тарапынан қолданылатын ақпарат көздері көп қырлы және түрлі болады. Алайда, менеджер үшін міндетті түрде білуге қажетті ақпарат көздері қызметтеледі. Атап айтатын болсақ: Үкіметтің қаулысы, жергілікті әкімшілік органдарының шешімі. РФ министрлігінің жарлықтармен бұйрықтары, департамент бөлімшелердің тапсырмалары. Жыл сайын мемлекеттік халықтық христиан және өзге де мейрамдар мерекеленіп отырылады. Осы ақпараттарды қолдана отырып, менеджер алдын - ала дайындық кезеңдерін анықтап алады. Менеджер қажетті ақпараттарды елді - мекеннің әлеуметтік топтың рухани және білім алу талаптарын зерттеу арқылы алуы мүмкін. Осы аталған ақпараттарды статистика, органдарының құжаттарымен, кәсіпорындармен мекемелердің кадрлар бөлімдері бере алады. Осы аталған деректі мәліметтер менеджерге «Өмір деректері» концепсиясын іске асыруға елді - мекендер арасында қызметтеу орталықтарын кеңейтуге мүмкіншілік береді. Менеджердің жұмысын, қалыпты жағдайда экономика саласындағы арнайы әдебиеттермен кезеңдік басылымдарды оқып тәжірибе жинақтауға көмектеседі. Осындай деректі басылымдар өндірістік іс - әрекеттегі теориямен практика саласындағы жаңаша үлгідегі технологиялар, заман талаптарына сай даму жүйелері жөніндегі ақпараттар беріп отырады. «Теориясыз практикамен әуестену – рулімен қақпасы жоқ корабль секілді. Қай бағытта қандай мақсатта жүзіп бара жатқанына сенімсіз» - деп атап көрсетті. Ұлы оқымысты, ойшыл, суретші Леонардо да Винчи. Оның осы айтылған сөздері қазіргі кезеңдегі менеджерлер үшін де құндылығын жоғалтқан жоқ. Іскер қарым - қатынастылықтың жүйесіндегі барлық элементтер көп қырлы әлеуметтік ақпараттарды меңгеру өңдеу және беру, алмасу негізінде қызметтеледі. Менеджер қызметіндегі ең бастысы қажетті, құнды ақпараттарды жинақтап ала отырып, осы ақпараттар негізінде тындырымды іс - әрекеттерін жүзеге асыру. Ақпараттарды жинақтау, оны өңдеумен жүйелеу, қолдану іскер қарым - қатынастылыққа қатынасушылардың өй - өрісті, саналы іс - әрекеттерінің тиісті дәрежеде ұйымдастырылуына, семинарлар мен ғылыми - конференциялардың, дөңгелек столдардың өткізілуіне байланысты. Осы аталған іс - шараларының негізінде менеджер имиджінің білімі, ептілігімен дағдылық ерекшеліктері қалыптасады. Ақпараттарды жинақтау мен сақтау құралы тұлғаның табиғи ой - өрісі, ақылы немесе ақпараттарды жазып алатын затты құралдар болуы мүмкін: қолжазба, кітаптар, пластинкалар, магнитофондық жазбалар, картина, слайдтар, кинофото материалдар, компьютермен интернет. Екі жағдайда да ақпараттарды жазып алу үшін менеджерге белгілік жүйелер және реттеу әдістемелері, ақпараттың құндылығымен мазмұндылығы бойынша ұйымдастыру жүйелері қажет. Белгілік ретінде көптеген жағдайда іскер тіл қызметтеледі, ол ұйымдастыру технологиясы белгілі, беделді, тұлғалармен менеджерлермен ауызша қарым - қатынасу қажетті ақпараттарды жазбалау, хаттау, карточкалар жүргізу, электронды техникаларды қолдану. Ақпараттар мүлтіксіз жетілген түрде ұйымдастырылған болса, менеджердің жұмысы үшін құнды, өндірістегі тиімділікті арттыруға мүмкіншілік береді. Зерттеу жұмыстары бойынша ғалымдардың айтуынша менеджердің ой - санасының динамикасы, зат жайында ақпараттарды кеңінен жинақтау негізінде қалыптасады. Менеджер жұмысында ақпараттарды жүйелеудің жоғарғы дәрежесін үйлестіру, өндірістік іс - әрекеттілікте өзекті мәселелерді шешуге белсенді жігерліліктің қалыптасуында негіз болып қызметтеледі. Менеджер, ақпараттық процестер мен сырттай басқарып ғана қоймай (мекеме, кәсіпорын, ұйымдар тарапынан) өз ұжымы ішінде іскерлік қарым - қатынастылықта ақпараттардың тиімді тарауын қамтамасыз етеді. Қажетті ақпараттарды өз бетінше іздеп тауып жинақтау, қолдана білу, менеджердің ой - санасы дамуының, инновациялық жетекші шығармашылық идеяларды түсініп қабылдай білуінің көрінісі. Менеджер имиджін құруда, өзгелердің сұраныстары мен мұқтаждықтарына қарым - қатынас, әлеуметтік нормаларды сақтау, әрбір адамның бойындағы тұлғалық ерекшеліктерді бағалай білу өз принциптеріне, мұраты мен мақсаттылықтарына сенімді болу аса маңызды роль атқаратыны сөзсіз. Менеджер имиджі,

оның бойындағы қатынастылықты, ұйымдастырушылық және конструктивті ерекшеліктерді жорамалдайды. Коммуникативті (қатынастылықты) ерекшеліктер жетекшіге өз қызметкерлерімен мекеме және ұйымның өкіметтерімен қажетті байланыста болуға көмектеседі. Менеджердің конструктивті ерекшеліктері, ұжымның атқаратын жұмысын іс-әрекеттерін жобалай алуымен, ептілігімен сипатталады. Ол үшін өз тарапынан және ұжым қызметкерлері тарапынан орындалған іс - әрекеттерді таңдай білу ептіліктері қажет. Осы аталған деректі негізде өз кәсіпорынның, мекемесінің, ұйымының жұмысшысына ұтымды өзгерістер енгізе білу.

Коммуникативті және конструктивті ерекшеліктер ұйымдастырғыштық мүмкіншілігімен тікелей байланысты. Айта кететін мәселе, менеджер имиджі өз бетінше қалыптаспайды. Ол үшін тұрақты, жүйелі түрде кәсіби деңгейді психикалық және санамен өнегелікті жоғарылатып отыру қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Джи Б. имидж фирмы, - СПб., 2000
2. Дейвис Ф. Ваш абсолютный имидж. Книга для политиков и бизнесменов, мужчин и женщин. – М., 1997
3. Браун Л. Имидж – путь к успеху. СПб., 1996
4. Борисов А. Роскошь человеческого общения. – М., 1998

Аннотация

В данной статье изучена форма делового общения и рассмотрена схема взаимодействия и развития отношений. В статье исследуется взаимодействие закономерностей между лицами в процессе делового общения, раскрываются особые правовые системы и дается несколько примеров по особенностям взаимного развития отношений субъектов делового общения, совершенствования регулирования производственных и непроизводственных отношений в условиях деловых отношений, трудовых действий и имиджирования в этих сферах. Целью делового общения является, в основном, развитие сотрудничества. Речь шла о таких важных вопросах, как отсутствие правил и систем, эффективных процедур, которые привели бы к сотрудничеству между людьми, то мы не могли бы использовать никакой сети цивилизаций. Во-первых, действия лиц, участвующих в деловых отношениях. В статье рассматриваются деловые отношения, позволяющие лучше понять требования рынка, новые социально - экономические отношения, увидеть сложные общественные отношения. Впервые методология экономического мышления в отношениях была разработана Адамом Смитом.

Abstract

In this article the form of business communication is studied and the scheme of interaction and development of relations is considered. The article examines the interaction of patterns between persons in the process of business communication, reveals special legal systems and gives several examples on the peculiarities of mutual development of relations between subjects of business communication, improving the regulation of industrial and non-industrial relations in terms of business relations, labor actions and image in these areas. The purpose of business communication is mainly the development of cooperation. It was about such important issues as the absence of rules and systems, effective procedures that would lead to cooperation between people, then we could not use any network of civilizations. First, the actions of the persons involved in the business relationship. The article discusses business relations that allow us to better understand the requirements of the market, new socio-economic relations, and to see complex social relations. For the first time methodology

ӘОЖ 221.25

М.С. Балабеков¹, С.А. Мусаев², Е.К.Кадыров³
¹²³аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДА ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ОЙНАТУ

Түйін

Ұлттық ойындар жаттығулар көмегімен оқушыларды жаттығуға керек психикалық күйге түсіреді. Көңіл күйді көтеру, көңілдену, тактикалық ойлауды дамыту, сыртқы қоршаған ортаны тез сезіну, келешек істелетін жұмыстарға дайындалу, жинақталу қасиеттерін қамтамасыз етеді.

Кілттік сөздер: Ұлттық ойындар, халық, дене тәрбие, оқушы, мектеп

Қазақ халқы ұлт ойындарына бай халықтардың бірі. Бірақ ол ертеде ауызекі туып, жалпақ жұртқа ауыздан - ауызға таралып отырғандықтан көпшілігі бүгінгі күнге жетпей ұмыт болып кеткен. Қазақ ұлттық ойындары елдің өмірімен тығыз байланысты, оның шаруашылық, әлеуметтік тұрмысынан туған. Қазақтың белгілі ғалым ағартушылары Абай Құнанбаев, Шоқан Уалиханов, Ыбырай Алтынсарин халық ойындарын балаларға білім берудегі тәрбиелік мәнін жоғары бағалап, өткен ұрпақтың дәстүрі мен салтын құрметтеп, адамдардың ойы мен іс-әрекетін танып түсінуде жастардың эстетикалық адамгершілік ой талабының өсуінде оның атқаратын қызметін жоғары бағалады. Қазақтың ұлттық дене шынықтыру мәдениеті жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің құрамдас бір бөлігі ретінде мектептегі кезеңнен қалыптаса бастайды. Сондықтан оны пайдалану тек қозғалғалмалы біліктілік, дағдыларды дамытып қана қоймайды, сонымен қатар мектеп оқушыларынан қазақтың ұлттық спорт түрлеріне деген көзқарасын қалыптастырып, дене жаттығулары мен ойындарын өз беттерінше дамытуға тәрбиелеп, оқу-ойын материалдарын бір жүйе ретінде олардың руханилығын, адамгершілігін, дене тәрбиесін тәрбиелеуге баулуды қарастырады. Бұндай жағдай Қазақстан Республикасының оқушыларының көпшілігінде ұлттық спортпен, ұлттық ойындармен, дене жаттығуларымен жүйелі түрде айналысуға деген мұқтаждықтың, осы саладағы өз бетінше жүргізілетін сабақтардың ғылыми негізделген әдістемесінің жоқтығын, сонымен қатар көптеген жалпыға міндетті білім беру мекемелерінде, мектептерде (әсіресе, ауыл мектептерінде) оқудың материалдық базасының нашарлығынан, оқушылардың оқитын орындары да қашықта болғандықтан, мектептен тыс сабақтар мүлдем жүргізілмейді. Осы жоғарыда айтқан мәселелердің бәрі аталған тақырыптың әлі де болса жан-жақты толық зерттеуді қажет ететіндігін көрсетеді. Ұлттық ойындарды мазмұны мен күрделілігіне байланысты және балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, төменгі, орта және жоғарғы сынып оқушылары ойнайтын ойындар деп бөлуге болады. Қажетті ойындарды өтілетін сабақ не жаттығудың алдында тұрған педагогикалық міндеттеріне байланысты тандап алу қажет. Дене тәрбиесі сабағында және жаттықтыру кезінде қозғалыс ойындарын, оның ішінде ұлттық ойындарын қолдану арнайы үйрену міндеттерін шешуге көмектеседі. Ұлттық және эстафеталық қозғалыс ойындарын ұйымдастыра отырып оқушылардың қызығушылығын арттыру, ұйымшылдыққа, батылдыққа және салауатты өмірге тәрбиелеу. Ұлттық ойындарды спорттық ойын сабақтарында, жеңіл атлетика, гимнастика сабақтарында, жалпы дене қуаты дайындығы және жаттықтыру сабақтарында кеңінен қолдануға болады. Ұлттық ойындардың дене тәрбиесі сабағын жоғары әдістемелік деңгейде сапалы өткізудегі пайдасы мол. Жалпы ойындарды жүйелі түрде пайдалану, қиыншылықтарды жеңуге, еңбексүйгіш субъект ретінде тәрбиелеуге ықпал етеді.

Ұлттық ойындар сонау ескі бағзы заманда, ата-бабаларымыз негізінен мал шаруашылығымен айналысқандықтан жаз-жайлауда, қыс-қыстыққа көшіп отырған.

Қытымыр қыстан малы да, өзі де қиналып, арып-ашып шыққан ел, жаз жайлауға көшіп келіп, бастары қосылып, бойлары босап той тойлаған. Сол тойда әр ру өздерінің ақындарын, батырларын, күштілерін, ептілерін ертіп келіп, ортаға шығарып әр түрлі ойындар өткізіп, бір-бірімен сайысқа түсірген. Осы арқылы малын бағып, елін жаудан қорғайтын епті де ерлігі мол, шапшаң да тапқыр, күш-қуаты ерең ұрпақ тәрбиеленген.

Ойын жаттығуларын ойша қайталау арқылы барлық ықылас зейінді аударуға негізделеді. Ұлы педагог В.И.Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, шығармашылықсыз, қиялсыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды», - дейді. Демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы баии түседі. Оқу үрдісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Соның нәтижесінде өзі көрген жағдайларды отбасылық тұрмыс пен қызмет түрлерін жаңғыртады. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ» Ақ серек,көк серек», «Соқыр теке», «Асық ойыны», «Ине, жіп және түйіншек», «Әтештер қақтығысы», «Қызыл ту», «Мысық пен Тышқан»,«Теңге алу», т.б. балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады. Ойын дегеніміз – адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа мензейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе. Оқушыларды әсіресе, «Сиқырлы қоржын», «Көкпар», «Асық» секілді ұлттық ойындарға қатыстыру өте тиімді екеніне көз жеткізу қиын емес. Бұл ойындарды жаңа материалды бекіту немесе қайталау кезінде қолдану керек деген пікір бар. Оқушы ойынның үстінде не соңында өзінің қатысу белсенділігіне қарай түрлі баға алуы мүмкін. Мұғалім әр оқушының еңбегін бағалап, ынталандырып отыруы тиіс. Ойынның тәрбиелік маңызы мынада: ол баланы зеректікке, білгірлікке баулиды. Бабаларымыздың асыл қазыналарына деген көзқарасын құрметтеуге сөз әсемдігін сезінуге үйретеді. Батылдыққа, өжеттікке тәрбиелейді. Ендеше еңбекке баулу сабағын ұлттық ойындар арқылы сабақтасытырып түсіндіру пән тақырыптарын тез, жылдам меңгеруге ықпал етеді. Оқушының сөздік қорын байыта түседі

Әр халықтың өз ұрпағын өмірге әзірлеуде, баулып тәрбиелеуде өзіне ғана тән ерекшеліктері болады.Ол ерекшеліктері ең алдымен сол халықтың әдет-ғұрпын,салт-санасы тұрмысы мен дәстүрлеріне байланысты қалыптасады.Сондықтан осы ұғымды өз бойына жинаған барлық тәрбие құралдарын біз бүгінде халық педогогикасы деп атаймыз.Халық педогогикасының бір саласы-ұлт ойындары.Қазақ халқының ұлт ойындарының өзіне тән бір ерекшелігі сол ол тек көңіл аулап,қызық құып,уақыт өткізу үшін емес,белгілі бірбілімділік тәрбиелік мақсат көздейтінінде. Қазақ халқының ұлт ойындары негізінен үш саладан тұрады.

- 1) Ойын- сауық ойындары.
- 2) Оймен келетін ойында.
- 3) Дене шынықтыру спорт ойындары.

Сондай-ақ халық ойындары оқушылардың денелерін шыңдап оларды икемділікке,төзімділік пен шапшаңдыққа,тапқырлық пен алғырлыққа,дәлдік пен ептілікке баулайтынын айтады. Дене шынықтыру сабағы жоғары адамгершілік рухта тәрбиелеудің белсенді құралы ретінде мектепте берілетін барлық білім негіздерімен астасып,жалпыға бірдей орта білім беру идеяларын іске асырып соның нәтижесінде қоғамдық пайдалы еңбекке араласуы мен отан қорғау ісіндегі жүйелі тәрбиенің негізін құрайды.

Дене шынықтыру сабағында ұлттық ойындарын пайдалануда мен күнбе-күнгі сабаққа әзірлену кезінде белгілеп, сабақ жоспарында көрсетемін. Ойындарды негізінен сабақтың басында да,ортасында да,соңында да пайдалануға болады. Осыған орай оқушылардың дене шынықтыруымен ынта жігерлерін арттырудың тамаша құралдарының бірі өз ұғымдарына түсінікті қимыл ойындары болып келеді.Алғашқы бірнеше сабақ бойы ойыннан негізгі материалға,одан қайта ойынға,одан қайта негізгі материалға өтемін.сабақтың аяғын ойынменаяқтаймын. Ойындарды әр сыныптың жас ерекшеліктеріне,күш қозғалыс дамуына байланысты өзгерістер енгізіліп,ойын күрделене түседі.Әдетте арнайы берілген жаттығулар

оқушыларға қиын соғады, олар оны орындай алмайды, ал ойын түрінде өтсе онда олар қиындықты тез меңгереді.

Әдебиеттер тізімі

1. «Қазақстан. Ұлттық энциклопедиясы»
2. «Қазақ халқының салт - дәстүрлері» Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің «Рауан» баспасы, 1994 ж.
3. «Қазақтың ұлттық ойындары» - сайты.
4. «Мектептегі дене шынықтыру» әдістемелік журнал №3 2004ж.
5. «Дене тәрбиесі» кітабы Мукашев С.Р. Қарағанды қаласы, №74 ЖББОМ

Аннотация

Национальные игры были настолько старыми в древние времена, что наши предки в основном занимались скотоводством и переезжали на лето и зиму, зиму и зиму. Страна была полна скота и лишений, а также скорбящих, летних альпинистов и платок. На этой свадьбе каждое племя вывело на улицы своих поэтов, героев и героев, играло в разные игры и соревновалось друг с другом. Это хорошо образованное, энергичное и находчивое, энергичное поколение молодых людей, способных накормить своих стад и защитить свою страну от врага.

Abstract

National games were so old in ancient times that our ancestors were mainly engaged in cattle breeding, and moved to summer and winter, winter and winter. The country was full of cattle and hardships, as well as mourners, summer mountaineers, and headscarves. At that wedding, each tribe brought their poets, heroes, and heroes to the streets and played various games and competed with each other. This is a well-educated, energetic and resourceful, energetic generation of young people who are able to feed their flocks and protect their country from the enemy.

ӘОЖ 117/36

М.С.Балабеков¹, А.Н. Шералиев², А.Е.Жұматай³

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

^{2,3}оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ҰЛТТЫҚ ҚИМЫЛ-ҚОЗҒАЛЫС ОЙЫНДАРЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАҒЫНАСЫ

Түйін

Ұлттық қимыл-қозғалыс ойындарының басты мазмұны ойыншылардың әр түрлі қозғалыстары мен әрекеттері болып табылады. Оларды дұрыс басқарған кезде жүрек тамыр, бұлшық ет, тынысалу және ағзаның басқа да жүйелеріне жақсы әсер етеді. Қозғалмалы ойындар функционалдық қызметті жақсартады, дененің әр түрлі ірі және кіші бұлшық еттерін әр түрлі динамикалық жұмысқа тартады. Дене буындарындағы қозғалыстарды жоғарлатады.

Кілттік сөздер: Ұлттық қимыл-қозғалыс ойындары, мектеп балалары, дене жаттығулары, денсаулықты жақсарту, педагог, ойыншы, дене тәрбиесі.

Біздің еліміздегі өсіп келе жатқан ұрпақ тәрбиесінің тәжірибесі ойын балалар мен жасөспірімдердің жоғары құқықтық және дене сапаларының маңызды құралы екенін көрсетеді. Ойындар мектепке дейінгі балалар мен мектептегі кіші жастағы балалардың дене

тәрбиесінде ерекше үлкен орын алады. Себебі, олар қозғалыс қабілеттерінің кешенді дамуына қалыпты дене дамуына денсаулықты жақсарту мен сақтауға жағымды әсер етеді [1].

Ұлттық қимыл-қозғалыс ойындарының басты мазмұны ойыншылардың әр түрлі қозғалыстары мен әрекеттері болып табылады. Оларды дұрыс басқарған кезде жүрек тамыр, бұлшық ет, тынысалу және ағзаның басқа да жүйелеріне жақсы әсер етеді. Қозғалмалы ойындар функционалдық қызметті жақсартады, дененің әр түрлі ірі және кіші бұлшық еттерін әр түрлі динамикалық жұмысқа тартады. Дене буындарындағы қозғалыстарды жоғарлатады.

Қозғалмалы ойындардың баланың тәрбиесінде алатын орны үлкен. Қозғалмалы ойын ұйымдық сипатта жүреді, осымен байланысты балаларды ұжымдағы қызметке үйретеді. Ойындар балалардағы серіктестік, бір-біріне деген жауапкершілік сезімді дамытады. ұжымдық ойында ұжымға қатыса отырып, бала команданың мүддесі үшін өзінің мүдделерін құрбандыққа әкеледі: жақсы орында тұрған жолдасына допты беру, «тұтқынға» түскендерді құтқаруға тырысу және т.б. Серіктестік сезімі ойындарда бірте-бірте қалыптасады. Мектепке дейінгі және кіші мектеп жасындағы балалардан ойындарда тек өзінің әрекеттері жолдастарының әрекеттерімен үйлесуі ғана талап етіледі. Кейінірек жолдасына көмек көрсетілетін ойындар шығады. Соңында әрекеттері ұжымның, өзінің командасының мүддесіне бағынышты ойындар кездеседі.

Денсаулықты жақсарту қатынасындағы ерекшелігі қозғалмалы ойындардың қыста да, жазда да таза ауада өткізу болып табылады. Таза ауадағы қозғалыс кезінде оттегінің артуымен бірге заттардың алмасуы күшейеді, бұл бүкіл ағзаға жағымды әсер етеді.

Ойында қолданылатын дене жаттығуларының әсерінен заттардың алмасуының барлық түрі белсендіріледі (көміртектік, белок, майлылық және минералдық). Бұлшық еттің жұмысы ішкі секреция бездерінің функцияларын ынталандырады. Қозғалмалы ойындар мұндай жағымды тазалық және денсаулықты жақсарту маңызына тек айналысушылардың жастық ерекшеліктерін, дене дайындығын ескере отырып, дұрыс қойылған жаттығуларда ғана ие болады [2].

Ұлттық қимыл-қозғалыс ойындары жүктеменің дәл мөлшерлену мүмкіндігін ескеру керек. Себебі, әр қатысушының әрекетін алдын ала көре алмайсың. Ойындағы тұрақты ауысып тұратын жағдайлар өзара әрекеттің жоғары эмоционалдығы жеке қатысушылардың жаттығуларының мазмұнын бағдарламалауды және жүктемені көлемі және бағыттылығы бойынша дәл реттеуді жояды. Сондықтан дене жүктемелерінің тиімді болуын қадағалау керек. Ойындарды жүйелі түрде жүргізгенде балалардың ағзасын оған бірте бірте үйрету үшін интенсивті жүктемелерді қолдану керек.

Ойындар айналысушылардың жүйке жүйесіне жағымды әсер етуі тиіс. Бұған оптималды жүктемелермен сондай-ақ ойынның ойыншыларда жағымды эмоция тудыратындай етіп ұйымдастыру арқылы қол жетеді, жағымсыз эмоцияларға әкелетін дұрыс ұйымдастырылмаған ойын жүйке үрдісінің қалыпты жүруін бұзады, қорқыныш пайда болады, бұл өз алдына денсаулыққа зиянын тигізеді.

Қозғалмалы ойындардағы ережелер қатысушылардың өзара әрекетін реттеуге артық қозуларды жоюға септігін тигізеді. Ойын ережесіне сай нақты объективті төрешілік ойыншыларда жағымды эмоцияларды туғызады. Қимыл-қозғалмалы ойындарды тұрақты түрде пайдалану жүйке үрдістерінің динамикалық стереотиптерін шығаруға көмектеседі. Бұл қозғалыстардың орындалуын жеңілдетеді.

Жаз және қыс кезіндегі таза ауадағы ойындар балаларды шынықтыруға көмектеседі. Қазіргі уақыттағы ақпарат ағымының күшеюі сабақтардың уақытысының көбеюімен, бұлшықет күшін қажет ететін әрекеттерінің азаюымен қозғалыс белсенділігінің төмендеуімен байланысты өсіп келе жатқан ұрпақта гиподинамия байқалады. Қозғалмалы ойындардың кеңінен қолданылуы қозғалыс белсенділігінің тапшылығын өтейтіндіктен гиподинамияның төмендеуіне септігін тигізеді [3].

Ұлттық қимыл-қозғалыс ойындары ұзақ мерзімнен ақыл-ой қызметінен кейінгі белсенді демалыс болуы мүмкін. Осы мақсатпен оларды мектепте үзіліс кезінде, сабақ аяқталған соң алаңдағы серуендеу кезінде, мектептен үйге келген кезде және үй жұмысын дайындаған соң қолданады. Мектептегі төменгі сыныптарда ойындарды сабақ кезінде үзіліс түрінде жүргізуге болады себебі, 7-8 жастағы балаларға 45 минут бойы әсіресе соңғы сабақтарда отыру өте қиын. Сыныпта балалармен өткізілетін қысқа уақыттық қозғалыс ойындары жүйке орталықтарының жұмысын жақсартады. Демалуға мүмкіндік береді және бұлшықет қызметін белсендендіреді. Балалардағы дене дамуының артта қалуы кезінде ағзаның жақсаруына көмектесетін дене дамуының жалпы деңгейін жоғарлататын қозғалыс ойындарын қолдану керек [4].

Ұлттық қимыл-қозғалыс ойындары сондай-ақ, стационарлар мен санаториялардағы ауру балалардың денсаулығын жақсарту үшін арнайы емдік мақсатта да қолданады. Ойын жеке тұлғаны қалыптастырудағы үлкен орын алатын алғашқы қызмет. Ойындарда балалар жинақталған тәжірибесін көрсетеді, берілген жағдайлар, өмір жөнінде өзінің көзқарасын тереңдетеді. Бала үлкендер секілді қызмет үрдісінде әлемді таниды. Педагогтар өсіп келе жатқан ұрпақты өмірге дайындауда қозғалмалы ойындардың үлкен білім беру маңызын көрсетеді. Себебі, бала ойын кезінде дамиды.

Ойын қатысушыларды жаңа сезімдермен, түсініктермен, көзқарастармен байытады.

Педагогтың қолында ойын баланың жан-жақты дамуына септігін тигізеді. Олар оның көзқарасын кеңейтеді бақылаушылығын, тапқырлығын, талдау көргенін салыстыру қабілетін, осының негізінде оны қоршаған ортадағы бақыланған жағдайлардан шешім шығаруын дамытады.

Қозғалыс құрылымына байланысты спорттың жеке түрлерінен жақын ойындар білім беру мағынасына ие. Мұндай ойындар спорттың бір түрінің алдын ала үйренген техникалық және практикалық әдіс-тәсілдерін дамытуға және нақтылауға қорытуға бағытталған. Қозғалмалы ойындарда кеңістік және уақыттық қатынасты дұрыс бағалау қабілеті және ойынның жиі ауысатын жағдайларына тез және дұрыс әрекет етуді дамытады [5].

Ұлттық қимыл-қозғалыс ойындарды қозғалыстардың дұрыс стереотипін тәрбиелеу өте маңызды, себебі, оны кейін дұрыстау қиын болады.

Жаз және қыс мезгілінде жергілікті жерлерде өткізілетін қозғалмалы ойындар үлкен білім беру мағынасына ие: демалыс лагерлерінде, демалыс базаларында, саяхаттарда.

Жергілікті жердегі ойындар туристке, тыңшыға, ізкесушіге қажетті қабілеттердің қалыптасуына көмектеседі. Кішігірім заттармен ойналатын қозғалмалы ойындар мектепке дейінгі жастағы балаларға және төменгі сынып оқушылары үшін ерекше қажетті тері-тактильді және бұлшық ет қозғалыс сезімталдығын жоғарлатады, қол және саусақтардың қозғалыс функцияларын дамытуға көмектеседі [6].

Оқушылардың біздің еліміздегі ұлттық ойындармен танысуы үлкен білім беру мағынасына ие. Олар балаларды ұлттық мәдениетпен, салт-дәстүрмен таныстырады. Қозғалмалы ойындарда қатысушылар әр түрлі ролдерді ойнайды, бұл олардағы ұйымдастырушылық қасиеттер мен білімнің дамуына көмектеседі.

Ұлттық қимыл-қозғалыс ойындары бойынша жарыстар қатысушыларды жарыстардың ережесімен ұйымдастыруымен таныстырады. Бұл білім мен қабілет балалардың жарыстарды өздері өткізуге үйретеді.

Ойынның білім беру жағы педагог, тәрбиеші, бұған тиісті көңіл аударған жағдайда ғана биікте тұрмақ.

Ұлттық қимыл-қозғалыс ойындарының дене қасиеттерін тәрбиелеуде маңызы зор. Жылдамдық, күш, төзімділік, икемділік сондай-ақ, қозғалмалы ойындарда дене қасиеттері кешенді түрде дамиды. Қозғалмалы ойындардың көбі қатысушылардан жылдамдықты талап етеді.

Жылдамдық пен күшке бағытталған ойындар күштілікке тәрбиелейді. Қозғалыстардың бірнеше рет қайталануымен үзіліссіз қозғалыс қызметімен күшпен энергияның жұмсалыуымен байланысты ойындар төзімділікті дамытады.

Қозғалыстардың бағыты жиі өзгерумен байланысты ойындар үлкенділікті тәрбиелеуге көмектеседі [6-8].

Ойында бір ойыншының екіншісіне, бір команданың екіншісіне қарсы әрекеттері болғаны орынды. Осымен байланысты ойыншылардың алдында өз уақытында шешуді талап ететін әр түрлі мақсаттар пайда болады. Бұл үшін қалыптасқан жағдайды қысқа мерзімде бағалап дұрыс әрекетті таңдап, оны орындау керек. Осының әсерінен ойындар өзін-өзі тануға көмектеседі.

Ойыншылар арасындағы нақты қарым-қатынас тек жарыстың жалпы сипатын өзара серіктестіктің психологиялық үйлесімділікті ғана емес, сондай-ақ көптеген ойын әрекеттерінің орындалу ерекшеліктерін, интенсивтілікті анықтайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Физическая культура и спорт. Сборник студенческих работ / под ред. Э.В. Овчаренко. Москва.: Студенческая наука, 2012. 2299 с.
2. Голощапов, Б. Р. История физической культуры и спорта / Б.Р. Голощапов. - М.: Academia, 2013. - 320 с.
3. Дубровский, В. И. Гигиена физического воспитания и спорта / В.И. Дубровский. - М.: Владос, **2010**. - 512 с.

Аннотация

В статье приведены сведения о педагогической значимости и влиянии на здоровье национально-подвижных игр на развитие телосложения подрастающего поколения. Большое влияние на организм человека оказывает правильное управление движением тела.

Для улучшения здоровья подрастающего поколения рекомендуется проводить национально - подвижные игры на свежем воздухе.

Abstract

In the article presents information about the pedagogical significance and the impact on the health of nationally- moving games on the development of the physique of the younger generation. Great influence on the human organism has a proper control of body movement.

To improve the health of the younger generation, it is recommended to conduct national - moving games in the open air.

УДК 279

Н.З. Бимурзаева

Общеобразовательная школа №87 им. А.Назарбекова, Шымкент, Казахстан

ПОЛИЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ – ЭТО АКТИВНЫЙ НОСИТЕЛЬ НЕСКОЛЬКИХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

Язык не только передает языковую информацию, но и отражает, фиксирует и сохраняет определенную культурную и историческую картину, что в конечном итоге послужит основой для высокого уровня владения языком. Во время изучения других языков у школьников развивается дух толерантности, формируется отношение открытости, уважения, внимания друг другу.

Ключевые слова: полиязычие, язык, речь, школьник.

Впервые понятие «языковой личности» было введено В. В. Виноградовым. Ученый подошел к понятию языковой личности путем исследования языка художественной литературы. Логика развития понятий «образ автора» и «художественный образ», являющиеся центральными в научном творчестве В. В. Виноградова, подвели исследователя к вопросу о соотношении в произведении языковой личности, художественного образа и образа автора.

Язык не только передает языковую информацию, но и отражает, фиксирует и сохраняет определенную культурную и историческую картину, что в конечном итоге послужит основой для высокого уровня владения языком. Во время изучения других языков у школьников развивается дух толерантности, формируется отношение открытости, уважения, внимания друг другу.

Языковая личность не является собирательным портретом человека, а предполагает конкретную индивидуальность с учетом его психических, социальных и этических характеристик через язык.

Гуманитарная сущность образования выражается, прежде всего, через родной язык, родное слово и текст. Уважение в родному языку является отражением уважения к родной земле, родному народу, его истории, духовности, воспитывает чутких и ответственных людей, открытых восприятию не только своей национальной культуры, но и культуры других народов, что позволяет говорить о развитой поликультурной личности.

На уровне экстралингвистического знания толерантность проявляется в социокультурной компетенции. Основу социокультурной компетенции составляет знание культуры страны изучаемого языка, что дает языковой личности участвовать в межкультурной коммуникации. Также предполагается знание языковой личностью национально-культурных особенностей социального и речевого поведения носителей другого языка и культуры. Это знание включает информацию об особенностях этикета, стереотипа, обычаях и традициях, сведения по истории и культуре страны изучаемого языка. Например, при сравнении нескольких языков школьники постигают культуру английского народа, особенности употребления местоимений «ты» и «вы» в нашей стране, как общаться с жителями мегаполиса и маленького населенного пункта, отношения к еде, семье, браку, дружбе и т.д. При такой модели обучения школьники обращают внимание на различия в

социокультурном восприятии мира представителями разных народов и культур. Этот процесс способствует преодолению негативных этносоциальных стереотипов.

Основными условиями эффективного развития языковой личности школьника при изучении иностранного языка являются применение различных форм внеучебной деятельности, организация познавательной деятельности учащихся на личностно-развивающих принципах, с использованием проблемно-коммуникативных, игровых, творческих методов, обеспечивающих активную речевую позицию всех обучающихся по восприятию, пониманию и творческой реконструкции на базе языковых средств окружающей действительности, их эффективное коммуникативное поведение и успешное функционирование в речевой среде, стремление к самовыражению в речи и творческому осмыслению чужой речевой позиции.

Полиязыковая личность – это активный носитель нескольких языков, представляющий собой: личность речевую – комплекс психофизиологических свойств, позволяющих индивиду осуществлять речевую деятельность одновременно на нескольких языках; личность коммуникативную – совокупность способностей к вербальному поведению и использованию нескольких языков как средства общения с представителями разных лингвосоциумов; личность словарную, или этносемантическую, – симбиоз мировоззренческих установок, ценностных направленностей, поведенческого опыта, интегрированно отраженных в лексической системе нескольких языков.

Полиязычное образование – это целенаправленный, организуемый, нормируемый триединный процесс обучения, воспитания и развития индивида как полиязыковой личности на основе одновременного овладения несколькими языками как «фрагментом» социально значимого опыта человечества, воплощенного в языковых знаниях и умениях, языковой и речевой деятельности, а также в эмоционально-ценностном отношении к языкам и культурам.

Книги для чтения, видеоматериалы, проекты, «урок-дискуссия» способствуют формированию и развитию языковой личности. Использование данных средств формирует в школьнике умение правильно и грамотно говорить, читать и писать на иностранном языке, а также способность участвовать в межкультурной коммуникации. Для успешного формирования языковой личности младших школьников необходима ориентация учителей-предметников на учебные и личностные возможности учащихся, их непрерывное развитие, а также создание условий для реализации потенциальных возможностей данной личности. Основными элементами формирования языковой личности младшего школьника является использование элементов образовательного процесса, которые позволяют непрерывно включать школьников в коммуникативные ситуации и дают возможность продемонстрировать свою коммуникативные возможности в практической деятельности [5].

Таким образом, многоязычие представляет многими исследователями как увеличение возможностей индивида, повышение интеллектуального уровня личности. На сегодняшний день знание языков является насущной потребностью, так как дает языковой личности возможность не потеряться и свободно ориентироваться в огромнейшем информационном пространстве. Приобретенные с помощью казахского, русского и иностранного языков знания в нынешних условиях выполняет функцию средства взаимодействия, диалога культур разных народов, средства общения деловых людей, средства практической международной коммуникации, средства приобщения к определенной отрасли науки и профессиональной деятельности. Все это в целом вызывает потребность в большом количестве граждан, практически и профессионально владеющих несколькими языками и получающих в связи с

этим реальные шансы занять в обществе более престижное как в социальном, так и в профессиональном положении.

Список литературы

1. Милославская С.К. Межкультурная коммуникация в свете задач интернационализации образования // Мир русского слова, 2001. - №4.
2. Никитенко З.Н., Гальскова Н.Д. Теория и практика обучения иностранным языкам в начальной школе: учебное пособие для студентов педагогических вузов и колледжей. – Смоленск: Ассоциация 21 век, 2010.

Түйін

Оқушылардың шет тілдерді игеруіне әсер ететін факторлар және полилингвизмнің оқушының тілдік ұлғасына қалай ықпал етуі қаралады. Автор полилингвизм оқушының жоғары білім нәтиже алуға мүмкіндік беретін көрсетті.

Abstract

Factors contributing to the development of a foreign language by schoolchildren and the influence of polylinguism on the linguistic personality of the schoolchild are considered. The author emphasizes that polylinguism enables students to achieve high educational results.

ӘОЖ 377.112.4

Е.Бұхарбаев¹, Ж.Кемельбекова², А.Қожабекова³

¹магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ МАЗМҰНДЫҚ ЖЕЛІСІН ОҚИТУ МАЗМҰНЫ

Түйін

Информатика және білімді ақпараттандыруды оқытудың әдістемелік жүйесін дайындау және оқу мекемесінің ақпараттық білім ортасын мемлекеттік тілде құру, сонымен қатар олармен байланысты білімді ақпараттандыру мәселелері педагогикалық, ғылыми-әдістемелік зерттеулердің өзекті мәселелері болып табылады. Локализацияланған программалық құралдар, білім беру үрдісінің абсолютті атрибуты бола отырып, бұл үрдіске қатысатын нақты нысан ретінде талқылауға түседі. Аталған мәселелер біздің республикамызда информатика және білімді ақпараттандыруды оқыту әдістемесінің бұрыннан бар практикасы білім мақсатына арналған программалық құралдарды локализациялауды тездету қажеттігін көрсетеді. Қашықтықтан білім беру технологияларын дамыту және қолдану өспелі жағдайда өтіп жатыр. Бұл саладағы прогресс Отандық білім беру жүйесін реформалау мен жетілдірудің, сондай-ақ оны халықаралық білім беру кеңістігінде халықаралық талаптар мен интеграцияға сәйкес келтірудің маңызды факторы болып табылады. Қашықтықтан білім беру Елбасы Н. Ә. Назарбаев атап кеткендей, Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті елу елінің қатарына қосылуының стратегиялық мақсатына сәйкес келетін білім беру саласының негізгі міндеттерінің бірі ретінде қарастырылуы қажет.

Кілттік сөздер: ақпараттық технология, білім беру ресурстары, виртуалды зертханалар, электронды оқытушы жүйелер, қашықтықтан оқыту, электронды оқулық

ҚР білім беру жүйесін реформалау аясында жаңартылған нормативтік-құқықтық база құрылған, оның негізі төмендегі құжаттарды қамтиды: - ҚР «Білім туралы» заңы, 2007 жылдың шілдесінде қамтылған; - 2008-2012 жылдарға арналған техникалық және кәсіби білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы; - 2011-2020 жылдарға арналған білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. Бұған қоса, қашықтықтан оқытудың нормативтік-құқықтық базасы дайындалған[1].

Дербес алғанда, «Қашықтықтан оқытудың техникалық және программалық құралдары» СТ РК 34.016-2004 ҚР Мемлекеттік стандарты, ҚР Мемлекеттік білім беру стандарты «Ақпараттық технология. Электрондық басылым» СТ РК 34.017- 2005, ГОСО ҚР 5.03.004-2006 «Қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру. Негізгі ұсыныстар» Мемлекеттік 19 ЖОО эксперимент түрінде қашықтықтан оқытуға дайындауға рұқсат етілген. 2020 жылға дейінгі Мемлекеттік білім беру бағдарламасында білім беруді ақпараттандыру мәселелері, соның ішінде қашықтықтық білім беру технологияларын енгізу алдыңғы қатарлы технологиялар ретінде қарастырылған[2].

IT-технологиялармен қашықтықтан оқытуға негізделген қазіргі білім беру жеке мемлекеттің аумағынан тыс аймақты да қамтуға болатындай, ашық, «қабырғасыз және шектеусіз» білім ретінде сипатталады. Бұл кез келген адамға орналасқан жеріне және мекенжайына қарамастан, әлем бойынша жоғары сапалы білімді алуға мүмкіндік беретін үлкен жетістік. Екіншіден, бұл кез келген ел үшін өзін халықаралық ортада көрсетуге, өзінің мәдени және саяси әсерін таратуға, өзінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға үлкен мүмкіндік[1,2].

Қазақстан үшін жоғары сапалы қашықтықтан білім беру және ашық білім беру технологияларын енгізу маңызды әлеуметтік мәселені шешу де болып табылады. Біздің республикамыз тұрғындардың аздығына қарамастан үлкен территорияны қамтиды. Тұрғындардың көпшілігі ауылда және қалада, облыс және ауданнан қашық тұрған жерлерінде өмір сүреді. Кейбір мекенжайларда шағын комплектілі мектептер бар. Тек қана бастауыш сыныптары ғана бар мектептер де жоқ емес. Шалғай жерлерде шағын шаруа қожалықтары мен мал шаруашылығы фермаларының бас көтеруіне байланысты жанұялық топтар пайда болып, шаруа қожалықтары алыс жерлерде орналасқандықтан, кейбір балалар мектепке бара ал- 20 мауда. Мұндай жағдайда халыққа міндетті жалпы орта білім берумен қамтамасыз ету күрделі мәселеге айналады. Бұған мүгедек және мүмкіндігі шектеулі адамдарды қоса келтіруге болады. Осыған ұқсас мәселелер кәсіби білім беру саласында да байқалады.

Техникалық кәсіби білім беруді (колледждер мен ЖОО) ұйымдастыру жоғары біліктілікті оқытушылар бар үлкен қалаларда шоғырланған. Қала маңындағы аймақтарда халықтың толық кәсіби білім алу мүмкіндігі туралы түсінігі қанағаттандырылмайтын барлық категориядағы мамандардың тапшылығы байқалуда. Бұл тұрғылықты жері мен денсаулығы белгісі бойынша ерекшелігі бар арнайы категориядағы азаматтардың конституциялық құқығын бұзу элементі байқалатын маңызды әлеуметтік мәселе. Мұны түсіне келе, мемлекет аталған мәселені шешу үшін барлық шараларды қолдануда. Сонымен қатар алдыңғы қатарлы бағыт ретінде қашықтықтан білім беру технологияларын ендіру қарастырылуда. Бұл жағдайда алдыңғы қатарда жоғарғы білім беру бағдарламаларын жүзеге асырушы білім беруді ұйымдастыру мәселесі тұрғысынын практика көрсетуде. Қазіргі кезеңде көптеген ЖОО-да қашықтықтан оқыту элементтері қазіргі ақпараттық технологиялар мен телекоммуникациялық жүйелер негізінде енгізілген[3]. Электронды және білім беру ресурстары электронды оқытушы жүйелер, виртуалды зертханалар және тренажерлер, электронды оқулық және т.б. түрінде дайындалуда және енгізілуде.

Қазіргі таңда практикалық тұрғыдан қашықтықтан оқыту элементтерін енгізуге мүмкіндік беретін ЖОО-лардың жеке Интернет желісінде сайты бар. Тек қана кейбір ЖОО белсенділігі төмендігі ғана үлкен мәселе болып қалуда, сондай-ақ олар жеткілікті

дамытылған ресурстық базаның болмауын ақпараттық технологиялар мен қашықтықтан оқыту саласындағы жоғары дәрежелі мамандардың тапшылығымен түсіндіреді[4].

Қашықтықтан оқыту технологияларын енгізу бойынша алдыңғы қатарлы ЖОО ретінде, Қ. Сатпаев атындағы ҚазҰТУ, Д. Серікбаев атындағы Батыс-Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті, Атырау мұнай және газ институтын, Қарағанды мемлекеттік техникалық университетін, Казпотребсоюз экономикалық университетін, М. Әуезов атындағы Оңтүстік-Қазақстан мемлекеттік университетін атауға болады.

Жалпы орта білім беру жүйесінде арнайы жетістіктер де жоқ емес. Мектеп мазмұнының 60% пәндері қазіргі күні сандық форматқа 21 ауыстырылған. Салыстыру үшін айтсақ, Эстониядағы көрсеткіш 80%, Голландияда - 96%. Онлайн режимінде оқыту жүйесін енгізу туралы Елбасының тапсырмасын орындау мақсатында, 2007 жылы мемлекетіміздің 1600 мектебі интербелсенді кабинеттермен жабдықталды, 2008 жылы 1000 мектеп қамтамасыз етілген болатын. Үш тілде интербелсенді сабақтар өткізу үшін қазақстандық ресурстарды дайындау туралы жұмыстар жүргізілуде[5].

Білім беру үдерісінде интербелсенді технологияларды қолдану бойынша педагогикалық кадрларды жоспарлы дайындау жүзеге асырылды. 2007 жылдың 3 қыркүйегінде Қазақстан Республикасының Президенті еліміздің 1000 жалпы білім беретін мектептерінің оқушылары үшін интербелсенді сабақ өткізді. Былтырғы оқу жылынан бастап республиканың ең үздік мұғалімдері осындай сабақтарды апта сайын өткізе бастады. Қазіргі таңда мемлекеттік органдар министірлік деңгейінде Елбасының жолдауына байланысты интербелсенді сабақтар жүргізуде[5].

Ақпараттық теңсіздікті төмендету бағдарламасы аясында республикада қазақстандық білім беру порталы дайындалды. Оның негізгі мақсаты – барлық тұрғындардың ҚР Білім және ғылым министрлігімен қатынастық байланысын қамтамасыз ету, аймақтар арасындағы ақпаратпен алмасуды жүзеге асыру, ақпараттық өзара алмасу маңызды процедураларын автоматтандыру. Портал арқылы оқу теледидарындағы білім беру бағдарламаларын Интернет негізінде жеткізуді жүзеге асыруға болады[6].

Қазіргі таңда министрлікте техникалық жағынан дамыған елдерде қолданылып, жүзеге асырылған бастауыш мектепте арналған «1 оқулық:1 компьютер» электрондық оқыту білім беру моделін енгізу мәселесі қарастырылуда. Аталған модель оқушымен компьютер қарым-қатынасы «бірде бір» болатын оқытушы ортаны құруды ұсынады. Мұнда арнайы дайындалған ноутбук компьютерін қолдану қарастырылған. Электронды және қашықтықтан оқыту саласында жинақталған тәжірибені ескере отырып, білім беуді ақпараттандыруға қатысты 2020 жылға арналған білім беруді дамыту бағдарламасының негізгі бағыттары айқындалған. Аталған бағдарламада 2020 жылы қазақстандық білім беру жүйесі бірыңғай әлемдік ақпараттық-білім беру кеңістігінің бір бөлігі ретінде қызмет ететіндігі болжанған. Білім беру үрдісін технологияландыру қамтамасыз етілген, оның оқытудың жеке траекториясына байланысты бағдарлануы, ашықтығы және қол жетімділігі қарастырылған.

ІТ технология саласындағы әлемдік жетістіктердің негізінде білім беруді ақпараттандыру қазақстандық білім берудің инновациялық алдыңғы қатарлы дамуының құралы болып табылады. Осыған орай стратегиялық мақсаттары ретінде білім беруді ақпараттандырудың негізгі бағыттары бойынша тізбектелген жүйелік саясат анықталған. Бұл бағыттарға: нормативтік-құқықтық қамтамасыз ету, компьютерлендіру және компьютерлік паркті жаңғырту; программалық қамтамасыз ету, білім беру мен басқаруды ұйымдастыруды интернеттендіру; отандық сандық білім беру ресурстарын дайындау; мониторинг жүйесін автоматтандыру, білім беру ұйымдарын талдау мен басқару, педагогикалық және басқару кадрларын дайындау жатады[6-9]. Компьютерлендіру саласындағы стратегия білім беру практика қажеттіліктерін ескере отырып білім беру мекемелерін қазіргі компьютерлік техникамен қамтамасыз етудің әлемдік көрсеткіштердің жетістігіне бағдарлануда. Программалық қамтамасыз ету саласында Open Source Community ашық әлемдік қауымдастығының идеологиясы, принциптері мен құралдарына негізделетін, әлемдік

алдыңғы қатарлы елдер мақұлдаған өнімдерді, программалық құралдарды қолдану мақсат етілуде.

Барлық деңгейдегі білім беру және басқару мекемелерін интернеттендіру саласындағы саясат әлемдік ақпараттыққатынастық білім беру ортасын дамытуға бағытталған. Білім беру және басқару ұйымдарын интернет желісіне әртүрлі каналдар негізінде (спутниктік, ерекшеленген, мобильдік, кең жолақты, сымсыз және т.б.) жоғарғы қолжетімді қабілеттілікпен 100%-ға қосу қамтамасыз етілуі тиіс. Интернетке және ғылыми-білім беру желі жүйесіне Wi-Fi және Wi-Max технологиялар негізіндегі білім беру ұйымдары аймағында, әрі қарай республика масштабында білім беру мекемелері территориясы зонасын сымсыз қолжетімділік аймағын құру жоспарланып отыр. Интернет-ресурстарына ұялы телефон байланыстары арқылы қолжетімділікті қамтамасыз ету мақсатында Web-технологияларды енгізу мен дамыту қарастырылуда. Аймақтық ақпараттық-білім беру корпоративтік компьютерлік желілерін бірыңғай жалпы республикалық ақпараттық білім беру компьютерлік желісіне интеграциялау қолға алынды. Интернет желісі құрылымында жеке дамыған инфрақұрылымы бар және Қазақстан қашықтықтан білім беру жүйесіне бейімделген жеке білім беру контенті бар, қазақстандық білім беру сегменті жүзеге асырылуы тиіс. Отандық сандық ғылыми-білім беру ресурстарының индустриясын құру алдыңғы қатарлы өзекті стратегиялық міндеттердің бірі ретінде қарастырылады[9-11].

Қазақстанда білім беру жүйесінің қажеттіліктерін қанағаттандыратын және қойылған біліктілік талаптарына жауап беретін жеке электрондық білім беру ресурстары өнеркәсібі болуы қажет. Мәліметтерге сүйенсек, ұйымдардың кәсіби және техникалық білім беруде қазіргі электрондық білім беру ресурстарына қажеттілігі оқытудың кәсіби және арнайы цикліндегі пәндер бойынша 2780 бірлікті құрайды. Колледждердің кәсіби және арнайы цикл пәндері бойынша қажеттілігі – 7455 бірлік, ЖОО-да базалық және профильдік цикл пәндері бойынша 5347 бірлікті құрайды. Барлық ресурстар үш тілде – қазақ, орыс және ағылшын дайындалуы қажет[10].

ҚР Білім беруді ақпараттандырудың стратегиялық бағыттарының бірі – жоғары технологиялық автоматтандырылған мониторинг, білім беру ұйымдарын талдау және басқару жүйесін құру. Ол тиімді құжаталмасуды және білім беру ұйымдарының есеп беру формасына, сәйкесінше, стратегиялық мәліметтердің жүйелік базасын сүйемелдеуді қамтамасыз етуі қажет. Білім беру жүйесінің жағдайын тұтастай және өндірістік-білім беру іс-әрекетінің әрбір бағыты бойынша сапалы мониторингілеу қамтамасыз етілуі тиіс.

Білім беруді ақпараттандыру саласында кілттік рөл педагогикалық және басқарушы кадрларға беріледі. Стратегиялық мақсаттарға сәйкесінше ол IT-технологияларын кәсіби іс-әрекетінде кеңінен қолдануға бағдарлануы керек. Орта, техникалық және кәсіби, жоғары білім беру жүйесінде педагогикалық кадрларды дайындаудың оқу жоспарына IT-технологиялары негізінде білім беру әдіснамасы курстарын енгізу ұсынылады. Аталған стратегиялық бағыттар білім беруді ақпараттандырудың, қашықтықтан және ашық білім берудің барлық практикалық аспектілерін қамтиды[10-12]. Бұл мәселені кешенді түрде шешудің куәлігі болып табылады.

Білімді ақпараттандырудың екі негізгі мақсаты бар. Біріншісі – білім қызметінің барлық түрлерінің тиімділігін арттыру. Ол туралы айтылған, әлі бірнеше рет айтылады да. Оқулықтың осы тақырыбының мазмұны ақпараттық қоғамда адамды өмірге қатыстырудан, ақпараттық технологияларды кәсіби қызмет пен күнделікті өмірге пайдаланудан тұратын білімді ақпараттандырудың екінші мақсатына байланысты.

Қазіргі қоғамның өз дамуының ақпараттық дәуіріне көшуі болашақ маманның ақпараттық мәдениетінің негіздерін қалыптастыру міндетін білім жүйесінің алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі ретінде алға қояды. Қоғамның ақпараттандыру технологиялары мен құралдары арсеналын игерген білікті мамандарға деген мұқтаждығы білім беру саясатының басты қозғаушы күшіне айналуға.

Қазіргі ақпараттық қоғам мүшесінің ақпараттық мәдениетін адамның кәсіби және жалпы мәдениетінің, осылармен ортақ категориялармен (ойлау, жүріс-тұрыс, қарым-қатынас жасау, қызмет мәдениеті) байланысқан және мәндері 1-кестеде келтірілген бірнеше өзара байланысты құрамдық элементтерден тұратын, біршама бүтіндей ішкі жүйесі ретінде қарастыруға болады.

Адамдардың көбінің ақпараттық мәдениеті ақпараттық қоғамның білім саласы аясында қалыптасады. Қазіргі кездегі білімнің, оның барлық түрлеріне ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды қолданбай, мүмкін еместігі кездейсоқ емес. Бүгінде ақпараттық технологиялар оқымайтын немесе пайдаланылмайтын университет, академия не институтты іс жүзінде табу мүмкін емес[11-13]. Оның үстіне, осыған ұқсас технологиялардың білімдегі негізгі қолдану саласы оқу үдерісі болған болатын, болып қалады да.

Ақпараттық құралдар ақпараттық технологиялардың өзін оқыту мақсатында қолданылатыны сияқты, білімнің басқа салаларын оқытуда да қолданылады. Ақпараттық технологияларды қоғам өміріне ендірудің «білім» бағытының бар екендігі туралы айтуға болады. Осы бағыттарға жататындар[12]:

1. Ақпараттық қоғам жағдайында білімнің мазмұны мен функциясын, педагогикалық қызметтің түрлері мен әдістерін өзгерту;
2. Ақпараттық технологиялары мен ақпараттандыру құралдарының шығармашылық қабілеттілік пен кәсіби бағдарлылықты дамытуға оң әсері;
3. Ақпараттық технологиялардың тәрбиелік ықпалы;
4. Білім саласында мультимедиа-технологияларын пайдаланудың мүмкіндіктерінің пайда болуы;
5. Ақпараттық қоғам жағдайында үздіксіз білімді ары қарай дамыту;
6. Оқыту құралдарының электрондық моделдерін жаппай пайдалану мен дамыту;
7. Дамыта оқытуды қоғамның ақпараттық ресурстары негізінде қалыптаса бастауы;
8. Қосымша білім саласына ақпараттық және қатынастық технологияларды ендіріу;
9. Ақпараттық қоғамда оқытудың дәстүрлі және инновациялық тәсілдерінің мүмкіндіктерін үйлестіру;
10. Оқу үдерісінің барлық түрлерінде жұмыс істеуі үшін оқытушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыру;
11. Оқу орындарын басқару мен педагогикалық еңбек сапасын бағалаудың жаңа тәсілдерінің тууы;
12. Ақпараттық қоғамда білім қызметтерін жаһандандыру мен біріктіру.

Қазіргі дүниеде барлығы өзара байланысты. Білімді ақпараттандыру мен ақпараттық қоғамның дамуы тығыз байланысты екендігі айқын бола бастады. Бір жағынан, ақпараттық қоғамның қалыптасуы білім қызметінің барлық саласына ақпараттық технологиялардың ену үдерістеріне елеулі әсер етсе, екінші жағынан, білімді ақпараттандыру қоғам мүшелерінің ақпараттық мәдениетін қалыптастыра отырып, оны ақпараттандыруға мүмкіндік жасайды.

Мектеп оқушыларын оқытуда мультимедиа технологияларын пайдалану психологиялық және педагогикалық тұрғысынан маңызды бірнеше мәселелерді туындатады. Мұндай аспектілердің бірі мұғалімдер мен оқушылардың мультимедиалық ресурстар мен компьютерлік техникамен қарым-қатынасының психологиялық қырларын анықтауда болып табылады.

Философияда және психологияда адамның іс-әрекетінде өңдеуші құралдарды пайдалануын, адамның дамуының негізгі шарттары және көрсеткішінің бірі деп есептейді. Іс-әрекет құралдарын жетілдіру, оның мамандануы, шаблондық операцияларға бөлінуі және олардың әрі қарай автоматтануы және т.б., сонымен қатар онымен байланысты еңбекті бөлу адам өркениетін дамыту деңгейінің маңызды және айқындаушы сипаттамалары болып табылады.

Мультимедиалық құралдың жұмыс істеуінің ғаламдық сценарийін жобалау барысында оқу жұмысының басында білім алушылардың мотивациясын құруды жоспарлау, оқу материалының жалпы құрылымымен танысу (алгоритмдеудің психологиялық теориясы немесе зерделі әрекеттерді кезең бойынша қалыптастыру), бұрын өткен материалды егер қажет болса, еске түсіру ұсынылады[13,14].

Білім беру мультимедиа-ресурстары интерфейсі жоспарлау мен құруда жүйелік тәсілді қолдану жалпы орта білім беру жүйесінде оқу үрдісінің өнімділігін арттыруға мүмкіндік береді, оқушыларға психологиялық жағдай құру. Мұның барлығы оқыту және тәрбиелеу үрдісінің тиімділігін арттыруға жағдай жасайды.

Мультимедиа пайдалану оқушыларға оқыту материалдары мен әр түрлі жұмыс істеуге мүмкіндік береді – адам материалды қалай оқып үйренетінін, ақпараттандыру құралдарының интербелсенділік мүмкіндіктерін пайдалануын және өзінің сыныптастарымен бірге қалай жұмыс істейтінін өзі шешеді. Осылайша, оқушылар білім беру үдерісінің белсенді қатысушыларына айналады. Мультимедиа білім берудің электрондық басылымдары және ресурстарымен жұмыс істей отырып, оқушылар өздерінің қабілеті және талабына сай әсер ете алады. Олар өздеріне қызық материалды ғана оқиды, оқығанын қанша рет қажет болса, сонша рет қайталайды, ал бұл дұрыс қабылдауға жеткілікті ықпал етеді. Осылайша, сапалы мультимедиа баспаларын және ресурстарды қолдану оқыту үдерісін оқушылар арасындағы білім алуының өзіндік стильдеріне және қарқынды қызығушылығына әлеуметтік және мәдени ерекшеліктеріне қатысты иілгіш болуын қамтамасыз етеді[14].

Қорыта айтқанда, жалпы білім беретін орта білім беру саласында қолданылатын ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды әртүрлі категорияларға байланысты жіктеуге болады. Мысалы, білім беруді ақпараттандыруды оқып-үйренуде көрсеткіш ретінде мақсат ретінде әдісті, тәсілді қолдану немесе ақпаратқа әсер ету алгоритмін қарастыруға болады. Бұл жағдайда ақпаратты сақтау, беру, енгізу, шығару, өңдеу және жеткізу технологияларын ерекшелеуге болады.

Ақпараттық және телекоммуникациялық құралдар және технологиялар көп. Әрбір жыл сайын білім беруді ақпараттандыру тұрғысынан маңызды жаңа құралдар мен технологиялар пайда болуда. Оларды тізімдеу, оқып-үйрену әлі де мүмкін болмай отыр. Арнайы жағдайда мұндай технологиялардың бірқатары оқушыларды оқыту мен тәрбиелеудің сапасын арттыруға ықпалын тигізуге қабілетті екендігін түсіну маңызды. Бұған қоса кез келген тәжірибелі мұғалім ақпараттық технологияларды енгізуден жеткілікті жағымды жағдайлардың бола бермейтіндігін түсіндіреді, кейбір жағдайларда білім беруде ақпараттандыру құралдарын жиі қолдану оқытудың тиімділігіне ықпалын тигізбей, керісінше әсер 16 етуі мүмкін. Сондықтан оқытуды ақпараттандыру кешенді және орнымен шешілуі тиіс. Ақпараттық және қатынастық технологиялар құралдарын мақсатқа лайықты және орнымен қолдануды оқыту білімді ақпараттандыру саласында педагогтарды дайындау мазмұнына енуі қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Бидайбеков Е.Ы., Исабаева Д.Н., Ошанова Н. XX ғасырдағы білім беру және ақпараттық технологияларына кіріспе. А., 2010. – 210 б.
2. Бидайбеков Е.Ы., Гриншкун В.В., Бостанов Б.Ғ. Электрондық оқыту құралдарын жасау мен пайдалану. Оқу әдістемелік құрал. Алматы, 2009. – 123 б.
3. Моисеева М.В., Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Нежурина М.И. Интернет обучение: технологии педагогического дизайна / Под ред. кандидата педагогических наук М.В. Моисеевой. – М.: Издательский дом «Камерон», 2004.
4. Анисимов А.М. Работа в системе дистанционного обучения Moodle. Учебное пособие. 2-е изд. испр. и дополн. – Харьков, ХНАГХ, 2009. – 292 с.
5. ҚР Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2014 жыл. «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ».

6. Мясникова Т.С., Мясников С.А. Система дистанционного обучения MOODLE.– Харьков, 2008. – 232с.
7. Ян Коменский. Великая дидактика. — СПб: Типография А. М. Котомина, 1875.
8. Чернилевский Д.В., Филатов О.К. Технологии обучения в высшей школе. – М: Экспедитор, 2016. – 288с.
9. Горюнова М.А., Горюхова Т.В., Кондратьева И.Н., Рубашкин Д.Д. Электронные образовательные издания. Учебно-методическое пособие. СПб.: ЛОИРО, 2003. – 40 с.
10. Лапчик М.П. Актуальные проблемы массового внедрения электронного обучения //Материалы V международной научно-методической «Математическое моделирование и информационные технологии в образовании и науке». – Алматы, 2010. Том 2. – С.156-161
11. A framework for E-learning. [http://www. bookstoread.com/framework/](http://www.bookstoread.com/framework/) 351 7. Назарова Т.С., Полат Е.С. Средства обучения: технология создания и использования. // М.: Изд-во УРАО, 2018. – 204 с.
12. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. // Под ред. Е.С. Полат. / М.: «Академия», – 2001.
13. Панюкова С.В. Информационные и коммуникационные технологии в личностно ориентированном обучении. // М.: ИОСО РАО, 1998, – 225 с.
14. Беляев М.И., Григорьев С.Г., Гриншкун В.В., Демкин В.П., Краснова Г.А., Макаров С.И., Роберт И.В., Щенников С.А. и др. Теория и практика создания образовательных электронных изданий. // М.: Изд-во РУДН, – 2003, 241 с. Часть 1. 72 с.

Аннотация

Актуальными вопросами педагогических, научных и методических исследований являются разработка методической системы обучения информатике и информатизации знаний и создание информационной образовательной среды на государственном языке, а также информатизация связанных с ними знаний. Локализованное программное обеспечение, являясь безусловным атрибутом образовательного процесса, рассматривается как конкретный объект, вовлеченный в этот процесс. Эти вопросы указывают на необходимость ускорения локализации программного обеспечения в образовательных целях, на многолетнюю практику преподавания информатики и информатизации знаний в нашей стране. Развитие и использование технологий дистанционного обучения растет. Прогресс в этой области является важным фактором реформирования и совершенствования отечественной системы образования, а также приведения ее в соответствие с международными требованиями и интеграции в международное образовательное пространство. Дистанционное обучение А. Назарбаев отметил, что вхождение Казахстана в число 50 наиболее конкурентоспособных стран мира следует рассматривать как одну из ключевых задач в области образования, что соответствует стратегической цели.

Abstract

Topical issues of pedagogical, scientific and methodological research are the development of a methodological system for teaching informatics and informatization of knowledge and the creation of an information educational environment in the state language, as well as informatization of related knowledge. Localized software, being an unconditional attribute of the educational process, is considered as a specific object involved in this process. These questions point to the need to accelerate the localization of software for educational purposes, to the long-term practice of teaching informatics and informatization of knowledge in our country. The development and use of distance learning technologies is growing. Progress in this area is an important factor in reforming and improving the domestic education system, as well as bringing it in line with international requirements and integrating into the international educational space. Distance learning A. Nazarbayev noted that Kazakhstan's entry into the top 50 most competitive countries in the world should be considered as one of the key tasks in the field of education, which corresponds to the strategic goal.

ӘОЖ 377.112.4

Б.Дабылай¹, Ж.Кемельбекова², К.Айхынбай³

¹магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ИНФОРМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІН ҚОЛДАНУ

Түйін

Қоғамның қарқынды дамуы, көбіне оның білімімен және мәдениетімен анықталады. Сондықтан, біздің ойымызша, білім жүйесін құру, қоғамды мына күнде дамып отырған әлемге дайындау – бүгінгі күннің ең негізгі және өзекті мәселесі. Бүгінгі басты бағыттардың бірі – білім беру үрдісін ақпараттандыру. Жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы құзырлы оқушы даярлау. Ал, оның негізі–мектеп. Оларға тәлім–тәрбие берудің алғы шарты – дарын иелерін жастайынан таңдай білу. Олардың ерекше қабілеттерінің жетілдіру және көрсету. Қазіргі кезде білім беру жүйесі моделін құрастыруға жаңа бағыттар мен көзқарастар іздестірілуде, оның мақсаты-бала дарындылығын ашу, дамыту барысында озық әдіс-тәсілдерді пайдалану. Қазіргі уақытта оқушыларға сапалы білім беруде жаңа ақпараттық технологиялардың, оның ішінде мультимедиялық технологияларының атқаратын ролі ерекше. Мұғалімнің кәсіптік деңгейі мен оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін компьютердің мүмкіндіктерін толық пайдалану қажеттілігі туындап отыр. Осы орайда біз өз жұмысымызда мектеп информатика пәнін оқытуда ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың мүмкіндіктерін қолдану мәселелері мен негізгі тәсілдерін қарастырдық.

Кілттік сөздер: ақпараттық - коммуникативтік технологиялар, жаңа ақпараттық технологиялары, қазіргі ақпараттық оқыту технологиялары, компьютерлік оқыту технологиялары.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев жолдауында айқандай: «Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған 50 елдің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін – білім»[1]. Сондықтан, қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдында оқыту үрдісінің технологияландыру мәселесін қойып отыр. Оқытудың әртүрлі технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтардың іс – тәжірибесі зерттеліп, мектеп өміріне енуде. Жаңа технологияны меңгеруде мұғалімнің жан – жақты, білімі қажет.

Қазіргі ақпараттық технологиялардың қарқынды даму кезеңінде орта білім беретін оқу орындарының оқу үдерісінің тиімділігі - болашақ мұғалімнің кәсіби дайындығына тікелей қатысты. Сол себепті ақпараттық - қатынастық технологиялар құралдарын педагогикалық іс - әрекетке кеңінен қолдана білу іскерліктерінің жоғары деңгейде қалыптасуы мектеп мұғалімдерінің кәсіби дайындығына қойылатын талаптар қатарына енеді. Қазіргі қоғамды ақпараттандыру үдерістері және олармен тығыз байланыстағы білім беру жүйесінің барлық формаларын ақпараттандыру, жаңа ақпараттық -коммуникативтік технологияларын меңгеру және жаппай тарату үдерістерімен сипатталады. Мұндай технологиялар білім берудің жаңа жүйелерінде оқытушы мен оқушының арасында қарым - қатынас орнату және мағлұмат алмасу үшін белсенді қолданылады. Қазіргі оқытушы ақпараттық -коммуникативтік технологиялары төңірегіндегі білімдерді игеріп қана қоймай, сондай - ақ оларды өзінің кәсіби іс - әрекетінде пайдалана алатын маман болуы тиіс. Ашық және басқа білім беру формаларында қолданылатын ақпараттық -коммуникативтік технологиялары құралдарының негізгі түрінің бірі электрондық басылымдар болып табылады[2].

Ақпараттық технология – қазіргі компьютерлік техника негізінде ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және тасымалдау істерін қамтамасыз ететін математикалық және кибернетикалық тәсілдер мен қазіргі техникалық құралдар жиыны.

Коммуникация – ақпаратты тасымалдап жеткізу әдістері мен механизмдерін және оларды жазып жинақтап жеткізу құрылғыларын қамтитын жалпы ұғым [3].

АКТ құралдарын меңгеру, жаңа элементтің енгізілуінің негізінде адам қызметінің өзгеруі сияқты мәселелер көп уақыттан бері психологтарды қызықтыруда. 1937 ж. Л. С. Выготский былай деп жазған: «Адамның өмір сүру процесіне құралдың ендірілуі осы құралды қолдану және басқарумен байланысты көптеген жаңа қызметтерді өмірге әкеледі, осы құрал орындай алатын көп жай процестерді керек емес қылады, психикалық процестер және олардың ұзақтылығын, интенсивтілігін, жүйелілігін өзгертіп, бір қызметті екінші қызметпен ауыстырады, қысқаша айтқанда, бүкіл өмір сүру құрылымын өзгертеді».

АКТ құралдары оқушыларға жаңа ақпарат көздеріне жол ашады, жеке жұмыс пен білім алудың нәтижелілігін, тиімділігін көтереді, кәсіби дағдыларды қабылдау және бекіту үшін мүмкіндіктер береді, қашықтықтан оқытудың жаңа формалары мен әдістерін жүзеге асыруға мүмкіндіктер ұсынады. АКТ құралдары, ашық білім беру жүйесінде, мұғалімдерге осы уақытқа дейін қол жеткізе алмаған, оқыту мазмұнын жылдам жаңарту және жаңа білім мен технологиялар пайда болған сайын оқыту жүйесін жаңадан құру мүмкіндіктерін береді. Ақпараттық технологиялар мұғалімді дәстүрлі оқыту жүйесіне тән күнделікті оқыту материалын баяндау сияқты қызмет түрлерінен босата отырып, мұғалімге еңбек етудің интеллектуалды формаларын ұсынады[2-4].

Қазіргі таңда білім саласы қызметкерлерінің алдында тұрған басты мақсат – ақпараттық – коммуникативтік технологиялары арқылы білім мазмұнын жаңарту. Қазіргі заман қоғамын ақпараттандырудың басты бір бағыты білім беру жүйесін ақпараттандыру болып табылады. Ақпараттық – коммуникативтік технология дегеніміз - адам қызметінің барлық түрінің ақпаратын өңдейтін жүйелі және бұқаралық әдіс-тәсілдері мен амалдарының жиынтығы.

АКТ – мұғалімнің өз жұмыстарының әдістері мен ұйымдастыру түрлерін түбегейлі өзгертуге, оқушылардың жеке қабілеттелігін дамытуға, оқудағы пәнаралық байланысты күшейтуге, оқу процесін ұйымдастыруды үнемі жаңартып отыруға мүмкіндік береді. Ақпараттық – коммуникативтік технология жағдайындағы жалпы оқыту үрдісінің функциялары: оқыту, тәрбиелеу, дамыту, ақпараттық болжамдау және шығармашылық қабілеттерін дамытумен анықталады[5].

Қазіргі заман талабына сай адамдардың мәлімет алмасуына, қарым-қатынасына ақпараттық - коммуникативтік технологиялардың кеңінен қолданысқа еніп, жылдам дамып келе жатқан кезеңінде ақпараттық қоғамды қалыптастыру қажетті шартқа айналып отыр. Келешек қоғамның бойында ақпараттық мәдениетті қалыптастыру қоғамның алдында тұрған ең басты міндет.

Жаңа ақпараттық технологиялар дегеніміз - білім беру ісінде ақпараттарды даярлап, оны білім алушыға беру процесі. Бұл процесті іске асырудан негізгі құрал компьютер болып табылады. Компьютер - білім беру ісіндегі бұрын шешімін таппай келген жаңа, тың дидактикалық мүмкіндіктерді шешуге мүмкіндік беретін зор құрал.

Білім беруде компьютерлік технологияның барлық мүмкіндіктерін интеграциялау оқушылардың өзіне және өз біліміне қатысты танымдық қызметін, шығармашылық талабын, белсенді бағыттарын ынталандыруға көмектеседі. Сонымен, интерактивтік тақта сабаққа қатысушылардың барлығының ойын бір ортаға жинақтап, қажет ақпаратты өңдеу арқылы жалпылаған ақпараттық біліктілікті қалыптастыратын тиімді құрал болып табылады. Алдын ала дайындаған оқу материалдары - презентациялар, мәтіндік, графикалық ақпараттық объектілер - сабақтың жақсы өтуін және барлық ақпарат түрлерін қолдануды қамтамасыз етеді. Бұл оқушының сабаққа деген қызығушылығын, әрі өз бетінше іздену қабілетін арттырады. Бұл сапалы білім берудің ең басты факторы болып табылады. Осындай әдістермен жасалған теориялық талдаулар үздіксіз жыл бойында жүзеге асырылып отырса,

бала жаттығып, өз бетінше ізденіп, жаңалық ашуға, зерттеу жұмыстарын жасауға дайындалады. Осы арқылы қоғамдағы түрлі қайшылықтар мен жағдайларды, халқымыздың мәдени құндылықтарын өздігінен пайымдауға қадам бастайтын, рухы мықты азамат тәрбиелейміз. Сабақтың қызықты да түсінікті болуы мұғалімнің шеберлігі мен ізденімпаздығына тікелей байланысты[3-6].

Жаңа коммуникациялық технологияларды пайдаланудың басты мақсаты - оқушылардың оқу материалдарын толық меңгеруі үшін оқу материалдарының практикалық жағынан тиімді ұсынылуына мүмкіндік беру. Бұл мақсаттарға жету жолында электрондық оқулықтар, тексеру программалары, оқыту программалары сияқты программалық өнімдер қызмет етеді. Білім саласында компьютер оқушы үшін оқу құралы, ал мұғалім үшін жұмысшы болып табылады. Оның қолданылуы нәтижелі болуы үшін бағдарламалық құралдар толық түрде мұғалімнің және оқушының алдына қойған мақсатына жетуін және шығару жолдарын қамтамасыз ету керек.

Ақпараттық - коммуникациялық технологияны (АКТ) дамыту - білім берудің бір бөлігі. Соңғы жылдары заман ағымына сай күнделікті сабаққа компьютер, электрондық оқулық, интерактивті тақта қолдану жақсы нәтиже беруде. Білім беру жүйесі - электрондық байланыс, ақпарат алмасу, интернет, электрондық пошта, телеконференция, On - line сабақтар арқылы іске асырылуда[7].

Бүгінгі күні инновациялық әдістер мен ақпараттық технологиялар қолдану арқылы оқушының ойлау қабілетін арттырып, ізденушілігін дамытып, қызығушылығын тудыру, белсенділігін арттыру ең негізгі мақсат болып айқындалады.

АКТ бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік, білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр. Сондықтан оқытудың АКТ - білімді жаңаша беру мүмкіндіктерін жасау, білімді қабылдау, білім сапасын бағалауы, оқу тәрбиесі үрдісінде оқушының жеке тұлғасын жан - жақты қалыптастыру үшін бойында ақпараттық мәдениетті, сауатты адам - ақпараттың қажет кезін сезіну, оны табу, бағалау және тиімді қолдану қабілетін арттыру керек[8].

Жаңа коммуникациялық технологияларды пайдаланудың басты мақсаты - оқушылардың оқу материалдарын толық меңгеруі үшін оқу материалдарының практикалық жағынан тиімді ұсынылуына мүмкіндік береді. Бұл мақсаттарға жету жолында электрондық оқулықтар, тексеру бағдарламалары, оқыту бағдарламалары сияқты бағдарламалық өнімдер қызмет етеді.

Өндірістік оқытуда ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы оқушылардың ақпараттық құзіреттілігін қалыптастыру, қазіргі заман талабына сай ақпараттық технологияларды, электрондық оқулықтарды және Интернет ресурстарды пайдалану оқушының білім беру үрдісінде шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Оқушылардың ақпараттық құзырлылығы мен ақпараттық мәдениетін қалыптастыру қазіргі таңда үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесіндегі ең көкейтесті мәселелердің бірі. Ақпараттық технологиялар орталарын пайдаланудың мақсаттары[6-9]:

Ақпараттық технологияларды қолдану негізінде оқу - тәрбие процесінің барлық деңгейін жетілдіру:

- оқыту процесінің ықпалы мен сапасын арттыру,
- пәнаралық байланысты тереңдету,
- қажетті ақпаратты іздеуді оңайлату және көлемін ұлғайту.

Оқушы тұлғасын дамыту, ақпараттық қоғамда өмір сүруге даярлау.

- коммуникативтік қабілеттерді дамыту,

- күрделі жағдайда оңтайлы шешім немесе шешу нұсқаларын қабылдау дағдыларын қалыптастыру.

- компьютерлік графика, мультимедиа технологиясын пайдалану арқылы эстетикалық тәрбие беру,

- ақпараттық мәдениетті қалыптастыру, ақпаратты өңдей білу.

Компьютерді оқытушы қосымша материалдар, әртүрлі анықтамалық мәліметтерден ақпараттар беру үшін көрнекі құрал ретінде пайдалана алады. Мұндай мәліметтерге математикалық формулалар, математикалық өлшем бірліктер, графиктер, сызбалар және суреттер т. б. жатқызуға болады. Мұғалім араласпай - ақ, оқушылар өздері меңгеруге тиісті ақпараттар беріледі. Қажетті ақпараттарды жинақтауда электрондық техникаларды енгізу уақыт үнемдейді, қарастырып отырған кезеңде ақпараттың толықтығын жоғарылатады, ақпараттық - анықтамалық жүйе құрамында электрондық құрылғылармен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік туғызады[9].

Жаңа ақпараттық технология құралдарын математика пәні сабақтарында пайдалану, оқушының шығармашылық, интеллектуалдық қабілетінің дамуына, өз білімін өмірде пайдалана білу дағдыларының қалыптасуына әкеледі. Компьютерлік техниканың дидактикалық мүмкіндіктерін педагогикалық мақсаттарға қолдану, білім мазмұнын анықтауда, оқыту формалары мен әдістерін жетілдіруде жақсы әсерін тигізеді. Мұндай мүмкіндіктерді қазіргі кездегі бар және жаңадан қалыптасып келе жатқан электрондық оқыту құралдары бере алады[10].

3. Қоғамның әлеуметтік тапсырысын орындау:

- Ақпараттық сауаты бар тұлғаны даярлау;
- компьютерлік орталарды пайдаланушыны даярлау.

АКТ электрондық есептеуіш техникасы мен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті тақтаны қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді. Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді. Заман ағымына қарай ақпараттық - коммуникациялық технологияны қолдану айтарлықтай нәтиже беруде. Кез - келген сабақта электрондық оқулықты пайдаланып, оқушылардың танымдық белсенділіктерін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен айналысуына жағдай жасайды[11].

Жаңа педагогикалық технологияның ерекшеліктері – өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан – жақты дамыту. Инновациялық білімді дамыту, өзгеріс енгізу, жаңа педагогикалық идеялар мен жаңалықтарды өмірге әкелу. Бұрынғы оқушы тек тыңдаушы, орындаушы болса, ал қазіргі оқушы – өздігінен білім іздейтін жеке тұрға екендігіне ерекше мән беруіміз керек. Осындай тұлғаны дамыту үшін оқытудың жаңа технологиясы қажет. Оқыту үрдісінде осындай әдістерді пайдалану мұғалімнің өзінің шеберлігі қарай жүзеге асады.

XXI ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір. Бүгінгі білім мазмұны мұғалім мен оқушының арасындағы байланысты субъективті деңгейде көтерудегі демократиялық бастамалардың барлығы мұғалімдер арқылы жүзеге асырылады. Мұғалім қоғам айнасы[8-11].

Қазіргі таңда дәстүрлі оқыту әдістемесінің заман талабына сай толық білім беруге, меңгертуге кепілдік бермейтіндігін мектеп тәжірибесі көрсетіп отыр. Сондықтан жаңартылған әдістемелік жүйенің оқыту үрдісінде іске асу үшін оны технологияландыру қажеттілігі туады. Білім беру үрдісін ақпараттандыру – жаңа ақпараттық – коммуникативтік технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу - тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылатуды көздейді. Қазіргі кезде біздің қоғамымыз дамудың жаңа кезеңіне көшіп келеді, бұл кезең ақпараттық кезең, яғни компьютерлік техника мен оған байланысты барлық ақпараттық - коммуникативтік технологиялар педагогтар қызметінің барлық салаларына кірігіп, оның табиғи ортасына айналып отыр. Ақпараттық әдістемелік материалдар коммуникативтік байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді[12].

АКТ келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол.

АКТ бәсекеге қабілетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуға және оның мүмкіндіктерін әлемдік білімдік ортаға енудегі сабақтастыққа қолдану негізгі мәнге ие болып отыр.

АКТ пайдалану жөніндегі қызметтің мақсаты: үйренушінің шығармашылық әлеуметін дамыту; коммуникативтік әрекеттерге қабілетті болуды дамыту; сараптамалық – зерттеу қызметі дағдыларын дамыту; оқу қызметі мәдениетін дамыту; оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерін қарқындандыру, оның тиімділігі мен сапасын арттыру; қазіргі қоғамның ақпараттануымен байланысты пайда болатын әлеуметтік тапсырысты өткізу[12,13].

АКТ пайдаланудың мәні компьютерлік техниканың мүмкіндіктерін баланың жеке тұлғасын дамыту проблемасының маңына топтасқан дидактикалық - әдістемелік проблемалық міндеттерді шешуге бағындыру болып табылатындай. Сондай-ақ педагогтың компьютерлік сауаттылығы ақпараттық - коммуникативтік технологияны пайдаланудағы жеке тәжірибесін тұжырымдау есебінен сапалы түрде артады[14].

Қазіргі заман талабына сай адамдардың мәлімет алмасуына, қарым-қатынасына ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың кеңінен қолданысқа еніп, жылдам дамып келе жатқан кезеңінде ақпараттық қоғамды қалыптастыру қажетті шартқа айналып отыр. Осы орайда келешек қоғамымыздың мүшелері – жастардың бойында ақпараттық мәдениетті қалыптастыру қоғамның алдында тұрған ең басты міндет[11,15].

Ақпараттық мәдениетті, сауатты адам - ақпараттың қажет кезін сезіну, оны тауып алуға, бағалауға және тиімді қолдануға қабілетті, ақпарат сақталатын дәстүрлі және автоматтандырылған құралдарын пайдалана білуі керек.

Адамзаттың қолы жеткен ең үлкен табыстарының бірі – осы ақпарат. Бірақ оны шектен тыс ашық қолдана берсе, жастар санасын улайтын да нәрсеге айналып кетуі мүмкін. Бұл ақпараттың пассивті түрде пайдаланатын бөлігінің артуына байланысты болып отыр. Интернеттің кең таралуына орай ақпарат таратудың бақылауға көнбейтін кері процесінің күннен-күнге артып бара жатқаны байқалады[16].

Компьютер және ақпараттық технологиялар арқылы жасалып жатқан оқыту процесі оқушының жаңаша ойлау қабілетін қалыптастырып, оларды жүйелік байланыстар мен заңдылықтарды табуға итеріп, нәтижесінде - өздерінің кәсіби потенциалдарының қалыптасуына жол ашуы керек.

Бүгінгі таңдағы ақпараттық қоғам аймағындағы оқушылардың ойлау қабілетін қалыптастыратын және компьютерлік оқыту ісін дамытатын жалпы заңдылықтардан тарайтын педагогикалық технологиялардың тиімділігі жоғары деп есептейміз.

Қорыта айтқанда, оқушыларды шығармашылыққа, өз бетімен іс-әрекет етуге бағытталған тапсырмалар саны көбейгенде ғана, өз пікірін айта алатын, оны дәлелдей білетін, өмірге деген өзіндік көзқарасы қалыптасқан, үнемі ізденіс үстінде болатын, қоғам дамуына үлес қоса алатын, жан-жақты жетілген жас ұрпақ өкілдерін дайындай аламыз.

Демек, жаңа технологиялық әдіс – тәсілдерді пайдалану білім сапасын арттырудың бірден – бір жолы. Оқыту үрдісінде оқушылардың білім қорын молайтуға, белсенділігін арттыруға, шығармашылық қабілеттерін жетілдіруге көмегі бар.

Сонымен сабақта АКТ пайдаланудың тиімділігі[10-16]:

- оқушының өз бетімен жұмысы;
- аз уақытта көп білім алып, уақытты үнемдеу;
- білім - білік дағдыларын тест тапсырмалары арқылы тексеру;
- шығармашылық есептер шығару;
- қашықтықтан білім алу мүмкіндігінің туындауы;
- қажетті ақпаратты жедел түрде алу мүмкіндігі;
- іс - әрекет, қимылды қажет ететін пәндер мен тапсырмаларды оқып үйрену;

• қарапайым көзбен көріп, қолмен ұстап сезіну немесе құлақ пен есту мүмкіндіктері болмайтын табиғаттың таңғажайып процестері мен әр түрлі тәжірибе нәтижелерін көріп, сезіну мүмкіндігі;

• оқушының ой - өрісін дүниетанымын кеңейтуге де ықпалы жоғары

Информатика пәнін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолданудың маңызы өте зор. Сондықтан, ізденген ұстаздан ғана шығармашыл, дарынды шәкірттің шығары анық.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2014 жыл. «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ».
2. Беляев М.И., Григорьев С.Г., Гриншкун В.В., Демкин В.П., Краснова Г.А., Макаров С.И., Роберт И.В., Щенников С.А. и др. Теория и практика создания образовательных электронных изданий. // М.: Изд-во РУДН, – 2003, 241 с. Часть 1. 72 с.
3. Моисеева М.В., Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Нежурина М.И. Интернет обучение: технологии педагогического дизайна / Под ред. кандидата педагогических наук М.В. Моисеевой. – М.: Издательский дом «Камерон», 2004.
4. Мясникова Т.С., Мясников С.А. Система дистанционного обучения MOODLE.– Харьков, 2008. – 232с.
5. Анисимов А.М. Работа в системе дистанционного обучения Moodle. Учебное пособие. 2-е изд. испр. и дополн. – Харьков, ХНАГХ, 2009. – 292 с.
6. Бидайбеков Е.Ы., Гриншкун В.В., Бостанов Б.Ғ. Электрондық оқыту құралдарын жасау мен пайдалану. Оқу әдістемелік құрал. Алматы, 2009. – 123 б.
7. Ян Коменский. Великая дидактика. — СПб: Типография А. М. Котомина, 1875.
8. Чернилевский Д.В., Филатов О.К. Технологии обучения в высшей школе. – М: Экспедитор, 1996. – 288с.
9. Горюнова М.А., Горюхова Т.В., Кондратьева И.Н., Рубашкин Д.Д. Электронные образовательные издания. Учебно-методическое пособие. СПб.: ЛОИРО, 2003. – 40 с.
10. Лапчик М.П. Актуальные проблемы массового внедрения электронного обучения //Материалы V международной научно-методической «Математическое моделирование и информационные технологии в образовании и науке». – Алматы, 2010. Том 2. – С.156-161
11. Khan Badrul. 2003. A framework for E-learning. [http://www. bookstoread.com/framework/](http://www.bookstoread.com/framework/)
12. Коростылева Л.А. «Психологические барьеры и готовность к нововведениям» СПб., 1996, 66 бет.
13. Мясоед Т.А. «Интерактивные технологии обучения. Спец. семинар для учителей» М., 2004 ж.
14. Пидкасистый П.И., Хайдаров Ж.С. «Технологии игры в обучении и развитии» М., 1996, 268 бет.
15. Суворова Н. «Интерактивное обучение: Новые подходы» М., 2005 ж.
16. «Информатика негіздері» журналы №4-2008 жыл – Ж. Садыбекова «Оқу – тәрбие үрдісінде ақпараттық – коммуникациялық технологияны қолдану қажеттілігі» (4-5 бет)

Аннотация

Быстрое развитие общества во многом определяется его образованием и культурой. Поэтому, на наш взгляд, создание системы образования, подготовка общества к сегодняшнему развивающемуся миру является наиболее важным и актуальным вопросом на сегодняшний день. Одно из основных направлений сегодня - информатизация учебного процесса. Обучение грамотных студентов с использованием новых информационных и коммуникационных технологий. И его основа - школа. Обязательным условием их обучения является умение с раннего возраста выбирать талантливых людей. Улучшение и демонстрация своих особых способностей. В настоящее время ведется поиск новых

направлений и подходов к моделированию системы образования, цель которых - выявление талантов детей, использование передовых методов в их развитии. Сегодня роль новых информационных технологий, в том числе мультимедийных, в качестве обучения студентов особая. Необходимо в полной мере использовать возможности компьютера для повышения профессионализма преподавателей и заинтересованности студентов. В связи с этим в своей работе мы рассмотрели основные вопросы и подходы к использованию информационных и коммуникационных технологий в обучении информатике.

Abstract

The rapid development of society is largely determined by its education and culture. Therefore, in our opinion, the creation of an education system, preparation of society for today's developing world is the most important and urgent issue today. One of the main directions today is the informatization of the educational process. Teaching literate students using new information and communication technologies. And its basis is the school. A prerequisite for their education is the ability to choose talented people from an early age. Improving and demonstrating your special abilities. Currently, a search is underway for new directions and approaches to modeling the education system, the purpose of which is to identify the talents of children, the use of advanced methods in their development. Today, the role of new information technologies, including multimedia, in the quality of teaching students is special. It is necessary to fully use the capabilities of the computer to improve the professionalism of teachers and the interest of students. In this regard, in our work, we considered the main issues and approaches to the use of information and communication technologies in teaching computer science.

УДК 323.1 (575.1)

А. Джалилов

магистр, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Amari_dzhalilov@mail.ru

РЕАЛИЗАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Аннотация

Обретение Узбекистаном государственной независимости открыло новую главу в его тысячелетней истории. Независимость открыла путь для всестороннего национального возрождения, придала мощный импульс радикальному преобразованию экономики, социальной сферы, духовно - нравственному очищению. Она стала той благодатной почвой, на которой активно прорастают новые демократические ценности, утверждаются современные политические, хозяйственные и общественные структуры, соответствующие правовому государству и гражданскому обществу, где главной ценностью становится человек, его права и свободы. Огромная созидательная работа проведена за годы независимости по гармонизации межнациональных отношений, утверждению цивилизованного содружества наций и народностей многонациональной Республики Узбекистан. Как подчеркивал первый Президент Узбекистана И.А.Каримов, "самое большое наше достояние последних лет - это мир и стабильность, межнациональное и гражданское согласие в нашем общем доме. Понимание этой ценности и её непреходящего значения с каждым днем растет в сознании наших людей". Успехи суверенного Узбекистана по оптимальному регулированию межнациональных отношений, обеспечению устойчивого межнационального согласия особенно ярко проявляются на фоне острых межнациональных конфликтов, наблюдаемых в бывшей "красной империи", во многих постсоветских государствах, в "горячих точках планеты. Начиная с 1991 года в Республике Узбекистан формируется определенная государственная национальная политика которая закреплена

законами и правовыми актами Республики. На сегодняшний день в 34 миллионной Республике Узбекистан проживает представители множество национальностей и конфессии. Государство и государственные институты создают все возможности для удовлетворения этносов своих национальных потребностей.

Ключевые слова: Узбекистан, национальная политика, этнос, конфессии, межнациональные отношения.

Узбекистан традиционно много национален, полиэтничен. История взаимодействия различных народов восходит здесь к глубокой древности. Веками живут рядом с узбеками таджики, казахи, киргизы, туркмены, каракалпаки, бухарские евреи, персы, арабы, уйгуры, дунгане и представители других этносов. На протяжении длительного времени для этнических процессов и межэтнических отношений в Узбекистане характерны открытость, дружелюбие, добрососедство. Большинство коренных этносов региона объединены глубокой хозяйственно-бытовой, языковой, конфессиональной, этнокультурной близостью. Этнический состав населения Узбекистана на протяжении длительного времени менялся в сторону все большего увеличения числа представителей различных этносов. Этническая структура Узбекистана трансформировалась в пост - революционный период. В 20 – 40е годы XX века увеличение численности населения Узбекистана было связано преимущественно с трагическими обстоятельствами: коллективизация и высылки значительных групп раскулаченных; Великая Отечественная война и эвакуация (русские, украинцы, белорусы, евреи, балты, поляки, молдаване и т.д.); сталинские репрессии и депортации (немцы, крымские татары, турки - месхетинцы, корейцы, курды, греки и т.д.). После распада СССР были раскрыты большое количество архивных документов касаясь депортации малых народов. Эти документы годами прятались от всеобщего обозрения граждан. Представляем вниманию читателей лишь один архивный документ, которая свидетельствует о жестокости Сталинизма. [1]

Секретно Шифрограмма
(Передать немедленно, обеспечить неразглашение)
Алма-Ата, НКВД, Залину Ташкент, НКВД, Загвоздину
24 августа 1937г.

Постановлением Совета Народных Комиссаров СССР и Центрального Комитета ВКП(б) от 21 августа с. г. в целях пресечения японского шпионажа в Дальневосточном крае решено выселить все корейское население 23 пограничных районов и переселить в Южно-Казахскую область, в районы Аральского моря, Балхаша и Узбекскую ССР. К выселению приступить немедленно и закончить к январю 1938 г. Численность подлежащих переселению корейцев будет указана особо. Постановление обязывает Совнаркомы Казахской и Узбекской ССР немедленно определить районы и пункты переселения, наметить мероприятия, обеспечить хозяйственное освоение новых мест переселяемых корейцев, оказать им нужное содействие. Вам необходимо провести следующие подготовительные мероприятия. Первое: установить районы, наиболее благоприятные для расселения корейцев, определить, какая помощь должна быть оказана переселяемым, чтобы обеспечить быстрое хозяйственное закрепление их в отведенных районах. Второе: разработать и представить мне соображения об административных мерах, которые необходимо провести в целях предотвращения бегства корейцев в другие районы и расселения их по Советскому Союзу. Третье: укрепить оперативный аппарат районов вселения, пересмотреть и усилить агентуру, учитывая возможные попытки японцев найти связи с корейцами в новых районах их расселения через страны Ближнего Востока. В последующем при проведении подготовительных мероприятий по приему переселяемых тщательно следить за ходом

подготовки, принимая через республиканские органы своевременные меры по обеспечению расселения.

Ежов [2]

Одновременно с процессом усложнения этнической структуры Узбекистана шла консолидация узбекского этноса. Выделявшиеся до 20-ых гг. XX в. в качестве самостоятельных этнических единиц кураминцы (в 1926 г. – 50,1 тыс. чел.), кипчаки (в 1926 г. – 32,8 тыс. чел.), тюрки (в 1926 г. – 22,1 тыс. чел.) и т.д. окончательно влились в состав единой узбекской нации. Процессы перехода от чисто аграрного общества сначала к аграрно-индустриальному, а затем – к индустриально-аграрному также способствовали этнической консолидации. В послевоенное время численность населения Узбекистана резко возросла в связи с восстановлением народного хозяйства и расширением производства в новых промышленных городах республики (Чирчик, Навои, Ангрен, Алмалык, Газалкент, Янгиюль и др.). В настоящее время в Узбекистане проживает 34 млн. человек. Современное многонациональное население Узбекистана состоит в основном из двух больших этногенетических связанных народов, а именно тюрко-язычного большинства – 83,1% и русскоязычного меньшинства – 9,2%. [3]

Таблица 1. Этнический состав населения Узбекистана (тыс. чел.) [4]

Национальность	1989 г.	2000 г.	2008 г.	2013 г.	2017 г.
всего	19810,1	24430,2	27072,2	29993,5	3212,05
узбеки	14142,5	18959,6	21962,1	24858,2	26917,7
таджики	933,6	1166,7	1327,2	1450,0	1544,7
казахи	808,2	990,0	862,3	803,5	803,4
татары	467,8	324,1	230,6	211,1	195
каракалпаки	411,9	504,3	593,4	661,6	708,8
корейцы	183,1	163,8	147,7	140,0	136,9
киргизы	174,9	231,9	241,5	260,5	274,4
украинцы	153,2	104,7	85,3	75,5	70,7
туркмены	121,6	152,1	162,9	179,5	192
армяне	50,5	42,4	38,5	36,7	35,4
азербайджанцы	44,4	35,8	40,4	41,1	35,4
немцы	39,8	7,8	4,8	4,3	3,8
белорусы	29,4	20,4	20,6	19,3	17,6
Среднеазиатские (бухарские) евреи	28,4	19,7	10,6	10,2	8,4

Большая часть представителей не титульной нации являются потомственными жителями узбекской земли. Этнические различия населения Узбекистана не являются препятствием для межнационального согласия и внутригосударственной и национальной интеграции. Руководство Узбекистана находит оптимальный подход в национальной

политике, чтобы поддержать дух гармонии между различными этническими общностями независимо от их численности. Эта целенаправленная, гуманная национальная политика способствует развитию процесса активизации передовых социальных слоев неузбекского населения, рождению и формированию у представителей всех народов Узбекистана сознания общегосударственного национально-политического единства, чувства патриотизма и гордости за свою страну. С обретением независимости в Узбекистане в 1991 году возникла совершенно новая социально-политическая ситуация в развитии межнациональных отношений. Для обеспечения стабильности в этой многонациональной стране в трудных условиях перехода к рыночным отношениям, становления новой узбекской государственности необходимо было с самого начала проводить взвешенную национальную политику, не ущемляющую права и интересы многочисленных этнических меньшинств в республике. Здесь нелишне напомнить, что период, когда Узбекистан обрел свою независимость, был одним из самых сложных периодов не только для нашей страны, но и для всех постсоветских республик – потеря стабильности и поиск путей адаптации к новым реалиям. Мудрая национальная политика руководства Узбекистана, направленная на объединение людей всех национальностей, ментальная толерантность и гуманность узбекской нации не дали возможности развиться порокам национализма и национального противостояния, посеянных враждебными элементами накануне и в первые годы становления независимости республики. Глубоко осознавая роль межнационального согласия в системе национальной безопасности, первый Президент Республики И.А. Каримов, отмечая, что «межэтнические и межнациональные отношения в многонациональном государстве представляют собой один из действенных факторов, на основании которого формируется само понятие национальной безопасности», отводит национальной политике приоритетное значение. Необходимо подчеркнуть, что после обретения независимости в Узбекистане не произошло ни одного межнационального и межконфессионального конфликта. Этому предшествовала большая и кропотливая работа всех структур власти, правовых и общественных организаций, всего народа. Заметим, что внимание и забота государства к своему народу проявились еще до обретения независимости. Об этом свидетельствует идея возрождения национальной самобытности народов, заложенная в Декларации о государственном суверенитете Узбекской ССР от 20 июня 1990 г., которая гарантирует всем национальностям, проживающим на территории этой страны, всю полноту прав, зафиксированных в конституции, в том числе на свободное национально-культурное развитие и пользование родным языком. Исходя из Декларации о суверенитете Узбекской ССР и Заявления о государственной независимости Республики Узбекистан, Верховный Совет Республики Узбекистан на VI внеочередной сессии XII созыва 31 августа 1991 г. принял Закон «Об основах государственной независимости Республики Узбекистан», статья 15 которого гласит: «На территории Республики Узбекистан устанавливается гражданство Республики Узбекистан в соответствии с Всеобщей декларацией прав человека. Все граждане Республики Узбекистан независимо от нации, народности, социальной принадлежности, вероисповедания и убеждения имеют одинаковые гражданские права и находятся под охраной Конституции Республики Узбекистан и её законов». За годы независимости в Узбекистане создана законодательная база, гарантирующая эффективную защиту национального равноправия. Основными источниками обеспечения этно политики в Республике Узбекистан являются:

- Конституция и законодательные акты в данной сфере (Закон «О государственном языке», Закон «Об основах государственной независимости Республики Узбекистан», Закон «О гражданстве», Закон «О свободе совести и религиозных организациях» и т. д.);
- международные договоры в области прав человека и гуманитарного права, ратифицированные Республикой Узбекистан (Конвенция «О ликвидации всех форм расовой дискриминации», Декларация «О правах лиц, принадлежащих к национальным или

этническим, религиозным и языковым меньшинствам», Заключительный акт Хельсинкского совещания ОБСЕ и т. д.);

- принятые и ратифицированные резолюции и рекомендации международных организаций, членом которых Узбекистан является (ООН, ОБСЕ, СНГ и т. д.);
- двусторонние и многосторонние межгосударственные соглашения, регулирующие статус этнических меньшинств;
- национальная программа действий в области прав человека.

Основные направления осуществляемой в Узбекистане этнополитики заключаются в следующем:

- практические действия по созданию в обществе атмосферы межэтнической и межконфессиональной толерантности;
- совершенствование правовых институтов и законодательных механизмов по обеспечению индивидуальных и коллективных прав человека, в том числе меньшинств (этнических, расовых, языковых, конфессиональных, культурных и т. д.);
- меры по сохранению этнокультурной самобытности меньшинств и их интеграции;
- обеспечение пропорционального представительства этнических меньшинств во всех сферах общественной жизни: политической, экономической, культурной и т. д.

Основные конституционные нормы, касающиеся национальной политики государства, закреплены в ст. 4, 8, 18, 21, 31, 57, 73, 74, 115 Конституции Республики Узбекистан, в ст. 6 Трудового Кодекса Республики Узбекистан, в ст. 5 Закона «О свободе совести и религиозных организациях», в ст. 6 Закона «О средствах массовой информации», в ст. 24 Закона «О государственном языке».

Главным приоритетом этнополитики, проводимой высшим политическим руководством Узбекистана, явилось создание равных условий и возможностей для развития всех этносов, гармонизации межнациональных отношений. Однако необходимо было не только провозгласить равноправие национальностей, но и создать надлежащий правовой механизм, исключающий нарушение прав и свобод человека. Уделяя большое внимание утверждению приоритета прав личности, за последние годы в Узбекистане созданы и успешно действуют специальные государственные структуры. Эти структуры и в целом руководство государства, осуществляя политику этнической и конфессиональной толерантности, стремятся, опираясь на исторические традиции и международный опыт, воспитывать в сознании каждого гражданина Узбекистана дружественное отношение к инонациональному соседу, избегать противостояния «мы» – «они», преодолевать отчужденность, гуманизировать отношения между людьми. Важную роль в удовлетворении культурных потребностей национальных диаспор Узбекистана, укреплению межнационального согласия, толерантности играют этнокультурные центры, многие из которых были созданы еще в 1989 г. и получили всестороннее развитие в период независимости. Необходимо подчеркнуть, что в Узбекистане к моменту возникновения этнокультурных центров уже имелся практический опыт в данной области. Этнокультурные центры это добровольные объединения, созданные в целях содействия развитию национальной культуры, языка, традиций и народных промыслов. Национальные культурные центры, национальные общества, землячества создаются лицами, принадлежащими к определенному народу, национальному меньшинству, заинтересованными в реализации целей указанных объединений. В Республике Узбекистан этническим меньшинствам предоставлены широкие возможности для их самоорганизации. Это выражается в государственной поддержке национально-культурных центров. Этнокультурные центры имеют статус самостоятельных организаций и действуют согласно принятым Министерством юстиции Республики Узбекистан уставам. Сегодня в республике действуют более 130 этнокультурных центров и ассоциаций, из них 15 республиканских, созданные представителями 27 наций и народностей, – арабский, башкирский, болгарский, греческий, грузинский, дунганский, литовский, каракалпакский, китайский, крымско-

татарский, 2 белорусских, по 3 бухарско - еврейских и уйгурских, по 4 армянских, немецких, польских и турецких, 5 еврейских, по 6 киргизских и украинских, 7 азербайджанских, 8 туркменских, по 10 татарских, таджикских и казахских; 20 русских и 27 корейских. Надо отметить, что первые национально – культурные центры – корейский, казахский, еврейский, армянский – появились в городах и областях республики еще в 1989 году. Тогда же для координации их деятельности решением правительства Республики Узбекистан был создан Республиканский межнациональный культурный центр, преобразованный в январе 1992 г. в Республиканский интернациональный культурный центр. [3]

Указом Президента Ш.М. Мирзиёева от 19 мая 2017 г. №УП-5046 “О мерах по дальнейшему совершенствованию межнациональных отношений и дружественных связей с зарубежными странами” и Постановление Президента от 23 мая 2017 г. №1111-2993 “Об организации деятельности Комитета по межнациональным отношениям и дружественным связям с зарубежными странами при Кабинете Министров Республики Узбекистан”. Преобразования направлены на обеспечение стабильности, мира и согласия в обществе, укреплении в сознании граждан чувства принадлежности к большой единой многонациональной семье. Новый комитет будет осуществлять всестороннюю поддержку и развитие деятельности национальных культурных центров и обществ дружбы, расширение культурно-просветительских связей с зарубежными странами. На комитет возложено участие в решении задач по последовательной реализации государственной политики в области обеспечения межнационального согласия и толерантности в обществе, широкому разъяснению миролюбивой политики, достигнутых рубежей и успехов во всех сферах жизни страны. В этом контексте 15 июня 2017 года состоялась конференция, посвященная вопросам обеспечения социальной стабильности, сохранения истинных сути и содержания нашей священной религии ислам. В конференции приняли участие руководители Управления мусульман Узбекистана, религиозные деятели, активисты фондов "Нуроний" и "Махалла", Комитета женщин, общественного движения молодежи "Камолот", представители хокимиятов, правоохранительных органов, деятели науки и культуры, руководители и студенты исламских образовательных учреждений, представители общественности. На конференции выступил Президент Узбекистана Ш. Мирзиёев, который предлагая объявить 2017 год в стране Годом диалога с народом и интересов человека, подчеркнул, что «интересы человека можно обеспечить только в условиях сохраняющихся в стране мира, атмосферы взаимного уважения, доброты и милосердия, сплоченности общества». В целях коренного повышения эффективности проводимых реформ, создания условий для обеспечения всестороннего и ускоренного развития государства и общества, реализации приоритетных направлений по модернизации страны и либерализации всех сфер жизни утверждена Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017–2021 годах, предусматривающая:

- 1) совершенствование государственного и общественного строительства;
- 2) обеспечение верховенства закона и дальнейшее реформирование судебно-правовой системы;
- 3) развитие и либерализацию экономики;
- 4) развитие социальной сферы;
- 5) обеспечение безопасности, межнационального согласия и религиозной толерантности, осуществление взвешенной, взаимовыгодной и конструктивной внешней политики. [5]

Таким образом, осуществляемая сегодня в Узбекистане национальная политика дает свои закономерные результаты: достигнут гражданский мир, национальное и межнациональное согласие.

Список литературы

1. Назаров Р.Р. Этническая политика Республики Узбекистан // Этносоциум и межнациональная культура, издательство Этносоциум (М.), № 8, с. 150-175

2. Бугай Н.Ф. По решению Правительства Союза ССР. Нальчик, 2003. - 895 с.
3. Иноятова Д. М. Становление и развитие этнополитики в современном Узбекистане // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2014. №1 (1).
4. Муртазаева Р.Д. Проявление толерантности узбекского народа в полиэтническом Узбекистане в условиях независимости // Наука, техника и образование. 2018. №11 (52).
5. Камилов А.А. Национальная политика Узбекистана - основа мира и стабильности в стране // Достижения науки и образования. 2018. №17 (39).

Түйін

Өзбекстан Республикасының өз тәуелсіздігін жариялауы, оның мыңжылдық тарихында жаңа тараудың бетін ашты. Тәуелсіздік жан – жақты ұлттық жаңғыруға жол ашты. Экономиканың, әлеуметтік – рухани саланың радикалды түрде өзгеруіне де жаңа импульс берді. Тәуелсіздік жаңа демократиялық құндылықтардың дамуының басты тірегі болды. Тәуелсіздіктің арқасында жаңа саяси, экономикалық және қоғамдық құрылымдар қалыптасып, құқықтық – азаматтық мемлекет қалыптасуда. Осындай жолмен нығайған мемлекеттің басты құндылығы адам жән оның құндылықтары болып саналады. Тәуелсіздік жылдарында Өзбекістан Республикасында ұлтаралық қарым – қатынастардың ықпалдасып, үндесуіне және заманауи достастықтың қалыптасуына Өзбекістан Республикасының басшылығының тарапынан біршама салиқалы қадамдар жасалды. Өзбекістан Республикасының тұңғыш Президенті Ислам Каримов айтқандай: «Соңғы жылдардағы біздің басты жетістік - бұл ортақ үйіміздегі ұлтаралық және азаматтық татулық, тұрақтылық және бейбітшілік. Осы құндылықтар біздің адамдарымыздың санасында әрдайым өсіп келуде». Бұрынғы «қызыл империясының» және әлемнің шиеленісті аймақтарында ұлтаралық шиеленістер болып жатқанына қарамастан, Егемен Өзбекістан өзінің ұлтаралық қарым – қатынасты жүзеге асуымен көзге ерекше түсуде. 1991 жылдан бастап, Өзбекістан Республикасында заң және заңнамалық құжаттармен бекітілген салиқалық мемлекеттік ұлттық саясат жүзеге асуда. Бүгінгі таңда 34 миллионға жуық халқы бар Өзбекістан Республикасында көптеген ұлт жән конфессия өкілдері өмір кешуде. Мемлекет және мемлекет институттары өзге этностардың өзінің ұлттық сұраныстарын қанағаттыруға барлық жағдай жасауда.

Abstract

Uzbekistan's independence has opened a new chapter in its millennial history. Independence opened the way for a comprehensive national revival, gave a powerful impetus to the radical transformation of the economy, the social sphere, and spiritual and moral cleansing. It has become the fertile ground on which new democratic values are actively sprouting, modern political, economic and social structures are established, corresponding to the legal state and civil society, where the main value becomes the person, his rights and freedoms. Great creative work has been carried out over the years of independence on the harmonization of interethnic relations, the establishment of a civilized community of nations and nationalities of the multinational Republic of Uzbekistan. As the first President of Uzbekistan I.A. Karimov emphasized, "Our greatest asset of recent years is peace and stability, interethnic and civil harmony in our common house. Understanding this value and its enduring significance is growing every day in the minds of our people. " The successes of sovereign Uzbekistan in the optimal regulation of interethnic relations and in ensuring sustainable interethnic harmony are especially evident against the background of acute interethnic conflicts observed in the former "red empire," in many post-Soviet states, in "hot spots of the planet." Since 1991, Uzbekistan has established a State national policy, which is enshrined in the laws and legal acts of the Republic. To date, there are many nationalities and confessions living in Uzbekistan, which is 34 million people. The State and State institutions provide all opportunities to meet ethnic groups national needs.

ӘОЖ 16.01.45

Р.С. Дуйсенбаева

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан

БЕЙІНДІК МЕКТЕП ОҚУШЫСЫНЫҢ ОҚУ МОТИВТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ АРҚЫЛЫ «МӘНГІЛІК ЕЛ» ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИТАНЫМДЫҚ ФАКТОРЛАРЫ

Түйін

Заманауи білім беру жағдайында ғылымдар тоғысын – интеграциялық оқытуды жүзеге асыру оқушылардың интеллектуалдық әлеуетін арттырудың маңызды шарты болып саналады. Бұл – оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға, дүниетанымдық білім алуына оң ықпал ететін бірден бір фактор. Осы тұрғыдан алғанда бейіндік мектепте «Мәңгілік Ел» құндылықтарын, құндылық этикеті бірліктерін оқыту үдерісінде тіл мен тарихтың, тіл мен мәдениеттің, тіл мен этнографияның, тіл мен философияның, тіл мен психологияның, тіл мен тәрбиенің бірлігі мен тоғысы жүзеге асады. Сондықтан тілді оқытудың ғылыми-теориялық негіздерін зерделеуде антропоэлектік парадигма аясында туындаған ғылымдар тоғысындағы ұстанымдар, қағидалар басшылыққа алынады. Соның барлығында «Мәңгілік Ел құндылықтары» атты таңдау пәні аясында ұсынылып отырған білім мазмұнын лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан саралау қажеттігі туындайды.

Кілттік сөздер: бейіндік мектеп, мотив, Мәңгілік Ел, құндылықтар, лингвомәдениеттаным, ұлт, қазақ тілі

Ең әуелі басын ашып алатын мәселе: «Мәңгілік Ел құндылықтарындағы сөз этикеті» мен «Мәңгілік ел құндылығының сөз мәдениеті» ұғымдарының аражігі. Ғалым А.Қобыланова бұл мәселені егжей-тегжейлі қарастырып, олардың айырмашылықтары мен ортақ мәселесін анықтап берді: «Сөз этикеті – адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеу үшін қолданылатын, белгілі бір заңдылықпен орныққан таңбалардың ұйымдасқан жүйесі. Оның өзіндік грамматикасы (таңбалардың бір-бірімен парадигмалық, синтагмалық қатынасы, байланысы және т.б.), лексикасы (вербалды: клише, стандарт, формула; вербалды емес: бас изеу, қол беру және т.б.) болады. Ал сөз әдебі дегеніміз осы жүйенің нақты жүзеге асуы деуге болады. Сондықтан сөз этикетін тілмен (язык), ал сөз әдебін сөзбен (речь) салыстыруға болады.

Сөз этикеті– белгілі бір жүйемен, заңдылықпен ұйымдасқан, орныққан этикеттік мәні бар таңбалар құрылымы, ал сөз әдебі сол құрылымды нақты жағдайда қолдана білуіміз дегенге саяды» [1, 13-б.]. Оқыту үдерісінде адамдардың өзара қарым-қатынасында әбден орныққан әдеп ережелерінің жиынтығын, этикет заңдалықтарын меңгерту көзделеді. «Сөз этикетін зерттеуде өмірдің түрлі жағдаяттарына сәйкес сөйлеу актілеріне тән тұрақты әрі арнайы жұмсалатын, этикеттік мәнге ие болатын сөздер мен сөз тіркестерін, грамматикалық тұлғаларды, олардың семантикалық-стилистикалық ерекшеліктерін ажырата білудің мәні зор» [1,3-б.]. Бұл сөз әдебінің тек тілдік мәселе емес, әртүрлі ғылымдармен шектесіп жатқан күрделі құбылыс екенін қоса танытуды қажет етеді. Сондықтан бұл мәселенің әдіснамалық негіздерін де, әдістемелік жолдарын да ғылымдар интеграциясымен байланысты тұжырымдар бойынша айқындауға болады.

Соның ең маңыздысы – лингвомәдениеттаным. Лингвомәдениеттаным– тіл білімі мен мәдениеттану пәндерінің тоғысуында пайда болған, этнос мәдениетінің өз тіліне әсер етуін зерттейтін ғылым. «Таным– өте күрделі үрдіс, оған адамның бүкіл жан дүниесі: түйсіктері, ақыл-ойы, ырқы, сезім тебіреністері, ішкі көкей көзі (интуиция)– бәрі де өзара бір-бірімен

байланысты түрде қатысады» [2,494-б.]. Адам танымына сіңген ұғымның қай-қайсысы да тілде көрініс табады, ол сонымен қатар сол халықтың таным мәдениетінің, сөз мәдениетінің көрсеткішіне айналады. Сол себепті сөз әдебін оқыту бағытындағы лингвистикалық, дидактикалық тұжырымдардың бастау көзі «Мәңгілік Ел» құндылығы аясында отандық ғалымдардың ой-тұжырымдарына талдау жасалады. Қазақ тіл білімінде өздерінің тіл туралы пайымдауларын ұлттың санасымен, болмысымен, дәстүр ерекшеліктермен сабақтастықта зерделеген, алғаш рет тіл мен халықтың, тіл мен танымның, тіл мен ділдің бірлігі жөнінде теориялық тұрғыдан пікір айтқан А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжоловтар болатын. А.Байтұрсынұлы: «Тіл–адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі»-дейді [3, 1-б.]. Ғалым бұл жерде тілдің әрі танымдық, әрі әлеуметтік, әрі прагматикалық қызметтерін бір сөзбен түйіп отыр. Адамның адамдық белгісін дәлелдейтін басты көрсеткіш – сөздің әдеппен жұмсалудың деңгейі. Дұрыс жұмсалған жағдайда ғана тіл адамның қажетін өтейтін құралға айналады. Ғалымның тілді жеке дара ұлттың дүниесі болумен қатар, жалпы адамзаттың құндылығы екенін атап көрсетеді. Бұл жайында ғалым Э.Оразалиева дәл пайымдайды. Ол: «А.Байтұрсынұлы – қазақ тілін өз алдына оқшауланып тұрған, бір халықтың 45игілігіне ғана қызмет ететін қазына ретінде ғана емес, тіл туралы ғылымның іргелі бір тармағы есебінде, жалпыадамзаттық құндылықтың жүйелі көрсеткіші сияқты зерттеу керектігін алғаш дәлелдеген ғалымдардың бірі» -деп бағалайды [4, 38-б.]. Осы тұжырым үдесінен қарағанда сөз әдебінің өзі де жалпыадамзаттық мәселемен ұштасып жатқаны анық. Өйткені сөз этикеті нормалары – жеке адамдар арасындағы ғана емес, топаралық, ұлтаралық, мемлекетаралық деңгейіндегі қарым-қатынаста сақталуы тиіс ережелерге бағындырылады. Сондықтан онда ұлттық пен жалпыадамзаттық нормалар кірігеді, төлтумалық пен жалпылық қатар көрінеді.

Ал, Қ.Жұбанов тіл мен мәдениеттің, танымның бірлігіне ерекше мән береді: «Сөйлеген адам өзіне сөйлемейді, басқа біреуге сөйлейді.

Сөйлегендегі мақсат – біреудің екінші біреуге өзінің ойын білдіруі», -деп сөздің ұғынықтылығы мен әсерлілігі сөйлеуші тұлғаның мәдениетіне байланысты екенін атап көрсетеді [5, 8-б.]. Кез-келген елдің сөз әдебі құндылығы сол тілді жасаушы халықтың елдік дүниетанымымен байланысты болатыны сөзсіз. Ал елдік дүниетаным – ғасырлардың жемісі. Яғни «Мәңгілік ел» құндылығының жемісі. Ғалым С.Аманжолов тілдің ұлттық дүниетаныммен сабақтастығын былай түйіндейді: «Қай ұлттың болса да, тіл байлығы – сол ұлттың тарихи айнасы. Өйткені сөздің бәрі – сананың көрінісі. Сөздің өзі – идеяға айналған саналық зат. Тіл– сана-сезімнің, ойдың тәжірибеде көрінетін заттық сәулесі»[6, 68-б.]. Бұл жерде ғалым тіл мен сананың байланысынан тұлға мәдениеті танылатынын дәйектеп отыр. Адам тек тіл арқылы өзін танытатыны, тіл арқылы өзгені танитыны тереңдікпен тұжырымдалған. Бұл орайда сөз этикетінің семантикалық, стильдік, әлеуметтік сипаттарын айыра білуге үйрету маңызды. Осы арада айта кететін тағы бір жайт: өз жұртымыздың «Мәңгілік Ел» құндылықтар асында сөз әдебін білу, оны сақтау біздей халыққа деген құрмет, әдет-ғұрпымызды сыйлау мәдениетімізбен де ұштасып жатыр. Өйткені әр халықтың өзгелерден ерекшеліп тұратын ең басты белгісі осы сөз этикеті болып саналады. Сондықтан тіл үйренудің өзі де осы этикет нормаларын үйренуден басталатыны бекер емес. Ғалымдардың лингвомәдениеттаным бағытындағы тұжырымдарының мәні М.Иманқұлованың докторлық диссертациясында жан-жақты зерделеніп көрсетілген. Зерттеуші: «А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов еңбектеріндегі таным теориясының бір ерекшелігі – тіл мен мәдениет тұтастығын бірлікте қарастыра отырып, адамзат болмысын терең зерделеуге ұмтылуы. Кез-келген ұлттық тілдің сырын шынайы тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз, оның түп тамыры сол тілде сөйлеуші этностың сан ғасырлық жүріп өткен тарихымен, тарихи құндылықтарымен, күнделікті өмірде орныққан мәдениетімен байланысты. Ұлт көшбасшыларының оларды өзара бірлікте, біріктіре қараған ойларын дұрыс айқындау лингвомәдениеттаным ғылымын ілгері дамытады, оның зерттеу нысанын нақтылайды»- деп түйген [7, 29-б.].

Жалпы қазақ халқының елдік сөз этикетіне алғаш мән берген В.Радлов, А.Н.Самойлович бұл мәселені этнографиямен байланыста қарастырды. Сөз этикетін сөз мәдениетімен ұштастыра айтқан М.Балақаев, Р.Сыздық, Н.Уәли болды. Қазақ сөз этикетін арнайы зерттеу нысаны етіп алған зерттеуші – доцент Айман Қобыланова. Ғалымның пайымдауынша, «этикет– адамдардың арасындағы алуан түрлі қатынастардың нормасы, сол қатынасты реттеп отыратын, олардың өзара байланысына ұйытқы болатын, қоғамның рухани ахуалының сау-саламат болуына септігін тигізетін» өзгеше құрылымдар [2, 3-б.]. Сондықтан бейіндік мектепте «Мәңгілік ел» құндылықтар аясында сөз этикетін, сөйлеу әдебін арнайы қосымша пәні етіп алудағы мақсат – қазіргі ғаламдану үдерісіндегі оқушы өмір сүретін, білім алатын, ақпараттармен алмасатын ортаның кеңеюіне орай тілдесудің ұлттық және жалпыадамзаттық нормаларын меңгерту, өзінің күнделікті тәжірибесінде оны дұрыс, сауатты қолдануға төселдіру арқылы өмірлік дағдыларын дамыту.

Оқушы үшін бұл таңдау пәнінде сөз этикетінің регулятивтік (реттеушілік), волюнтаристтік, аппелятивтік, фатикалық, конативтік (сыпайылық), эмотивтік (сезімдік) қызметтері өзара тығыз байланыста, параллельді түрде жүзеге асырылып отырады. Өйткені сөз әдебінің аталған қызметтері ғылым жүзінде іштей жіктеліп, ажыратылып берілгенімен, олар сөйлеу үдерісінде өте тығыз сабақтастықта қолданылады. Сөз этикетінің байланыстырушылық, қатынасқа ұйытқы болу қызметі нақты көрінеді. Сондықтан оған тұрақты оралымдар, клишелер мен штамптар тән болып келеді. Сөз этикеті кейде сөз ішіндегі микрожүйе, «тіл ішіндегі тіл» деп те қабылданады. Сөз этикетіне тән ішкі қызметтерді ажырата білу оқушының танымдық қызығушылығын, оқу мотивтерін дамытып, кеңейтіп отырады. Олардың қызығушылығы артқан сайын практикалық әрекеттерінде сөз әдебі нормаларын сапалы меңгеріп, саналы жұмсауға төселеді. Өйткені теориялық білім оқушының тілге көзқарасы мен ол туралы дүниетанымын тереңдетеді. Ал таным тереңдеген сайын, олардың сөз әдебін сақтауға деген мүдделілігі арта түседі. Мәселен, сөз әдебінің тек қарым-қатынастың үзілмеуінің ғана емес, оның сапалы болуының басты шарты екенін білу оқушылардың өз сөзіне жауапкершілігін арттырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қобыланова А. Қазақ сөз этикеті. - Алматы: ЖАК-тың баспа орталығы, 2001. - 120 б.
2. Мырзалы С. Философия. - Алматы: Бастау, 2014. - 648 б.
3. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. - Қызылорда, 1926. – 286 б.
4. Оразалиева Э. Когнитивті лингвистиканың қалыптасуы мен дамуы. - Алматы: Ан-Арыс, 2007. - 176 б.
5. Жұбанов Қ. Сөздің жалпы құрылысы. - Алматы: Қазақ баспасы, 1936. - 74-б.
6. Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. Основы теории казахского языка. / құрастырған Аманжолов А.С. - Алматы: Ғылым, 2002. - 366 б.
7. Иманқұлова М. Қазақ тіл біліміндегі таным теориясының ғылыми- әдіснамалық негіздері А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов зерттеулері бойынша). - Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация – Алматы ҚазҰПУ, 2016. – 180 б.

Аннотация

В контексте современного образования реализация пересечения наук - интегрированное обучение является важным условием повышения интеллектуального потенциала студентов. Это единственный фактор, положительно влияющий на формирование функциональной грамотности студентов, усвоение идеологических знаний. С этой точки зрения, в процессе обучения ценностям «Мәңгілік ел», единиц ценностного этикета в профильной школе, единство и переплетение языка и истории, языка и культуры, языка и этнографии, языка и философии. , язык и психология, язык и образование. Поэтому при изучении научно-теоретических основ обучения языкам руководствуются принципами пересечения наук,

возникающими в рамках антропоцентрической парадигмы. При этом существует необходимость лингвистического и культурного анализа содержания знаний, предлагаемых по факультативному предмету ценности «Мәңгілік Ел».

Abstract

In the context of modern education, the implementation of the intersection of sciences - integrated learning is an important condition for increasing the intellectual potential of students. This is the only factor that has a positive effect on the formation of students' functional literacy, the assimilation of ideological knowledge. From this point of view, in the process of teaching the values of the "Mangilik El", units of value etiquette in a specialized school, the unity and interweaving of language and history, language and culture, language and ethnography, language and philosophy. , language and psychology, language and education. Therefore, when studying the scientific and theoretical foundations of teaching languages, they are guided by the principles of intersection of sciences that arise within the framework of the anthropocentric paradigm. At the same time, there is a need for a linguistic and cultural analysis of the content of knowledge offered in the optional subject "The values Mangilik El."

UDC 81'1

L.Sh. Yeszhanova¹, A.A. Yegemberdy², D.O. Torebek³, S.N. Kozhanov⁴

¹master, senior lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

²master, senior lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

³master, lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

⁴master, lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

ETYMOLOGICAL LINK INFLUENCE OF ONE LANGUAGE GROUP ON THE OTHER ONE

Abstract

It has long been noticed that the degree of difference between the languages of the globe is far from the same. The languages used by people are combined into groups related to each other by a greater or lesser degree of kinship. This relationship is explained by the common origin of languages belonging to the same group. Languages interacting, enrich each other, complement, but can also compete. However, in any case, they require careful handling. Primitive nationalism (both on the part of small and large nations) is dangerous for the fate of any language.

Key words: etymology, language, influence, origin, link, history.

Etymology is the branch of linguistics that studies the origin and development of words and other linguistic forms. The examples of the areas that are studied include the earliest origins of a word, how its meanings and connotations have changed, the meanings and origins of its component parts, whether or how it has spread to other languages, and how its meaning or use has been influenced by other words. The history of a word also is called the etymology.

Words' origins have long been the subject of interest to people who readily speculate about the history of words. Particularly interesting are the pairs of words that at the first glance do not show any relationship, but historically happen to have common antecedents, which is the case with, for instance, *glamour* and *grammar*, *salary* and *sausage*.

The word "etymology" (pronounced /eti'mɒlədʒi/) derives from Greek *ἐτυμολογία* (*etumologiā*); from *ἔτυμον* (*étumon*), meaning "true sense", and *-λογία* (*-logía*), meaning "study"; from *λόγος* (*lógos*), meaning "speech, account, reason". The Greek poet Pindar (born in

approximately 522 BC) employed creative etymologies to flatter his patrons. Plutarch employed etymologies insecurely based on fancied resemblances in sounds. Isidore of Seville's *Etymologiae* was an encyclopedic tracing of “first things” that remained uncritically in use in Europe until the sixteenth century. *Etymologicumgenuinum* is a grammatical encyclopedia edited at Constantinople in the ninth century, one of several similar Byzantine works. The fourteenth-century *Legenda Aurea* begins each *vita* of a saint with a fanciful excursus in the form of an etymology.

Etymologists apply a number of methods to study the origins of words, some of which are:

- *Philological* research. Changes in the form and meaning of the word can be traced with the aid of older texts, if such are available.
- Making use of *dialectological* data. The form or meaning of the word might show variations between dialects, which may yield clues about its earlier history.
- The *comparative method*. By a systematic comparison of related languages, etymologists may often be able to detect which words derive from their common ancestor language and which were instead later borrowed from another language.
- The study of *semantic change*. Etymologists must often make hypotheses about changes in the meaning of particular words. Such hypotheses are tested against the general knowledge of semantic shifts. For example, the assumption of a particular change of meaning may be substantiated by showing that the same type of change has occurred in other languages as well.

Etymological theory recognizes that words originate through a limited number of basic mechanisms, the most important of which are borrowing (i.e., the adoption of “loanwords” from other languages); word formation such as derivation and compounding; and onomatopoeia and sound symbolism, (i.e., the creation of imitative words such as “click”).

English belongs, in a rather complicated way, to the Indo-European family, which includes most of the European languages and a few Asiatic ones. We do not know where the original speakers of the parent Indo-European language lived. Guesses about their homeland range all the way from northwestern Europe to Central Asia. According to all the early records they were a tall, blond, and warlike people, with a good deal of energy and intelligence. In their native land they had developed neither writing nor cities, so there is not much evidence about how they lived when they were at home. But when they left home and went out in search of new lands – which they did in various waves from about 2500 B.C. to about 1000 B.C. – the Indo-Europeans seem to have been generally successful in conquering the countries they came to.

When a wave of them settled in a territory already crowded, they mixed with the original population. In time they lost their distinctive appearance by intermarrying with the earlier inhabitants, and sometimes they also gave up most of the features of their language. When a wave went to a more thinly settled territory, they naturally preserved their physical characteristics comparatively unchanged for a much longer time; and they were likely to preserve the distinctive features of their language also, though the two things did not always go together.

The Slavic and Celtic languages, as well as Indian, Persian, and some others, are of Indo-European origin, but the three branches with which English is most concerned are the Greek, Latin, and Germanic, particularly the last. All languages are changing to some extent all the time; and before the invention of writing they seem to have changed faster. Since the various waves left at different times, they were speaking noticeable different varieties of Indo-European at the times of their departures; and the further changes that took place after they left made their languages more and more unlike. As they split up and settled (more or less) in different regions, the difference became so great that the Greeks, for instance, could not possibly understand the Germans; and a little later some of the Germans could not understand the others.

The history of the Germanic group begins with the appearance of what is known as the Proto-Germanic language. As the Indo-Europeans extended over a large territory, the ancient Germans or Teutons moved further north than other tribes and settled on the southern coast of the Baltic Sea in the region of the Elbe. PG is an entirely pre-historical language: it was never recorded in written

form. The first mention of Germanic tribes was made by Pitheas, a Greek historian and geographer of the 4th.

In the 1st c. A.D. Pliny the Elder, a prominent Roman scientist and writer, in natural history made a classified list of Germanic tribes grouping them under six headings. Tacitus – the Roman historian – compiled a detailed description of the life and customs of the ancient Teutons. According to this division PG split into three branches: East Germanic (Vindili in Pliny's classification), North Germanic (Hillevonies) and West Germanic (which embraces Ingveones, Istevones and Herminones).

East Germanic. The East Germanic subgroup was formed by the tribes who returned from Scandinavia at the beginning of our era. The most numerous and powerful of them were Goths. Their western branch, *the Visigote*, invaded Roman territory. Linguistically the Western Goths were soon absorbed by the native population, the Romanised Celts. The Eastern Goths, *Ostrogote*, consolidated into a powerful tribal alliance in the lower basin of the Dniester. They set up a kingdom in Northern Italy. The Gothic language, now dead, has been preserved in written records of the 4th – 6th century. The Goths were the first of the Teutons to become Christian. In the 4th c. Ulfilas, a West Gothic bishop, made a translation of the Gospels from Greek into Gothic using a modified form of the Greek alphabet. It is written on red parchment with silver and golden letters and is known as the Silver Codex. It is one of the earliest texts in the languages of the Germanic group.

North Germanic. The North Germanic tribes lived on the southern coast of the Scandinavian Peninsula and in Northern Denmark. They didn't take part in the migrations and were relatively isolated. The speech of the North Germanic tribes showed little dialectal variation until the 9th c. and called Old Norse or Old Scandinavian. It has come down to us in runic inscriptions. Runic inscriptions was carved on objects made of hard material in an original Germanic alphabet known as the runic alphabet or the runes. The principal linguistic differentiation in Scandinavia corresponded to the political division into Sweden, Denmark and Norway. The earliest written records in Old Danish, Old Norwegian and Old Swedish date from the 13th c. Later Danish and Swedish developed into national literary languages. Norwegian was the last to develop into an independent national language.

Also this group includes the Icelandic and Faroese languages, whose origin goes back to the Viking Age. In the Faroe Islands the West Norwegian dialects brought by the Scandinavians developed into a separate language called Faroese. For many centuries all writing was done in Danish, it was until 18th c. Faroese is spoken nowadays by about 30.000 people. Icelandic developed as a separate language in spite of the political dependence of Iceland upon Denmark and the dominance of Danish in official spheres. Icelandic has retained a more archaic vocabulary and grammatical system, written records date from the 12th and 13th c. The most important records are: the ELDER EDDA - a collection of heroic songs of the 12th c., the YOUNGER EDDA (a text-book for poets) and Old Icelandic Sagas.

West Germanic. The would-be West Germanic tribes dwelt in the Lowlands between the Oder and the Elbe bordering on the Slovenian tribes in the East and the Celtic tribes in the South. The West Germans include several tribes: the Franconians (or Franks), occupied the lower basin of the Rhine. They divided into Low, Middle and High Franconians. The Angles and the Frisians, the Jutes and the Saxons inhabited the coastal area of the modern Netherlands, the Federal Republic of Germany and the southern part of Denmark. A group of tribes known as High Germans (the Alemanians, the Swabians, the Bavarians, the Thuringians and others) lived in the mountainous southern regions of the Federal Republic of Germany. In the Early Middle Ages the Franks consolidated into a powerful tribal alliance. Towards the 8th c. their kingdom grew into one of the largest states in Western Europe. In the 9th c. it broke up into parts. Its western part eventually became the basis of France. The eastern part, the east Franconian Empire, comprised several kingdoms: Swabia or Alemania, Bavaria, East Franconian and Saxony, Lorraine and Friesland. The Franconian dialects were spoken in the extreme north of the Empire; in the later Middle Ages they

develop into Dutch – the language of the Low Countries (the Netherlands) and Flemish – the language of Flanders. The earliest texts in Low Franconian date from the 10th c. The modern language of the Netherlands, formerly called Dutch, and its variant in Belgium, known as the Flemish dialect, are now treated as a single language, Netherlandish (20 million people). The High German group of tribes did not go far in their migration. The High German dialects consolidated into a common language known as Old High German. The first written records in OHG date from the 8th and 9th c. towards the 12th c. High German had intermixed with neighboring tongues, especially Middle and High Franconian, and eventually developed into the literary German language (100 million people). Yiddish grew from the High German dialects which were adopted by numerous Jewish communities in the 11th and 12th c. These dialects blended with elements of Hebrew and Slavonic. At the later stage of the great migration period – in the 5th c. – a group of West Germanic tribes started out on their invasion of the British Isles. They were the Angles, part of the Saxon and Frisian, and, probably, the Jutes. Their dialects in the British Isles developed into the English language.

References:

1. Lehnann P. Winfred. “Language: an Introduction”, the University of Texas, Austin, 1916.
2. Аракин В.Д. Очерки по истории английского языка. М., 1955
3. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М., 1956
4. Харитончик З.А. Лексикология английского языка. Минск, Высшаяшкола, 1992

Түйін

Барлық тілдер мен барлық ұлттық мәдениеттер тек өз ұлысы үшін ғана емес, сонымен қатар әлемдік өркениет үшін ерекше құндылыққа ие. Тілдердің тағдыры (елдердің, халықтардың, ұлыстардың тағдыры сияқты) тіптен өзгеше орын алып келген әрі қазіргі күнде де осы процесс өз жалғасын табауда. Олардың тарихы да бір-біріне ұқсамайды, сонымен қатар түрлі әсер ету әрі таралу деңгейіне ие. Сондықтан олар әртүрлі мәртебеге ие. Тіл белгілі бір елдің экономикасымен, мәдениетімен, мемлекеттік құрылымдарымен, ғылым мен техниканы жетілдірумен бірге дамиды. Әрбір елдің өзінің даму деңгейі бар. Ол сол елдің тілінде көрініс табады.

Аннотация

Уже давно было замечено, что степень различия между языками земного шара далеко не одинаково. Языки, которыми пользуются люди, объединяются в группы, связанные между собой большей и меньшей степенью родства. Это родство объясняется общностью происхождения языков, входящих в одну и ту же группу. Языки, взаимодействуя, обогащают друг друга, дополняют, но могут и конкурировать. Однако в любом случае они требуют заботливого обращения. Примитивный национализм (и со стороны малых, и со стороны больших наций) опасен для судеб любого языка.

УДК 122

А.М.Исабекова

Общеобразовательная школа №87 им. А.Назарбекова, Шымкент, Казахстан

ТРЕХЪЯЗЫЧИЕ — ЭТО ПЕРСПЕКТИВНАЯ ИДЕЯ

Аннотация

На сегодняшний день, знание нескольких языков является необходимым навыком и требованием современности. Такой феномен объясняется усилением глобализации, развитием международных отношений. Более того количество языков, на которых человек может свободно излагать свои мысли, всегда было одним из показателей образованности и уровня культуры, а в некоторых странах и показателем гостеприимности.

Ключевые слова: Трехязычие, глобализация, культура, развитие, история

Трехязычие — это перспективная идея, но, чтобы в ней не разочароваться, нужно правильно продумать план реализации, не ущемляя ни один язык, на котором разговаривают Казахстанцы. Только разумное и грамотное ее внедрение даст возможность нам быть коммуникативно — адаптированными в любой среде.

Сегодня государство и каждый человек понимает, насколько важно знание языков. Говоря о развитии трехязычия в Казахстане, Елбасы и Первый Президент РК Н.А.Назарбаев отмечал, что «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык — государственный язык, русский язык как язык межнационального общения и английский язык — язык успешной интеграции в глобальную экономику». Таким образом Президент напоминает о важности образования для развития республики и необходимости делать упор на изучении языков, ведь только тогда, когда народ «будет одинаково хорошо владеть казахским, русским и английским языками ...Он будет патриотом своей страны, известным и уважаемым во всем мире».

Таким образом, было заявлено, что Казахстан должен развивать политику трехязычия. И в связи с этим впервые идея полиязычного образования была высказана Президентом страны в Послании «Новый Казахстан в новом мире» где была предложена поэтапная реализация культурного проекта «Триединство языков в Республике Казахстан», который был принят на государственном уровне в июле 2007 г.

В целях реализации данной политики были введены в программу обучения планы и идеи о трехязычии, как новой модели образования. Первый подход – преподавание самих предметов: казахского языка, казахской литературы, русского языка, русской литературы и английского языка. Цель этих предметов направлена на развитие у детей четырех видов речевой деятельности: аудирование, чтение, говорение и письмо. Изменяется методика и технология преподавания предмета, поэтому и были подготовлены уровневые программы для изучения трех языков. Второй подход заключается в том, что дети уже на практике смогут применять знания языков. Все эти нововведения реализуются поэтапно. А потому первым шагом к реализации этой программы началась с подготовки детей до определенного знания уровня языков, а затем уже начнется преподавание предметов на русском, казахском или английском языках.

Так, обучение в учебных заведениях всех уровней страны, начиная с первого класса, ведется на русском и казахском языках, в школах, начиная с первого класса дети изучают английский язык, в учебных планах высших учебных заведений предусмотрено изучение еще, как минимум, одного иностранного языка, например немецкого или французского. Создание «Назарбаев интеллектуальные школы» и «Назарбаев университет» дает возможность талантливой молодежи обучаться на

английском языке и получать образование, соответствующие мировым стандартам. Обучение предметов на английском языке так же внедряются и в обычные школы, где постепенно школьники будут изучать материалы на англ. языке.

Но, имеются также и минусы, как любая другая вещь. Некоторые считают введение трехязычия угрозой для культурной целостности Казахстана. При изучении большинства иностранных языков казахский язык «отодвигается в сторону» – он не востребован при их изучении. Углубленное изучение двух мировых языков – русского и английского – чревато вытеснением казахского языка из сферы образования. Люди опасаются, что в реальных обстоятельствах преподавание на иностранных языках сведет на нет значение родной речи. Как итог — потеря национальной идентичности. На изучение казахского языка в школах выделяется шесть часов в неделю в течение 11 лет. Затем его продолжают изучать в колледжах и вузах. Но при этом, выходя из учебных заведений, дети не говорят на нем. Потому что учебная программа в нашем государстве больше ориентирована на грамматико-переводную методику обучения. На сегодня это большая проблема, которая не позволяет развивать четыре необходимых навыка: чтение, говорение, аудирование и письмо.

Возможно, ученики, изучая сразу несколько языков, не смогут ясно выразить свою мысль ни на одном из них. Не лучше ли в таком случае сосредоточиться на распространении и укреплении казахского языка?

Не ясно, потянут ли учителя такую нагрузку, особенно учитывая острую проблему с квалифицированными кадрами. Сможет ли преподаватель объяснить ребенку сложную тему по математике или химии на английском языке?

По плану учителя должны овладеть иностранной речью за два года. Для этого будут введены онлайн-семинары. Достаточно ли двух лет, чтобы свободно говорить на научном английском языке, когда специализированных преподавателей в институтах готовят как минимум четыре года? А ведь даже среди них далеко не каждый может ясно изъясняться на английском. Не снизится ли по этой причине качество образования?

Мало кто сомневается, что ученики справятся с возросшим учебным объемом. Однако есть опасения, что ребенок, изучавший географию или физику на английском, не сможет грамотно объяснить предмет на казахском языке.

Еще одна часть людей согласна, что английский язык важен, но не думают, что нужно повышать уровень его знаний таким способом. Они придерживаются мнения, что сначала всем необходимо подтянуть казахский и русский языки, а уже после взяться за речь Туманного Альбиона.

Но не следует забывать, что Первый Президент страны Н.А.Назарбаев поставил высокие требования перед национальным образованием. Образование должно стать конкурентоспособным, высококачественным, таким, чтобы выпускники казахстанских школ могли легко продолжить обучение в зарубежных вузах. Введение трехязычного образования должно сделать казахский народ конкурентоспособным на мировой арене. Эта реформа — составляющая программы «Казахстан-2030». Нельзя из-за страха перед проблемами отказываться от полиязычного образования и формирования полиязычного поколения нашей страны. Развитие трехязычия до сих пор остается нужным и необходимым. Знать государственный казахский язык, как истинный патриот и человек своего народа, «русскому языку нужно обучаться, так как на нем разговаривает наш большой сосед» и изучать английский, потому что на нем общается весь прогрессивный мир. Английский — это язык науки и технологий. На нем ведется большая часть исследований в экономике и бизнесе. Владение английским языком открывает перед человеком большие перспективы.

Трехязычие для нас должно стать нормальным явлением, — отмечал несколько лет назад Н. Назарбаев.

К слову, и сегодня действующий Президент РК Касым-Жомарт Токаев еще более укрепил нас в однозначном выборе этого ответственного решения — трехязычие в Республике Казахстан.

— Это очень сложный и важный вопрос. Моя позиция: во-первых, должны быть казахский и русский языки. Они очень важны для наших детей. И только потом обучать английскому, – выразил свое мнение Президент Казахстана К. Токаев.

Конечно, изучение языка дело совсем непростое. Однако, в нашем мире все возможно, главное – это сильная вера в свои собственные силы. Как говорится в английской пословице: «When there is a will, there is a way» (Где есть желание, есть и возможности). Знание языков даёт нам возможность построить уверенное будущее. Мы сегодня строим свое завтра.

Әдебиеттер

1. Кувшинкин В.И. Методика обучения иностранному языку. –М.: Просвещение, 2000. –250 с.
2. Верещагина И.Н., Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку в общеобразовательных учреждениях. –М.: Просвещение, 1998. –43 с.

Түйін

Бүгінгі таңда бірнеше тілді білу - бұл қазіргі заманның қажетті дағдысы мен талабы. Бұл құбылыс жаһанданудың күшеюімен, халықаралық қатынастардың дамуымен түсіндіріледі. Сонымен қатар, адам өз ойын еркін жеткізе алатын тілдердің саны әрқашан білім мен мәдениеттің көрсеткіштерінің бірі болды, ал кейбір елдерде қонақжайлылықтың көрсеткіші болды.

Abstract

Today, knowledge of several languages is a necessary skill and requirement of the present. This phenomenon is explained by increased globalization, the development of international relations. Moreover, the number of languages in which a person can freely express his thoughts has always been one of the indicators of education and level of culture, and in some countries an indicator of hospitality.

УДК 372.881

С.Н. Кожанов¹, Л.Ш. Есжанова², А.А. Егемберди³, Д.О. Торекбек⁴

¹магистр, преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²магистр, старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

³магистр, старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

⁴магистр, преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ПОЛИЯЗЫЧИЕ КАК ОСНОВА УСПЕВАЕМОСТИ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

Использование учителями инновационных методов, методов формирования интереса к обучению (познавательные игры, обучающие дискуссии, создание проблемных ситуаций и др.), методов формирования долга и ответственности в обучении (поощрение, одобрение, порицание и др.); внедрение преподавателями и учащимися новых технологий в учебный процесс (презентации учебных материалов, электронных пособий, аудио и видеоматериалов и т. д.) - все это призвано активизировать процесс изучения языка и способствовать эффективности усвоения языка.

Владение казахским, русским и иностранными языками становится в современном обществе неотъемлемой составляющей личной и профессиональной деятельности человечества. Все это в целом вызывает потребность в большом количестве граждан, которые практически и профессионально владеют несколькими языками и в связи с этим получают реальные шансы занять более престижное положение в обществе как в социальном, так и в профессиональном плане.

Ключевые слова: полиязычное образование, информатизация общества, глобализация, языковая культура, поликультурная личность, развивающее обучение, прогрессивные технологии

Известно, что государство сможет успешно развиваться и гармонично вписаться в ряд ведущих стран мира, если сможет создать своим гражданам достойные условия для получения качественного и современного образования.

Президент страны Н.А. Назарбаев установил высокую планку современного образования. Оно должно стать конкурентоспособным, качественным, чтобы выпускники казахстанской школы могли спокойно продолжить обучение в зарубежных вузах.

Важнейшая стратегическая задача образования - это, с одной стороны, сохранение лучших казахстанских образовательных традиций, с другой - обеспечение выпускников школ международной квалификации, развитие их языкового сознания, основанного на овладении государственного, родного и иностранных языков [1].

Казахстан, оставаясь многонациональным и многоконфессиональным государством, сегодня переживает сложный и противоречивый период своего культурного и языкового развития, о чем свидетельствует сложившаяся языковая ситуация, характеристики которой приведены в Концепции языковой политики Республики Казахстан. Следует отметить, что практически во всех документах в области языковой политики стержневой идеей является необходимость владения несколькими языками.

Выступая на Съезде учителей, Президент нашей страны Н.А. Назарбаев отметил, что «Обучение казахскому языку всегда будет приоритетом. Потребность в английском - глобальная тенденция и очевидная потребность. А отличное владение русским языком - это наше богатство, терять которое крайне неразумно. Для нас будет большим преимуществом, если мы будем свободно владеть казахским, русским и английским языками. »

Основные положения Концепции говорят о необходимости качественного владения иностранным языком выпускником современной школы - это насущная жизненная необходимость, поскольку интенсивные темпы и уровень развития науки и технологий в мире требуют свободное владение иностранными языками для лучшего и более полного приобретения необходимых теоретических и практических знаний, способностей и навыков. Эти положения уже успешно реализуются в школах, где обучение ведется на казахском, русском и английском языках. Это способствует развитию коммуникативных навыков студентов. Кроме того, обучение на трех языках и, как следствие, почти идеальное владение ими будет способствовать ознакомлению учащихся с культурой и традициями разных народов.

Полиязычие – основа формирования поликультурной личности. Полиязычным человеком можно назвать человека, который говорит, понимает и умеет использовать иностранные языки в различных ситуациях общения. Изучение иностранного языка еще не означает получение образования. О многоязычном образовании можно говорить в тех случаях, когда на изучаемом иностранном языке преподаются другие учебные дисциплины, например, литература изучаемого языка, краеведение и др. Под многоязычным образованием доктор педагогических наук, профессор Жетписбаева Б.А. понимает целенаправленно организованный процесс формирования полиязычной личности на основе параллельного владения тремя и более языками [2].

Развитие поликультурной и всесторонне гармоничной личности - одна из основных целей образования в Республике Казахстан. Современная образовательная ситуация в Казахстане требует не только принципиально новых моделей описания культуры, но и внедрения инновационных парадигм в практику образования. В связи с этим проблема поликультурного образования сегодня становится более чем актуальной.

По словам Президента Н. Назарбаева: «Казахстан уникален и силен своей многонациональностью. На его земле сформировалось уникальное мультикультурное

пространство, в котором лидируют два ручья. Один отражает возрождение казахской культуры и ее составных элементов - языка. Есть объективный процесс восстановления утраченного. Другой поток - это русскоязычная культура, в основе которой лежат исконные традиции русского народа и все, что они впитали в ходе многовекового развития.

Интерес к поликультурному образованию обусловлен расширением международного сотрудничества, усилением борьбы этнических и расовых меньшинств за свои права в сообществах с полиэтническим составом. Поликультурное образование является важной частью современного образования, способствуя усвоению учащимися знаний о других культурах, традициях, образе жизни, духовных ценностях народов; воспитание молодых людей в духе уважения к чужим культурным системам и может способствовать повышению этнической идентичности будущего поколения.

Полиязычие и полиязычное образование - это веление времени, ведь весь мир полиэтничен, многоязычный. Разумное, грамотное и правильное внедрение полиязычия позволит выпускникам наших школ коммуникативно адаптироваться в любой среде. Гитихмаева Л. М. пишет, что «поликультурное образование - это не просто диалог культур, установление связей между сообществами людей, но и общение, погружение в специфику другой культуры. Умение адекватно реагировать на проявления другой культуры и при этом развивать собственную личную культуру, обогащать свой духовный мир. Условия в современном Казахстане идеальны для воспитания поликультурной личности, цель которой - повышение уровня собственной культуры в целом: культуры общения, культуры речи, культуры умственного труда» [3].

Критериями отражения принципов поликультурного образования в учебном материале являются:

- отражение гуманистических идей;
- характеристика отличительных черт и общих элементов культур народов мира и этносов Казахстана;
- раскрытие процесса глобализации, укрепление взаимосвязанности стран и народов в современных условиях;
- выделение разнообразных форм взаимодействия и взаимовлияния культур.

Стремительное вхождение Казахстана в мировое сообщество: инновационная индустриальная экономика, информатизация общества, гармонизация образовательного пространства и внедрение международных стандартов в корне меняют сознание и поведение человека. Социально-историческая перестройка общества, общественная форма сознания и ориентация на ценности общечеловеческой культуры актуализировали президентский проект «Триединство языков, как социально – историческая необходимость, как конкурентоспособность нации, как культурный императив времени, и утвердили приоритет трех языков в Республике Казахстан»: казахский - русский - английский. Наряду с казахским языком, имеющим статус государственного, и русским, языком межнационального общения, иностранный язык является важным средством общения.

Несомненно, в основе формирования поликультурной личности лежит полиязычие. Полиязычие рассматривается как эффективный инструмент для обучения молодого поколения во взаимосвязанном и взаимозависимом мире. В связи с этим понимание роли языков в современном мире поднимает вопрос об обучении языкам и повышении уровня языковой подготовки. Система принципов обучения в многоязычной системе: казахский язык - русский язык - английский язык. Согласно законодательству Республики Казахстан об образовании 2007 года, все образовательные организации, независимо от формы собственности, должны обеспечивать учащимся знание казахского языка как государственного, а также изучение русского и одного из иностранных языков в соответствии с государственным общеобязательным стандартом соответствующего уровня образования [4].

Изучение языков как средства общения определяет создание таких условий в образовательном процессе, при которых в максимальной степени реализовывались следующие коммуникативные функции: контактная, информационная, побудительная, эмоциональная, координационная, установление отношений, влияние, понимание. Мир стремительно меняется. Целью и логикой развития цивилизации является глобализация, движение к ВТО и постиндустриальному обществу: переход от чисто технических навыков к качеству интеллектуальных и информационных технологий. В работе по формированию личности в полиязычном пространстве учителя сталкиваются с существенными трудностями, связанными с недостаточной проработкой методики и методики поликультурного образования, отсутствием учебных пособий и учебных материалов, отражающих местные региональные особенности, а также идеи разнообразия окружающего мира.

Каждый педагог старается ответственно подойти к подготовке урока, развить его интересно, познавательно и занимательно. А сколько возможностей сейчас открылось, чтобы разнообразить, украсить, творчески подойти к этому: здесь и Интернет, и различные презентации, и творчество, как коллективное, так и заимствованное у других, и ваше собственное, вам в этом поможет. Новаторский подход к обучению позволяет организовать учебный процесс таким образом, что на каждом уроке, как сказал Цицерон, «глаза слушателя агораются глазами говорящего». Определение «новаторство» как педагогический критерий встречается часто и сводится, как правило, к понятию «новизна».

Актуальность инновационного обучения заключается в следующем:

- соответствие концепции гуманизации образования;
- преодоление формализма, авторитарного стиля в системе обучения;
- использование обучения, ориентированного на студента;
- поиск условий для раскрытия творческого потенциала студента;
- самостоятельная творческая деятельность.

Инновационное обучение основано на следующих технологиях:

- развивающее обучение;
- проблемное обучение;
- развитие критического мышления;
- дифференцированный подход к обучению;
- создание ситуации успеха в классе.

Основными принципами инновационного обучения являются:

- творчество (ориентация на творчество);
- усвоение знаний в системе;
- нетрадиционные формы занятий;
- использование ясности.

При использовании инновационных технологий в обучении английскому языку успешно применяются следующие методики:

- ассоциативный ряд;
- вспомогательный синопсис;
- INSERT (интерактивная система записи для эффективного чтения и размышления);
- мозговая атака;
- групповая дискуссия;
- кластеры;
- синквейн;
- ключевые термины;
- дидактическая игра;
- работа с тестами;
- нетрадиционные формы домашнего задания.

Для повышения качества образования необходимо внедрение в учебный процесс прогрессивных педагогических технологий. Эффективность использования информационных и коммуникационных технологий во многом зависит от компетентности учителя. Чтобы спланировать хороший урок, необходимо придерживаться определенных критериев. Полиязычие - это не только высокая цель, поставленная нашим Президентом, и к которой должен стремиться каждый. Понятие «полиязычие» для учителя также наполнено некоторыми аспектами профессионального плана. А именно:

- реализация междисциплинарных связей на занятиях, интеграция;
- расширение кругозора студентов и культурное взаимообогащение за счет овладения тремя языками,
- воспитание толерантности и интернационализма.

В результате работы над темой исследования можно сделать следующие выводы:

1) Качество письменных аудиторных, домашних заданий и тестов по всем изучаемым языкам улучшилось.

2) Большинство студентов при написании письменных работ быстро и правильно определяют тип орфографии.

3) Студенты стали активнее работать на уроках.

4) С большим интересом и желанием выполняют различные языковые задания.

На уроках развивается эмоционально-волевая сфера студентов, они развивают веру в себя и высокую самооценку, стремясь к постоянному росту.

По результатам исследования были сделаны следующие выводы.

1) установлено, что полиязычное образование - это целенаправленный организованный процесс формирования полиязычной личности на основе параллельного владения тремя и более языками;

2) научно-методическое обеспечение полиязычного образования как педагогической инновации включает его кадровое и дидактическое обеспечение, а также педагогический мониторинг;

3) качество процесса развития личности повышается при использовании комплекса педагогических условий, включающих развитие эмпатии и толерантности, практико-ориентированное наполнение содержания, методологическую интеграцию.

Эти условия способствуют созданию предпосылок для открытого признания и принятия культуры другого. Знание казахского, русского и иностранных языков становится в современном обществе неотъемлемой составляющей личной и профессиональной деятельности человека. Все это в целом вызывает потребность в большом количестве граждан, которые практически и профессионально владеют несколькими языками и тем самым получают реальные шансы занять более престижное положение в обществе как в социальном, так и в профессиональном плане.[5]

Список литературы:

1. Конституция Республики Казахстан
2. Б. А. Жетписбаева. Полиязычное образование: теория и методология. — Алматы: Білім, 2008.
3. Л. М. Гитихмаева, Чан Динь Лам. Полиязычное образование – важнейшая стратегия развития Казахстана // Успехи современного естествознания. – 2013. – № 7.
4. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года №319-III ЗРК.
5. Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 года № 151-І «О языках в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.07.2013 г.).

Түйін

Мұғалімдердің инновациялық әдістерді, оқуға деген қызығушылықты қалыптастыру әдістерін (танымдық ойындар, оқыту пікірталастары, проблемалық жағдайларды жасау және т.б.), оқытудағы борыш пен жауапкершілікті қалыптастыру әдістерін (көтермелеу, мақұлдау, сөгу және т. б.) пайдалануы; оқытушылар мен оқушылардың оқу процесіне жаңа технологияларды енгізуі (оқу материалдарын, электрондық құралдарды, аудио және бейнематериалдарды презентациялау және т. б.) - осының барлығы тілді үйрену процесін жандандыруға және тілді меңгеруге ықпал етеді.

Қазақ, орыс және шет тілдерін білу қазіргі қоғамда адамзаттың жеке және кәсіби қызметінің ажырамас бөлігі болып табылады. Мұның бәрі, тұтастай алғанда, бірнеше тілді іс жүзінде және кәсіби түрде білетін және осыған байланысты әлеуметтік жағынан да, кәсіби жағынан да қоғамда беделді орынға ие болуға нақты мүмкіндік алатын азаматтардың көбісіне қажеттілікті тудырады.

Abstract

The use of innovative methods by teachers, methods of forming interest in learning (cognitive games, educational discussions, creating problem situations, etc.), methods of forming duty and responsibility in learning (encouragement, approval, censure, etc.); the introduction of new technologies by teachers and students in the educational process (presentations of educational materials, electronic manuals, audio and video materials, etc.) - all this is designed to activate the process of language learning and promote the effectiveness of language acquisition.

The knowledge of Kazakh, Russian and foreign languages is becoming an integral part of the personal and professional activities of mankind in modern society. All this in general causes the need for a large number of citizens who are practically and professionally proficient in several languages and therefore have a real chance to occupy a more prestigious position in society, both socially and professionally.

UDC 372. 881

S.N. Kozhanov¹, L.Sh. Yeszhanova², A.A. Yegemberdy³, D.O. Torebek⁴

¹master, lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

²master, senior lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

³master, senior lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

⁴master, lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

NON-TRADITIONAL METHODS IN TEACHING ENGLISH

Abstract

The use of a creative method of teaching in the classroom is possible only if students develop a certain level of cognitive independence, high cognitive activity. In this regard, it is necessary to mention the fact that at present it is increasingly suggested that in the process of learning you need to teach thinking, and not just offer a certain amount of knowledge in a ready-made form. It is scientifically proven that the development of a creative personality is largely influenced by the lack of time and the volume of information flows. Therefore, the modern student must be taught the most profound, essential laws and principles of the sciences, which give him a complete picture of the world, in order to ensure the possibility of growth of the main set of qualities that should be developed in a creative person. Creative teaching methods in which the process of information transfer itself is based on the principle of two-way active interaction between the teacher and the student. The use of this method assumes a high activity of the student under the condition of creative rethinking of the received information. The main criteria of the interactive learning model

include the following: the possibility of informal discussion, free presentation of the material, the presence of group tasks that require collective efforts, the initiative of each student, optimally organized control, systematic independent training. The most effective way to motivate a student to self-development is through the use of active and interactive teaching methods, which are based on the principles of active group work during the educational process, intensive exchange of experience, and correction of learning. Active learning involves the use of such a system of methods, which is mainly aimed not at the presentation of ready-made knowledge by the teacher and their reproduction, but at the independent cognitive activity of students in the learning process.

Key words: creative teaching, non-traditional methods, self-development, informal discussion, skills, abilities, communicative, independent training, intellectual and cognitive perception.

In any type of activity in the lesson, you can add elements of creativity, creative play, and then, the traditional lesson will take an exciting form, because non-standard and a variety of innovative tasks help students become creative personalities, teach them to be creative about any business. To be creative about any activity, including training, means to perform it qualitatively, at a higher level. The key goal in the modern English lesson is the formation of an intellectually developing creative personality. In this regard, certain requirements for such a person come to the fore, among them-creativity, social responsibility, possession of developed intelligence, stable motivation of cognitive activity.

To prepare a student means, first of all, to develop his need for creative activity, for independent search for answers to questions, ways to solve any life difficulties, and, of course, to improve and realize his natural talents and abilities. It is in the process of creative education that the intellectual culture of the individual is formed.

It can be argued that the use of creative tasks in the practice of learning English helps to form the ability to learn –to set goals, to organize their own activities. Positive is the increase in the educational motivation of students, the formation of responsibility for the result of their creativity, the desire to provide it to their friends, as well as the formation of attitudes for cooperation between students and teachers in the process of acquiring knowledge and co-creation.

Non-traditional forms of conducting an English lesson are conducted, in the main, after the study of a topic or several related topics, implementing the function of learning control of cognition. Such lessons are implemented in an unusual, non-standard environment for students. Such a replacement of the situation is mandatory and appropriate, since it is obliged to form the atmosphere of the holiday, to remove the psychological load after the use of mental capabilities. Such a technique removes the psychological obstacles that appear under ordinary criteria, as a result of stiffness and fear of making a mistake somewhere. The level of motivation is also marked by positive changes, students like to work on their projects, create fantastic projects, participate in creative games, play dialogues, translate and stage poems and invent their own riddles, while monitoring and analyzing their results independently, comparing their opinion with the assessment of the teacher and classmates.

Non-traditional forms of teaching provide an opportunity not only to raise students' interest in the subject under study, but also to develop their creative independence, creative thinking, and teach them to work with various sources of knowledge.

That is why it is so important to organize creative activities for English lessons in the class and during extracurricular activities, because it forms a strong interest in further study of English, confidence in the successful mastering of skills, and promotes the activation of cognitive and creative activity of students in primary classes, develops thinking, memory, intelligence, attention, fosters initiative, enriches the speech and vocabulary.

It is difficult to make every English lesson exciting, but the reality is that children are sensitive to complex, incomprehensible and uninteresting exercises. The teacher's task is to make

the lessons interesting and dynamic. Then the learner's motivation will increase, and the teacher will get an effective result. The teacher should find a maximum of techniques that will increase the learner's desire for active cognitive activity and help him to maximize his abilities in creativity.

In the course of the educational work carried out during the practice, various teaching methods and techniques were used, which stimulated the educational and cognitive activity of students.

Creative activity gives students huge opportunities to express their own individuality. Direct, active participation of students in this activity, at an accessible level of complexity, reveals great prospects for the comprehensive development and formation of the creative potential of the individual. In addition, learning the secrets of the English language, students get acquainted with the inner world of the Western man, with his worldview, etc.

The implementation of a non-standard form of a foreign language lesson takes place with the mandatory participation of all or preferably all students of the group. In addition, the implementation of such a lesson takes place with the mandatory introduction of visual and handout materials. In such lessons, it is possible to achieve a variety of goals of methodological, pedagogical and psychological character, which are allowed to be summarized as follows:

- provides the creation of a business, serious working environment, as well as a serious attitude of students to an unconventional lesson;
- control of the acquired knowledge, capabilities, skills and abilities of students on a specific topic is carried out;
- participation of the teacher and his control is tiny.

As you know, the purpose of teaching a foreign language is to form the intercultural competence of students, which is realized in the ability to communicate with speech. The key to successful speech activity of students is non-traditional forms of English lessons, during which students are introduced to the culture of the countries of the studied language, as well as expand their knowledge of the cultural heritage of their native country, which allows students to take an active part in the dialogue of cultures.

Such forms of conducting classes remove the traditional nature of the lesson, enlighten the lesson. However, it should be noted that too frequent reference to such forms of organization of the educational process is impractical, since non-traditional can quickly become traditional, which, ultimately, will lead to a drop in students' interest in the subject.

The developing and educating potential of non-traditional forms of the lesson can be characterized by defining the following learning goals:

- the formation of students' interest and respect for the culture of the country of the language being studied;
- fostering a culture of communication and the need for practical use of the language in various fields of activity;
- the development of language, intellectual and cognitive abilities, the development of value orientations, feelings and emotions of the student.

In order to give a creative character to the process of teaching a foreign language at a university, the method of problem presentation of educational material can be taken as a basis. Problem-based learning is understood as such an organization of training sessions, which involves the creation of problem situations under the guidance of a teacher and the active independent activity of students to resolve them, as a result of which there is a creative mastery of knowledge, skills, abilities, and also creates favorable opportunities for the development of students' thinking abilities. The teacher organizes independent work of students, gives them educational tasks of a problem nature and indicates the purpose of the work. Students solve the problems that arise independently, based on the available knowledge and information received. The method under consideration is characterized by a high level of cognitive activity and independence, as well as the emergence and preservation of a stable interest. This fact confirms the expediency of using the method of problem presentation of educational material in practical classes in a foreign language.

Problem situations arise in the course of performing tasks that are not only theoretical, but also practical in nature, which allows you to apply the results of the work in professional or educational activities. At the same time, students are engaged in the search for additional facts and information, their systematization and analysis, which causes them a lively emotional response, increased activity and interest.

One of the variants of the problem-situation analysis method is the case study method, which is based on learning by solving specific situational problems. This method refers to non-game simulation active learning methods. The immediate goal of the case study method is to analyze the situation and develop a practical solution through the joint efforts of a group of students; the end of the process is to evaluate the proposed algorithms and choose the most optimal one in the context of the problem. A distinctive feature of this method is the creation of a problem situation based on the practical experience of students.

Another method that contributes to the formation of students' creative thinking is the so-called "brainstorming" method. The main goal of this method is to create a fund of ideas on a specific topic in the process of active creative interaction of all group members.

One of the methods of cross-cultural communication is a discussion, which means an exchange of views in all its forms. As a result of the educational discussion, a higher level of students' assimilation of modern knowledge, the development of their dialectical thinking, and the realization of their creative potential are achieved. A significant role in the organization and conduct of the discussion is played by appropriate training (selection of the relevant topic, distribution of roles, maintaining a friendly atmosphere). Discussion as an active teaching method provides favorable opportunities for feedback, consolidation of existing knowledge, and expression of students' creative abilities.

As a variety of educational discussion, we can consider such a form of organizing educational and cognitive activities as a "round table", which is one of the most effective ways to discuss interesting and relevant issues in any professional field, exchange experience and creative initiatives. This form of communication contributes to a better assimilation of the material, allows you to find the necessary solutions in the process of effective dialogue. The discussion of problems, the exchange of opinions, valuable experience, the study of additional opportunities, the discussion when discussing controversial issues gives the "round table" dynamism and richness, creates a tense situation of creative search, which undoubtedly contributes to the activation of cognitive and creative activity of students.

Methods and techniques that promote the implementation of a creative approach in teaching a foreign language also include various types of imitation games. The expansion of professional and public relations with foreign partners leads to the need to competently and correctly conduct a conversation in a wide variety of communication situations, so in this case, the creation of a language environment that is as close to natural as possible becomes particularly relevant. This opportunity is provided by the use of role-playing and business games in the classroom.

Role-playing is one of the forms of collective interaction, the purpose of which is to give the student the opportunity to develop and make decisions in simulated conditions. At the same time, you can effectively combine group, pair and individual forms of work in the classroom. In addition, the role-playing game allows you to generalize and deepen existing knowledge, develop language skills, activate the learning process, and give it elements of creativity.

Business games also contribute to the creation of a language environment, while there is an opportunity to activate all the program lexical and grammatical material. Students quickly master speech structures and automatically operate on them when performing other types of communication tasks. Such classes contribute to the development of creative and communicative abilities, introduce to the culture of the country of the language being studied.

Thus, the rational use of active and interactive methods of organizing educational and cognitive activities represents a significant potential for the formation of creative activity of students in the process of learning a foreign language. At the same time, a significant role is played

by the justified use of information technologies in the educational process, which activates the cognitive activity of students, increases motivation to learn a foreign language, and ensures the effective implementation of a creative approach to teaching a foreign language.

References:

1. Al-Alami, S. (2013). Utilising fiction to promote English language acquisition. Newcastle, UK: Cambridge Scholars Publishing.
2. Belova N. Yu. Game as a means of forming interpersonal relations in preschool children in the classroom of the English language // Secondary vocational education. 2012. - No. 1. - pp. 21-22.
3. Gubanov M. V. Game as a means of socio-cultural development of children // Secondary vocational education. 2013. - No. 11. - pp. 42-44.
4. www.zachetka.ru

Түйін

Сабақта оқытудың шығармашылық әдісін қолдану оқушылардың танымдық өзіндік белгілі бір деңгейі, жоғары танымдық белсенділігі дамыған жағдайда ғана мүмкін болады. Осыған байланысты, қазіргі уақытта оқыту процесінде белгілі бір білім көлемін дайын түрде ұсыну ғана емес, ойлауды үйрену керек деген пікір жиі айтылатындығын атап өткен жөн. Шығармашылық тұлғаның дамуына көбінесе уақыттың жетіспеуі және ақпарат ағындарының көлемі әсер ететіндігі ғылыми дәлелденген. Сондықтан қазіргі студент шығармашылық тұлғада дамуы керек қасиеттердің негізгі жиынтығының өсуіне мүмкіндік беру үшін оған әлемнің тұтас бейнесін беретін ғылымның терең, маңызды заңдары мен принциптерін үйретуі керек. Ақпаратты беру процесінің өзі оқытушы мен студенттің екі жақты белсенді өзара әрекеттесу принципіне негізделген шығармашылық оқыту әдістерін қолдану керек. Бұл әдісті қолдану барысында алынған ақпаратты шығармашылық тұрғыдан қайта қарастыру жағдайында студенттің жоғары белсенділігін білдіреді. Оқытудың интерактивті моделінің негізгі критерийлеріне мыналар жатады: бейресми талқылау мүмкіндігі, материалды еркін ұсыну, ұжымдық күш-жігерді қажет ететін топтық тапсырмалардың болуы, әр оқушының бастамасы, оңтайлы ұйымдастырылған бақылау, жүйелі өзіндік оқыту. Студентті өзін-өзі дамытуға ынталандырудың ең тиімді әдісі-оқу процесінде белсенді топтық жұмыс, қарқынды тәжірибе алмасу және оқуды түзету қағидаттарына негізделген белсенді және интерактивті оқыту әдістерін қолдану жатады. Белсенді оқыту дегеніміз-бұл әдіс жүйесін қолдану, ол негізінен оқытушының дайын білімді ұсынуына және оларды көбейтуге емес, оқу процесінде студенттердің өзіндік танымдық іс-әрекетіне бағытталған.

Аннотация

Использование творческого метода обучения на занятиях возможно только при условии развития у учащихся определенного уровня познавательной самостоятельности, высокой познавательной активности. В связи с этим необходимо упомянуть тот факт, что в настоящее время все чаще высказывается мнение, что в процессе обучения нужно учить мыслению, а не просто предлагать определенный объем знаний в готовом виде. Научно доказано, что на развитие творческой личности во многом влияет нехватка времени и объем информационных потоков. Поэтому современному студенту необходимо преподавать самые глубокие, существенные законы и принципы наук, которые дают ему целостную картину мира, чтобы обеспечить возможность роста основного набора качеств, которые должны быть развиты в творческой личности. Творческие методы обучения, в которых сам процесс передачи информации основан на принципе двустороннего активного взаимодействия преподавателя и студента. Использование данного метода предполагает высокую активность студента при условии творческого переосмысления полученной информации. К основным критериям интерактивной модели обучения относятся следующие: возможность неформального обсуждения, свободное изложение материала, наличие групповых заданий, требующих коллективных усилий, инициатива каждого студента, оптимально организованный контроль, систематическое самостоятельное обучение. Наиболее эффективным способом мотивации

студента к саморазвитию является использование активных и интерактивных методов обучения, которые основаны на принципах активной групповой работы в ходе учебного процесса, интенсивного обмена опытом и коррекции обучения. Активное обучение предполагает использование такой системы методов, которая в основном направлена не на представление преподавателем готовых знаний и их воспроизведение, а на самостоятельную познавательную деятельность студентов в процессе обучения.

ӘОЖ 37.013.28

З.Б.Қабылбекова¹, Ж.У.Керимбекова², А.А. Алдиев³

¹п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ МЕКЕМЕЛЕРДЕ БАЛАЛАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Түйін

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы «Егемен» баспасы – ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, салиқалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Мектепке дейінгі ұйымдағы тәрбиелеу мен оқыту үрдісін ұйымдастыру мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты негізінде жүзеге асырылады. Білім беру типтік үлгілік оқу бағдарламасының мазмұнына сәйкес базалық білім, білік, дағдыларды, жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтар негізінде мектеп жасына дейінгі балалардың түйінді құзыреттілігінің қалыптасуын қамтамасыз етеді. Осыған орай, біздің бала тәрбиесі мен білім беру үрдісіміздің бағыты – балалардың танымдық әрекетіне ерекше назар аудара отырып жүзеге асыруға негізделген. Таным - адамның санасындағы ақиқаттылық және нағыздықтың оны одан өрі өзгерту мүмкіндігін мақсат ететін, мақсатты бағытталған белсенді бейнелену үдерісі. Таным барысында болмыстың түрлі қырлары ашылады, қоршаған дүниедегі заттардың, құбылыстардың сыртқы жақтары мен мәні ашылады, сонымен қоса таным қызметінің субъектісі - адам адамды, демек, өзін-өзі зерттейді.

Кілттік сөздер: Ұлттық-рухани тамыр, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, патриоттық рухты сіңіру, руханиятқа, рухани жаңғыруға, «Мәңгілік ел»

Кіріспе

«Адам ұрпағымен мың жасайды» - дейді халқымыз. Ұрпақ жалғастығымен адамзат баласы ғасырлар бойы өмір сүріп, өзінің жеке болмысын, салт-дәстүрін шынайы түрде сақтап, жалғастырып келеді. Әрқашанда еліміздің тірегі - тәриелі әрі білімді, қайратты рухты ұрпақ болып келген. Бүгінгі біз өмір сүріп отырған қоғам талабы – егемен еліміздің қара шаңырағының есі болып қалатын қоғам мүшелерін, жас ұрпақты тәрбиелеу, кемел болашаққа жол бастайтын, өзге озық елдердің қатаында терезесі тең тұратын, білікті маман бәсекеге қабілетті тұлға болатындай тиянақты білім беру. Сондықтан да мектепке дейінгі білім беру жүйесінің педагогтарының алдында тұрған міндет: бала тәрбиесіндегі білім мен мәдениет білуге құмарлық, бәсекеге қабілеттілік, парасаттылық, функционалды сауаттылық, өзінің пікірін еркін білдіре алатын және өзінің іс-әрекетімен өмір сүріп отырған қоғам үшін

жауапкершілігін түсіне алатын қабілетті, әрі қоғамға өзіндік ықпалы бар екендігін түсінетін құзырлы тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Теориялық талдау

«Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» деген халық даналығы бала тәрбиесінде ерте жастан бастап, ұлттық тәрбиеге ерекше мән беруді меңзеп отырған. Өзінің ұлттық ерекшеліктерін бойына сіңіру қай халықтың болмасын үнемі назарында тұратын басты қағида. Сондықтан да баланың сәбилік шағында жаңадан айналасын, қоғамын тани бастаған әрекетінде оның танымдық құзыреттіліктерін бірден ұлттық бағытқа назар аударту туған өлкесіне, елінің ұлттық сал-дәстүріне құрметін арттырып, терең отансүйгіштік қасиеттерінің дамуына зор ықпалын тигізеді. Өз елінің ұлттық мұраларын: салт-дәстүрлері мен мәдени құндылықтарын, туған өлкесінің табиғатын танып білуге, оны аялап, қорғау мен таза күйінде сақтауға тәрбиелеу балаға ерте жасынан үйретілгені маңызды. Себебі баланың сезімталдығы мен пәк таза көңіл - ниеті сәбилік шақта дамиды. Осы шақта бала жақсы мен жаманды ажыратуды, қорғау мен қамқоршы болуды, достық қарым-қатынас пен өз ұлтына, еліне жеріне деген махаббатының қалыптасатын кезеңінде болады. Ол шынайы күліп, шынайы ренжиді, барлық ақиқатты шынайы қабылдап, оған деген өзінің көзқарасын қалыптастырады. Өзінің туған өлкесінің табиғатына тамсанып, ерекше әдемілігін байқап, сүйуге үйренеді. Ұлтымыздың салт-дәстүрлеріне бойлайды. Домбыраның қоңыр үнін, қобыздың әуелі сарынын құлағымен естіп, ондағы әуендер арқылы тарихи уақиғаларды танып, елінің өткен кезеңдерін жүрегіне сақтауды үйренеді. Осы шақта қалыптасқан сезімдері мен қасиеттерін өмірлік қағидаға айналдырады[1].

Балалардың ұлттық танымдық құзыреттілігін арттыруда «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында балабақшаларда балалардың ұлттық танымдарын кеңейту жұмыстары қарқынды атқарылуда. Еліміздегі барлық ведомстволық бағыныстылығына қарамастан мектепке дейінгі мекемелерде Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 28,29-баптарында көрсетілгендей оқу тәрбие процесін ұйымдастыру мен оқу әдістемелік және ғылыми-әдістемелік жұмысты ұйымдастыру туралы нақты тапсырмалар берілген[2]. Оның ішінде көкейкесті назар сапалы білім беруді жүзеге асыруға, озық тәжірибені қолдануға тапсырыстар ұсынылған. Сонымен қатар Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында мектепке дейінгі ұйымдарға балалардың білім алуының сапасын бақылайтын мониторинг жүргізудің бірыңғай тәсіліне ерекше назар аударылу керектігі айтылған. Сонымен қатар, әлемдік трендтерді ескере отырып, өзіміздің ұлттық танымдық құзыреттіліктердің меңгерілуіне көңіл бөліну керектігі тапсырылған. Мектепке дейінгі ұйымдағы тәрбиелеу мен оқыту үрдісін ұйымдастыру мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты негізінде жүзеге асырылады.

Білім беру типтік үлгілік оқу бағдарламасының мазмұнына сәйкес базалық білім, білік, дағдыларды, жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтар негізінде мектеп жасына дейінгі балалардың түйінді құзыреттілігінің қалыптасуын қамтамасыз етеді. Осыған орай, біздің бала тәрбиесі мен білім беру үрдісіміздің бағыты – балалардың танымдық әрекетіне ерекше назар аудара отырып жүзеге асыруға негізделген. Таным - адамның санасындағы ақиқаттылық және нағыздықтың оны одан өрі өзгерту мүмкіндігін мақсат ететін, мақсатты бағытталған белсенді бейнелену үдерісі[3]. Таным барысында болмыстың түрлі қырлары ашылады, қоршаған дүниедегі заттардың, құбылыстардың сыртқы жақтары мен мәні ашылады, сонымен қоса таным қызметінің субъектісі - адам адамды, демек, өзін-өзі зерттейді. Таным - адам қызметінің қоршаған дүниені және ондағы өзін тануға бағытталған арнайы түрі. Адам таным бойынша әрекеттің екі негізгі түрін жүзеге асырады:

- Қоршаған дүниені өзге ұрпақтардың болған танымды қызметінің нәтижелері арқылы таниды;
- Қоршаған дүниені тікелей таниды.

Таным – білім алу және дамыту үдерісінде үнемі тереңдетіліп және кеңейтіліп отыратын, нәтижесінде, жаңа білім алынатын таным объектісі мен субъектісінің әрекеттесуі болып табылады.

Таным ол әрекеттің мақсаты мен оның түрткісін анықтайтын тұлғаның ақпараттық қорын құрайтын, қоғамдық-тарихи үдеріс философиялық категория болып табылады. Философиялық сөздікте: таным – заттардың эмоциялық мазмұнын немесе ақиқатты табу мақсатындағы заттардың күйін, жағдайын меңгеру болып табылады. Педагогикалық сөздікте таным – әлем туралы шынайы білімдерді алуға деген субъектінің шығармашылық іс-әрекеті деп жазылып, сыртқы орта туралы ақпарат алу тұрғысынан берілген [4].

Қазақстандық ғалымдар Д.Кішібеков, Ғ.Ғ. Ақмағамбетов, Г.Нұрышева танымға сыртқы заттар мен құбылыстардың, олардың қатынастарының адам санасында идеалды образдар жүйесі ретінде бейнелеуінің қайшылыққа толы күрделі үдерісі деп анықтама берген. Таным барысында адам өзін қоршаған ортаны игереді, ол туралы білімі кеңейіп, терең дей түседі, адамның заттар мен құбылыстар туралы жалпы мәліметі кеңейіп, ішкі мәнге қарай ұмтылып, жүйелі, шынайы білімге айналады, сондықтан танымды адамның жаңа әрітың білімді игеріп, рухани баюы деп те есептеуге болады деген [5].

Сондықтанда баланың тәрбиесінде басмдылық танымдық әрекетке берілуі тиіс деп есептейміз. Сонымен қатар, танымдылық әрекет тек, жалпы меңгерілуі емес, баланың негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыратын фактор ретінде де қаралады. Өйткені мектепке дейінгі жастағы балалардың бойында өздерінің жас ерекшеліктеріне сәйкес, функционалды сауаттылығы қалыптасып, алғашқы өмір жаттығулары мен өз өлкесінің қоршаған ортасына деген қызығушылықтары артып, білуге, тануға, қолдана алуға деген танымдық құзыреттілікті қалыптасып, жасшағының ұлғаюына байланысты қарапайымнан күрделіге ауысып отыру үрдісі қарқынды жүре бастайды. Бала бойында нақты құзыреттілік қалыптастыру әрі оны дамыту өте күрделі іс болып табылады. Оның толық қанды жүзеге асырылуы үшін педагогтың нақты білімдері мен методикалық нұсқаулықтарды қолдана алуы жеткіліксіз болып табылады. Өйткені, әр балаға өзінің болмысы мен табиғи мінезіне, қабілеті мен икеміне қарай құзыреттіліктерді қалыптастыру талап етіледі. Себебі, баланың үйренуге білуге деген құштарлығықалай тез көтерілсе, солай тез төмендеп отыратыны белгілі. «Құзыреттілік» термині аясында қазақстандық ғалымдар Ж.Меңлібекованың, Т.Е.Исаеваның Б.Т.Кенжебековтің, А.Арғымбаеваның, шетелдік Б.Д.Элькониннің, М. Чошановтың, А.В.Хуторскойдың, Дж.Равеннің бектерін оқып танысып, құзыреттілік ұғымының мәніне талдау жүргіздік. [6].

Мәселен, белгілі ғалым Г.Ж.Меңлібекованың пікірі бойынша, құзыреттілік — субъектінің өзін анықтай білу қабілеті, әрекетті басқару ретінде нақты әлеуметтік білім категорияларын, әлеуметтік болмысты толығы мен өзіне біріктіретін интегративті қасиеті. Ал Т.Е.Исаева «құзыреттілік» ұғымын философиялық тұрғысында жеке тұлға құрылысында алатын орны, оның дамуындағы атқаратын ролі, өмірәрекетінентәжірибеалуы, әлемдік мәдениет деңгейіне қатыстыру және өнегелі-этикалық байланысты меңгеруі немесе қабылдауы жағынан қарастырған. Б.Д.Эльконин құзыреттілік туралы көзқарасты өз еңбегінде былай көрсетеді: «құзыреттілік» ұғымы тек танымдық (когнитивтік) және технологиялық құраушы ғана емес әрі мотивациялық, әлеуметтік және мінез-құлықтың, яғни оқыту нәтижелерін (білім, білік, дағды), құндылық бағдар жүйелерін қамтиды; құзыреттілік – алған білім, білік, тәжірибе мінез-құлық тәсілдерін нақты жағдаятта, нақты іс-әрекет жағдайында жұмылдыру қабілеті; құзыреттілік ұғымында «нәтижеден» қалыптасатын білім мазмұны интеграциясы; құзыреттіліктер тек білім беру мекемелеріндегі оқыту үдерісінде ғана емес, яғни дәстүрлі және дәстүрден тыс білім алу жағдайында да қалыптасады. М.М.Чошанов құзыреттілікті білім, білік, дағдының өзара байланысы деп қарап, оның төмендегідей формуласын ұсынады: білімді қолданудың жылдамдығы, әдістердің оралымдылығы, ойлаудың сынаулығы. Қазақ тілінде терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде «құзыр» (компетенция) деп белгіленеді. Ол тапсырманы

орындауға қабілеттілік немесе бір нәрсені жасау; Ал түсіндірме сөздіктерде «құзыреттілік» ұғымы құзырлықты басқарушы ретінде қарастырылады[7].

Шет тілінде құзыреттілік «Competent» сөзі французша «компетентті», «заңға сай», латынша «сай болу», «қабілетті», «талап қою», «жарамды», ағылшынша «қабілетті» деген мағыналарды білдіреді. Бүгінгі еліміздің білім жүйесінде әлеуметтік, экономикалық, қоғамдық-саяси өмірге белсенді араласуға дайын, құзыретті тұлғаны қалыптастыруда оқыту үдерісін тың идеяларға негізделген жалпы ұлттық деңгейдегі жаңа мазмұнмен қамтамасыз етуде құзыреттілік тұғырының маңызы зор болуда. «Құзыреттілік» ұғымы мектепке дейінгі салада бүлдіршіндердің денсаулық және өмір ережелері, әлеуметтік-ақпараттық, тілдік-коммуникативтік, танымдық және шығармашылық құзыреттіліктерін қалыптастырумен түсіндірілуде. Бүгінгі мектепке дейінгі білім беру ұйымының нәтижелі еңбегі ретінде мемлекеттік міндетті білім беру стандарты негізінде бес білім беру саласы бойынша баланың жан-жақтылығын қалыптастыру мен арттыруы деп белгіленген. Оның ішінде Республиканың мектепке дейінгі ұйымдарының меншік нысаны мен ведомствалық бағыныстылығына қарамастан барлық түрлерінде білім беру процесі балаларды мектепте оқуға табысты дайындауға сапалы білім беру қызметін ұсынуға бағытталған. Аталған мақсатты іске асыру үшін келесі міндеттер айқындалған:

- балалардың физикалық және психикалық денсаулығын нығайту;
- балаларды жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтарға баулуды «Рухани жаңғыру» бағдарламасы, «Туған жер» кіші бағдарламасы аясында жүзеге асыру.

Осыған орай, баланың сапалы білім алуы Республикамыздың әрбір сала бойынша өтпелі тақырыптар негізінде спиральді түрде білім алып, танымдық-іскерлік құзыреттілігінің қалыптасатындығы негізге алынған. Балабақша бүлдіршіндеріне білім беру мен тәрбиелеу үрдісінде барлық бес білім беру саласы бойынша құзыреттіліктерін арттыру, олардың алғашқы өмір сатысындағы өзіндік жасшағына орай, ақиқаттылық, туған өлкесінің табиғаты, еліміздің ұлттық мұраларын танып білуге, тарихи тұлғаларымыздың ерліктерімен таныса отырып, бейнелену үдерісін арттыру болып табылады. Бүлдіршіндердің құзыреттілігінің артуы барысында болмыстың түрлі қырлары, қоршаған дүниедегі заттардың, құбылыстардың сыртқы жақтары мен мәні ашылады, сонымен қоса қалыптасқан құзыреттіліктер қызметінің субъектісі–бал өзін-өзі зерттейді. Бала бойындағы шығармашылық немесе танымдық құзыреттіліктер қоршаған дүниені және ондағы өзін тануға бағытталған арнайы түрін меңгереді. Әсіресе әлеуметтік құзыреттіліктердің басымдығында бала екі негізгі түрін меңгеріп, жүзеге асырады. Ол: өзін қоршаған дүниені өзге ақпараттық деректер арқылы таниды және болып жатқан оқиғаларды өзі көзімен көрген немесе өзімен болған жағдайлардың куәсі болу арқылы таниды.

Өмір ережелері құзыреттілікерінде баланың сыртқы заттар мен құбылыстардың, олардың адамға қатынастарының жүйесі ретінде бейнелеуінің, қайшылыққа толы күрделі үдерісі екендігін түсінеді. Әрбір бала бойындағы өзінің жас шамасы аумағында меңгерілген құзыреттіліктерімен өзін қоршаған ортаны игереді ол туралы білімдерін үнемі толықтырып, тереңдетіп отырады. Өзінің өмір қажеттілігіне қатысты факторларды танып, оны функционалды сауатты түрде бір жүйемен орындайды. Мектепке дейінгі жастағы баланың функционалды сауаттылығының талаптары қатарында ұлттық танымдық құзыреттілік қатар жүруі тиіс, себебі бала өзінің бұл әлемде кім екенін, қанай халық екенін ата-бабасының қалыптасқан салт-дәстүрін, шынайы болмысын білмей, оны қадірлеп үйренбей мемлекетіміздің болашағы кемел жарқын қоғамының мүшесі бола алмайтыны белгілі. Өйткені балаға тәрбиесі берілген білім Ұлы данамыз Әл – Фараби айтқандай: «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы» екендігін ұмытпағанымыз абзал.

Қорытынды

Қорыта келгенде, мектеп жасына дейінгі балалардың ұлттық танымдық құзыреттіліктерін арттыру – баланың қоршаған орта туралы білімін, сенсорлық мәдениетін,

оларды қолдану біліктілігін, іскелік дағдысын, өмірлік тәжірибесінің жиынтығын құрап, мектепке қадам басқан шағында беделді, алғыр, зерек, өзінің туған өлкесі мен ұлттық салт-дәстүрінен сусындаған оқушы болып ғана қоймай, білім алу мен әлеуметтенудің жаңа сатысына қорқынышсыз қадам басатын кішкентай тұлға қалыптастыруға әсерін тигізеді. Әрбір бала бойына осындай қасиеттерді барынша жинап қалыптасуында педагог-тәрбиешінің бағбан тәріздес екен дәні- берген тәрбиесі мен білімі, зор еңбегінен шығатындығы ақиқат. Әрбір педагог баланың бойына қандай қасиет ексе, соның жемісін көретін болады. Сондықтан балаларға ерте жастан-ақ бойында өмір тәжірибесін үйретуде ұлттық танымдық құзыреттіліктерін арттыруға үлкен мән берілуі тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. С. Пірәлиев, «Ұлттық тәрбие және жаһандану» «Егемен Қазақстан» газеті К.С.Ныязбекова «Ұлттық тәрбие», 2013, №4, Б. 19-22.
2. Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. ҚР Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан, жыл. Мына сілтемеде: http://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/ (15.12.2012ж.).
3. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 07.12.2010 г. № 1118 //Казахстанская правда, 2010, № 153–154, С. 10–12.
4. Абсатова М.А. Технология интегративного обучения. Алматы: Ғылым, 2004. 140 с.
5. Кобдикова Ж.У. Оқытудың жаңа технологиясы мен оқушылардың даму мониторингі. // Қазақстан мектебі 2001.№5, Б. 34-39.
6. Ахметов А.К. «Принципы технологии и содержания образовательной программы», Алматы, 1995, 192 б.
7. Нұрмұхамбетова Т.Р.Тәжірибелік психология: Оқулық. 2 бөлім: Психологиялық кеңес беру және психокоррекция жүргізу технологиясы мен әдістемесі. Шымкент: ОҚМУ, 2007, 216 с.

Аннотация

Программная статья Президента Нурсултана Назарбаева «В фокусе будущего: духовное возрождение» Организация процесса воспитания и обучения в дошкольной организации осуществляется на основании государственного общеобязательного стандарта дошкольного воспитания и обучения. Обучение предусматривает формирование ключевых компетенций у дошкольников на основе базовых знаний, навыков, общечеловеческих и национальных ценностей в соответствии с содержанием типовой учебной программы. В связи с этим направленность нашего воспитательно-образовательного процесса основана на реализации с особым упором на познавательную деятельность детей. Познание - это целенаправленный, целенаправленный процесс активного отражения в сознании человека, направленный на изменение реальности и реальности. В процессе познания раскрываются различные стороны бытия, раскрываются внешние аспекты и значения вещей и явлений в мире, а также предмет познавательной деятельности - человек, человек, а значит, самоизучение. В процессе познания раскрываются различные стороны бытия, раскрываются внешние аспекты и значения вещей и явлений в мире, а также предмет познавательной деятельности - человек исследует человека, а значит, и самого себя. Обучение в соответствии с содержанием типовой учебной программы предусматривает формирование ключевых компетенций дошкольников на основе базовых знаний, навыков, умений, общечеловеческих и национальных ценностей.

Abstract

The program article of President NursultanNazarbayev "In the focus of the future: spiritual revival" The organization of the process of education and training in a preschool organization is carried out on the basis of the state compulsory standard for preschool education and training. Training provides for the formation of key competencies in preschoolers on the basis of basic knowledge, skills, universal and national values in accordance with the content of a typical curriculum. In this regard, the focus of

our upbringing and educational process is based on implementation with special emphasis on the cognitive activity of children. Cognition is a purposeful, purposeful process of active reflection in human consciousness, aimed at changing reality and reality. In the process of cognition, various aspects of being are revealed, external aspects and meanings of things and phenomena in the world are revealed, as well as the subject of cognitive activity - a person, a person, and therefore self-study. In the process of cognition, various aspects of being are revealed, external aspects and meanings of things and phenomena in the world are revealed, as well as the subject of cognitive activity - a person explores a person, and therefore himself. Education in accordance with the content of a typical curriculum provides for the formation of key competencies of preschoolers on the basis of basic knowledge, skills, abilities, universal and national values.

ӘОЖ37.013.28

З.Б. Қабылбекова¹, М.Н.Чирва², И.С. Жандабаева³

¹п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

МӘНГІЛІК ЕЛДІҢ ҰРПАҒЫ - БІЗДІҢ БОЛАШАҒЫМЫЗ

Түйін

«Мәңгілік ел» ұлттық идеясының негізі – жастарды патриотизмге тәрбиелеу. Патриоттық тәрбие мәселесі Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» Жолдауында жаңа мазмұнға ие болды. Елбасы атап өткендей, жаңа қазақстандық патриотизмнің басты мақсаты – қоғамдық келісімді сақтап нығайту. Бұл біздің мемлекет ретінде, қоғам ретінде, ұлт ретінде өмір сүруіміздің бұлжымас шарты. Қазақстандық патриотизмнің негізі – бұл барлық азаматтардың тең құқықтағы және олардың Отан абыройы үшін ортақ жауапкершілігі болмақ. Яғни, елдің ұлы рухын, адамның адами қасиеттерін, еліміздің елдігін арттыратын құндылықтарды біріктіретін идея. Елбасымыз көтерген ұлт болашағына негізделген «Мәңгілік Ел» идеясы бүгінгі уақыт талабына сай тарихи танымдық, ұлттық деңгейдегі білім, ғылым және мәдени құндылықтарға ие, саяси бағыттағы терең ұғым. Мектеп жасына дейінгі балаларды патриоттық тәрбие арқылы ұлтжандылыққа тәрбиелеу мәселелерін зерттеген ғалымдардың еңбектерінің қорытындылары мен тікелей балабақша практикасындағы тәрбиешілердің іс-тәжірибелерінің қорытындыларына сүйене отырып, біз балабақшадағы патриотизмге тәрбиелеу – балалардың нақты іс-әрекеті, мінез-құлқын ұйымдастыру, оған бағыт беруді негізге алу қажет деп шештік. Патриотизмге тәрбиелеу үрдісінің танымдық мәнін естен шығаруға болмайды, бірақ ол әрбір балада патриоттық сана, патриоттық сезім қалыптастырудан бастау алғанда ғана тиімді болмақ. Еліміз тәуелсіздік алып, ел болып есін жинап, жоғын жоқтап, барын базарлаған, асылын ардақтаған Ұлы елге айналдық.

Кілттік сөздер: Ұлттық-рухани тамыр, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, патриоттық рухты сіңіру, руханиятқа, рухани жаңғыруға, «Мәңгілік ел»

Кіріспе

«Қазақстан – 2050» Стратегиясы – еліміздегі барлық саланы қамтитын үздіксіз білім мен ғылымның өркендеп өсу жолы және елдігіміз бен бірлігіміз, ерен еңбегіміз шындалатын үлкен өмірлік сынақ. Елдің тәуелсіздігі, тәуелсіздіктің мәңгі әрі баянды болуы адамның ұлттық қасиеттеріне негізделген құндылықтарда. Философ-ғалым Т.Ғабитов “Құндылықтар – қасиеттер... бала кезден, ана сүтімен бірге, өзінің ана тілі арқылы, мораль негіздері ретінде, өз тарихын, мәдениетін, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін игеру нәтижесінде орнығады.

Қасиеттер адам бойына моральдық жауапкершіліктер жүктейді, сезімін айқындай түседі” - деп айтып кеткен еді [1].

«Нұр Отан» партиясының кезекті XVI съезінде «Мәңгілік Ел» идеясы оқу бағдарламасына енуі керек. Бұл идея қазақстандық бірегейлік бағытындағы ең маңызды құжатқа, екінші конституцияға айналуы қажет» - делінген. Осы бағытта біріншіден, «Мәңгілік ел» идеясын зерттеп, зерделеуде, оны жас ұрпаққа насихаттауда және оқу үдерісіне енгізуде ғалымдарымыз бен педагогтарымыз, әрбір отандасымыз үлес қосқаны абзал. Екіншіден, ұлттық идеямызды балабақшада тәрбиеленіп жатқан бүлдіршіндерден бастап жас ұрпаққа жеткізу үшін қажырлы жұмыс жасауымыз керек. Өскелең ұрпақтың санасына, өмір салтына сіңірген құндылық пен сенім «Мәңгілік ел» орнатудың қозғаушы күші ықболары күмәнсіз. Үшіншіден, келешегі кемел «Мәңгілік ел» идеясын Қазақстанның барлық аймақтарына жеткізу жұмыстың басты мақсаты. Төртіншіден, қазақи рухы биік ұлттық идеяның қалыптасуында тарих пен мәдениет, әлеуметтік тәжірибелердің маңызы зор [2].

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезең этикалық сипаттағы құбылыстарын қайта өркендету және даму кезеңі болып табылады. Ол ұлттық тілдердің, ұлттық салт-дәстүрлердің, ұлттық мәдениеттің, ұлттық сана-сезімнің өсуін, ұлттық мемлекеттің мәнінің артуын, ұлттық қозғалыстардың күрт дамуын, жалпы алғанда бүкіл адамзаттық және ұлттық құндылықтардағы орын алған күрделі өзгерістерді қамтыды.

Н.Ә.Назарбаев: «Біз әрбір азаматтың абыройы мен атағы бағаланатын, жоғары моральға, этникалық стандарттар мен рухани құндылықтарға орын бар қоғам құруымыз керек», - деп атап көрсеткен болатын [3]. Елдің тәуелсіздігі, тәуелсіздіктің мәңгі әрі баянды болуы адамның ұлттық қасиеттеріне негізделген құндылықтарда. Құндылықтар қоғамда адамдардың мінез құлықтары мен қоғамдық өмірдің әлеуметтік нормативтік, саяси құқықтық реттеуші қызметін орындайтын белгі. Жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтар тақырыбының кейбір аспектілерін отандық ғалымдардың: Р.Б.Әбсаттаров, В.Х.Баймырзаева, А.Ж.Мұқажанова, Р.Қадыржанов, Қ.Ж.Нұғманова, ал этнопедагогикалық және этнопсихологиялық құндылықтарды Қ.Жарықбаев, С.Қалиев, С.Ұзақбаева, К.Қожахметова, Ж.Наурызбайлардың басқада еңбектерінде қарастырылған [4].

«Құндылық» дегеніміз – философия, мәдениеттану, әлеуметтану, педагогика және психология ғылымының негізі ғымы болып табылады. Құндылық тұлғаның бойындағы қасиеттердің жиынтығы. Құндылықтар – өмірге, еңбекке, шығармашылыққа, адамгершілік насихаттарға, адам өмірінің мәніне деген бағалаушы қатынас құралы. Құндылықтарды жіктеу ғылыми мәселе болып табылады. Құндылықтарды жіктеудің ең жалпы негізі ретінде қоғамдық өмірдің салалары, құндылықтарды ұстанушылар, құндылықтар иерархиясы қарастырылады. Халықтың көпшілігіне қозғау салатын қомақты саяси өзгерістер мен қайта құрулар қоғамдағы қолданыстағы идеалдар мен құндылықтарға негізделуі және олардың тарапынан қолдау табуы тиіс. Қоғамдық өмірдің негізгі салаларына сәйкес құндылықтарды үш топқа бөледі: материалдық, әлеуметтік-саяси және рухани. Бұл жөнінде В.П.Тугариновтың пайымдауынша қоғамдық өмірді үшке бөледі: бірінші, өмір құндылықтары: өмір, денсаулық, қуаныш, айналадағылармен қарым қатынасқа түсу; екінші, материалдық құндылықтар: физиологиялық қажеттілікті қанағаттандыру, рухани қажеттілікті өтеу. Бұл адамның тән және рух негізінде жүзеге асырылады. Үшінші, әлеуметтік-саяси құндылықтар: қоғамдық тәртіп, қауіпсіздік, бейбітшілік, бостандық, әділдік, теңдік, адамилық.

Жалпы адамзаттық құндылықтар дегеніміз – адам туралы философиялық ілім мен аксиологияны оқытатын пәннің маңызды құрамдастары жүйесіне енетін түсініктер кешені. Олар адам тегінің ұлттық, саяси, діни және басқа да әуестігінен еркін жалпы мүддесін білдіруімен ерекшеленеді және осы сипатта адамдық өркениет дамуының императиві болыптабылады. Г.А.Омарованың пікірінше, жалпы адамзаттық құндылықтар – тарихи шектен шықпайтын табиғаты бар бітпейтін этикалық құндылықтар, біртұтас рухани шынайылықтың түрлі қырлары және әлеуметтік, саяси, ұлттық, ғылыми, тұлғалық құндылықтардың

өзгермелі жүйесінің инварианты болады. Мысалы, бұған шынайы махаббат, парызын риясыз орындау, шыншылдық, ішкі әлем және тыныштық, мейірімділік, жақсылық, обал-сауапты ескеру және т.б. жатады.

Ұлттық құндылықтар – қандай да бір этникалық қауым өкілдерінің өзіндік тарихи көрінісі бар рухани мұраттарының жиынтығы. Ұлттық құндылықтар бір этностық топқа тиесілі адамдардың мінез-құлқының әлеуметтік және нормативтік-мәдени аксиомасы рөлін атқарады. Барлық уақытта да өмірдің өзі табиғи және мәдени түрлерде сақтау мен дамыту мәселелері құндылыққа негіз болған. Сондықтан да, жалпыадамзаттық құндылықтардың біріне басқа құндылықтардың негізі ретінде жеке адамның өмірін жатқызуға болады. Ғылымға дейінгі дәуірде адамдардың ақиқатты түсінуі көпмағыналы болды. Оған: тәжірибелік білімдер, әңгіме, сенім, белгі, үміт, нанымды жатқызуға болады. Оларды тасымалдаушылар: қарттар, бақылар, көріпкелдер, сәуегейлер, абыздар, философтар, ғалымдар ерекше құрметке ие болды. Көреген билеушілер ғылым мен білімнің дамуына қамқорлық жасады. Ақиқат – адамның ең жоғары интеллектуалды құндылығы. Адамзаттың бастапқы құндылықтарына наным – қандай да бір нәрсені ақиқатында, дәлелді қажет етпейтін, тексермей-ақ тек іштей көз жеткізу арқылы мойындау жатады. Ал, діни көзқарас тұрғысынан наным күтуді жүзеге асыруды және көзге көрінбеске сенуді білдіреді. Бір қоғамдастықтағы сенетін кісілердің әлем туралы түсініктері шамамен бірдей болады, өйткені олар қоғамдастарының өткені (дәстүр) мен қазіргі тәжірибесіне сенуге бейім.

Шығармашылық жоғары жалпы адамзаттық құндылық ретінде қарастырылады. Шығармашылық адамға жасаушы, болмағанды шығарушыдай сезінуіне мүмкіндік береді. Бұл - іс-әрекеттік құндылық адамгершілік, әсіресе көркем-эстетикалық салада айқын байқалады. Шығармашылық нәтижелерінде адамның ішкі және сыртқы әлемінің бірлігі көрінеді. Алғашқы қауымдық құрылыста адамдар сурет салды, баспанасын, тұрмыс бұйымдарын, киім-кешегін, қару-жарағын, еңбек құралдарын, табыну заттарын, жасаған [5].

Іргелі жалпы адамзаттық құндылықтардың бірі – ар, адамның міндеттенуін және тыйым нормаларын белгілейтін моральдық бақылау мен адамгершілік өзіндік бақылау, ішкі дауысты жүзеге асыруына мүмкіндік беретін қабілеті. Ар – адамда бар тілектің көрінуіне жол бермейтін ішкі түйсік. Абырой маңызды этикалық және ұлттық құндылық болып табылады, ол адамның әділдік, адалдық, шыншылдық, тектілік, қасиеттілік сияқты сапаларын бағалаумен байланысты кешенді түсінік. Басқа жалпы адамзаттық құндылық – парыз абырой санатымен байланысты. Парыз – бұл іштей қабылданатын (ерікті) міндеттеме. Парыз моральдық міндеттеме (моральдық парыз, адамгершілік парыз) – адамның басқа адамдар алдындағы ерікті моральдық міндеттемесін айтады. Парыздың басқа түрлері: азаматтық, патриоттық және әскери парыз. Жалпыадамзаттық құндылық – қасиет адамның моральдық-этикалық сапаларына ішкі қарым-қатынасы, моральдық-адамгершілік санат ретінде адам тұлғасын құрметтеу және өзіндік құрмет. Әділеттілік – адамдардың мүдделерін қамтамасыз ету, олардың қасиеттерін құрметтеу. Әділеттілікті бекіту адамдарда қанағаттануды тудырады. Ал әділетсіздік ашу-ыза, наразылық, кек, жеккөрушілік, қызғаныш, өштесу және т.б. тудырады, әділеттілікті орнату жолында күреске итермелейді. Бұл әділеттіліктің маңызды моральдық-құқықтық құндылық екенін дәлелдейді. Қайырымдылық – басқа адамға аяушылық, тілектестік, қамқорлық, сүйіспеншілік қарым-қатынасы. Жақсылық – игілік, пайдалы іс жасауды, жақын адамға, сол сияқты таныс емес жанға немесе тіпті жан-жануарға, өсімдік әлеміне көмек көрсетуді білдіретін риясыз және шынайы ұмтылыс. Жақсылық өз кезегінде пиғыл (ниет) сияқты азат ерікпен іске асырылуы мүмкін. Сәттілік, ұтымды жағдайлар жақсылық бола алмайды. Жақсылық жауыздыққа қарағанда игі іс жасаудың қарапайым еркімен көрсетілмейді, себебі мұндай ерік қанағатсыз, яғни адамгершілікке қатысты бейтарап болады. Нағыз жақсылық риясыз болуы керек. Қазақта «Әуелгі байлық – денсаулық» деген мақал бар. Шынында денсаулық – басты байлық. Денсаулық – кез келген тірі ағзаның тұтас алғанда өзінің және органдарының толығымен өз қызметін атқару қабілетін, сырқаты, ауруының болмауын білдіретін күйі.

Салауатты өмір салтын сақтаудың маңызы зор. Денсаулықта теріс өзгерістерді тудыратын қоғамдық өмірдің қиындауымен, техногендік, экологиялық, психологиялық, саяси және әскери сипаттағы тәуекелдердің артуымен адам ағзасына түсетін жүктеменің артуына және сипатының өзгеруіне байланысты салауатты өмір салтының өзектілігі туындап отыр. Ең жоғары эстетикалық құндылық – әсемдік. Әсемдік санатында адамға ләззат сезімін сыйлайтын, сонымен қатар адамның шығармашылық, танымдық қабілеттерінің бостандығы мен толықтығын заттық-сезімталдық түрде іске асыратын шынайылық құбылысы. Мағынасы жағынан жақын түсініктер: үйлесімді, жетілген, сұлулық, әдемі. Жалпыадамзаттық құндылықтарға сол сияқты заң және құқықтық тәртіп жатады. Заңдылық – қоғамдық өмірде құқық пен заңның үстемдігінен, қоғамдық қатынастарға қатысушылардың құқықтық нормаларжәне қоғамда тәртіп пен ұйымшылдықты қамтамасыз етуден тұратын қоғамдық-саяси тәртіп. Құқықтық тәртіп – заң және басқа құқықтық нормалардың сақталуы қамтамасыз етілетін қоғамдық қарым-қатынастар жағдайы, қоғамдық тәртіптің құрамдас бөліктерінің бірі. Бұл әлеуметтік байланыстардың шын мәнінде реттелген жағдайы, заңдылықтың сапалық көрінісі [6].

Жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтар жүйесінде тәрбие жүйесін жаңғыртудың мемлекеттік басымдықтары «Қазақстан 2020: болашаққа жол» Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасында көрсетілген. Жастардың әлеуметтену процесі келесі құндылықтарға негізделеді: патриотизм, халық бірлігі, мәдени саналуандық, толеранттылық, отбасы, денсаулық және спорт, салауатты өмір салтын сақтау. Патриотизм–тұлғаның кіріктірілген қасиеті,өзОтанына, отандастарына сүйіспеншілікпен қарау. Сонымен бірге, бейбітшілікке ұмтылудан, мемлекеттік билікті сыйлаудан, Отанына қызмет етуге даярлықтан, өз қадір-қасиетін сезіну. Ұлтаралық келісім және толеранттылық.Қоғамда саяси тұрақтылық пен ұлтаралық келісімсақталған. Бұл құндылықтар қоғамның іргетасы, ерекше қазақстандық толеранттылықтың негізі болды. Тіл – этнос құрушы, ұлтты біріктіретін баға жетпес құндылық болып табылады. Ана тілі – халықтың ғасырлар бойы жиған өмірлік тәжірибесін жеткізудің табиғи тетігі. Ұлттық тіл – адамзат өркениетінде әлемді түсіну мен әлемді сезіну ерекшеліктерін, өмір сүру және мәдениет, адамгершілік және эстетикалық құндылықтар бейнесін ұрпақтан ұрпаққа жеткізудің негізгі жолы.

Қазақстан көптілді мемлекет ретінде «үштілділік тұғырын» (қазақ тілі, орыс тілі, шет тілін) қатар ұстап келеді. Еліміздің көптеген білім беру ұйымдарында оқу үдерісі үш тілде жүргізіліп жатыр. Ең маңызды құндылықтардың бірі өз халқының мүддесін қорғайтын азамат-патриотты тәрбиелейтін қазақстандық патриотизм болып табылады. Бұл Қазақстан халқы тудырған ұлттық этномәдени дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды тану, өткен тарихымызға құрметпен қараудың моральдық нормаларына және құндылықтарына орнықтырылған патриоттық тәжірибені меңгеру арқылы іске асырылады. «Мәңгілік ел» идеясының негізі жалпыадамзаттық құндылықтар гуманизм, патриотизм, төзімділік, адамгершілік, ұлтаралық сыйластық пен ашықтық ұстанымдарын алға қояды. Бұл құндылықтар Қазақстандағы барлық ұлттар мен этностарды біріктіретін ұлттық идеяға негіз бола алады. Сондықтан да ұлттық парыз, ұлттық сезім, ұлттық сана, ұлттық рух және ұлт мақтанышы, ұлт намысы құндылықтар ұлттық идеяның негізгі көрінісі болып табылады. Заманауи тұлға білім беру, оқыту, тәрбиелеу, өзіндік тәрбие процесінде қалыптасады, ал осы инновациялық кешенді процесс білім берудің бірқатар жаңа құндылықтарын талап етеді. Білім берудің жаңа құндылықтары оқушыларға құқықтық мәдениет, қоғам өмірінің нормаларын меңгертуден, экономикалық оқыту және экономикалық білім беруден құралады.

Тәуелсіздігіміздің негізі «мәңгілік ел», қазақтың мәңгілік ғұмыры ұрпақтың мәңгілік болашағын баянды етуге арналады. Ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды бойына сіңірген, білімді де білікті өскелең ұрпақ – мәңгілік ел тірегі болмақ.

Қазақ халқының кешкен тірлігі мен тұрмысы сонау көне ғасырдан бері жасасып келе жатқан бай ауыз әдебиетінде сақталған. Ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды

мектепте бастауыш сыныптан бастап оқушыларға мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш, жыр жаттатып, ертегіні нақышына келтіріп баяндауды үйретіп, рухани құндылықты бойына сіңірсек, мақал-мәтелдер, шешендік сөздер, даналықтары арқылы тәрбиелесек, өскелең ұрпақтың жалпыадамзаттық құндылығын қалыптастыруға болады. Демек, жастайынан осыларды естіп, ұлттық бұлақтан сусындап нәр алған бала ешқашан да ұлттық келбетін жоймайды[7].

Жаһанданудың қазіргі үдерісі «Мәңгілік ел» идеясын жүзеге асыру отандық білімнің әлемдік білім кеңістігіне енуі, жаңа ақпараттық технологиялардың дамуы және жеке тұлғаның мәдениеті мен кәсіби құзырлығының тұрақты қалыптасуы болып табылады.

Елімізде бүгінгі нарықтық реформамен қоғамдық қатынастар жағдайында ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды бойына сіңіріп өскен жас ұрпақ еліміздің өркендеуіне қалай да болса әсерін тигізеді. Бұл дегеніміз бүкіл қазақстандық мәдениетті дамыту, халық бірлігін ортақ жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде нығайту, жастарды патриоттық рухта тәрбиелеу, мемлекеттік тілді және үш тұғырлы тіл саясатын одан әрі дамыту, Қазақстан Республикасы менің Отаным деген патриоттық асыл сезімді толыққанды ұғынған болашақ тәрбиелейтін қоғамның негізі қаланбақ. Өскелең ұрпақ тәрбиелеуде білім беру ұйымдарында қазақ халқының ұлттық құндылықтарын жалпы адамзаттық құндылықтарға негізделген тәрбиенің құқықтық, әдістемелік, ұйымдастырушылық тәрбие жүйесін құру қажет. Жас ұрпақты тәрбиелеуде ұлтты құндылықтарды іріктеп, оқыту процесіне енгізу арқылы тәрбиенің негізгі бағыттарын оқу үдерісінде және сабақтан тыс іс шаралар ұйымдастыру, отбасында да, мектепте де ұлтжандылық пен отаншылдыққа баулып, өз халқын, өз мемлекетін көздің қарашығындай қорғайтын тұлғаларды тәрбиелеп шығару аса маңызды. Сондықтан да ұлттық парыз, ұлттық сезім, ұлттық сана, ұлттық рух және ұлт мақтанышы, ұлт намысы құндылықтар ұлттық идеяның негізгі көрінісі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Мәңгілік Ел: – Оқулық / М.Б. Касымбеков, С.Ж. Пралиев, К.К. Жампеисова және т.б. Абай атындағы ҚазҰПУ. Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2015, 336 б.
2. Таубаева Ш.Т. Педагогика: учеб. / Ш.Т. Таубаева, С.Т. Иманбаева, А.Е. Берикханова. Алматы: ОНОН, 2017, 340 с.
3. «Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016–2019 жылдарға» арналған Мемлекеттік бағдарламасы. Мына сілтемеде: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000205> (21 мамыр 2021 ж.).
4. Wurm S. Atlas of the World's Languages in Danger of Disappearing: учеб. пос. Paris: UNESCO Publishing, 2001. — 90 p.
5. Wurm S.A. Northern minority languages // Problems of survival in ethnological studies, 1997, No. 44, P. 35–53.
6. Азимов Г. Новый словарь методических терминов и понятий: теория и практика обучения языкам / Г. Азимов, А.Н. Щукин. М.: Изд-во «ИКАР», 2009, 448 с.
7. Алметов Н.Ш., Касенова Р.К. Многоязычное обучение в школах Казахстана: опыт, проблемы и решения // Педагогика, 2011, №5, С.117-122.

Аннотация

В основе национальной идеи «Вечной страны» - воспитание молодежи в патриотизме. Вопрос патриотического воспитания получил новое содержание в Послании Н.А. Назарбаева «Казахстан - 2050». По словам Президента, главная цель нового казахстанского патриотизма - сохранение и укрепление общественного согласия. Это неперемное условие нашего существования как государства, как общества, как нации. В основе казахстанского патриотизма будут равноправие всех граждан и их общая ответственность за честь Родины. То есть идея, объединяющая великий дух страны, человеческие качества, ценности, делающие страну лучше. Идея «Вечной страны», основанная на будущем нации, выдвинутая

Президентом, имеет глубокие исторические, политические, образовательные, научные и культурные ценности, соответствующие современным требованиям. По результатам работы ученых, изучавших вопросы патриотического воспитания дошкольников и опыта воспитателей в практике детского сада, мы решили, что воспитание патриотизма в детском саду должно основываться на организации, направленности конкретных действий, поведении. Нельзя забывать познавательную ценность процесса патриотического воспитания, но он будет эффективным только в том случае, если он начнется с формирования патриотического сознания, патриотических чувств у каждого ребенка. Наша страна обрела независимость, мы стали великой страной, которая пришла в себя, оплакивала потерю, продавала все и уважала свои ценности.

Abstract

The national idea of the "Eternal Country" is based on the education of youth in patriotism. The issue of patriotic education received a new content in the Address of N.A. Nazarbayev "Kazakhstan - 2050". According to the President, the main goal of the new Kazakhstani patriotism is to preserve and strengthen public harmony. This is an indispensable condition for our existence as a state, as a society, as a nation. The basis of Kazakhstani patriotism will be the equality of all citizens and their shared responsibility for the honor of the Motherland. That is, an idea that unites the great spirit of the country, human qualities, values that make the country better. The idea of an "Eternal Country" based on the future of the nation, put forward by the President, has deep historical, political, educational, scientific and cultural values that meet modern requirements. Based on the results of the work of scientists who studied the issues of patriotic education of preschoolers and the experience of educators in the practice of kindergarten, we decided that the education of patriotism in kindergarten should be based on the organization, the focus of specific actions, behavior. We must not forget the cognitive value of the process of patriotic education, but it will be effective only if it begins with the formation of patriotic consciousness, patriotic feelings in every child. Our country gained independence, we became a great country that came to its senses, mourned the loss, sold everything and respected its values.

ӘОЖ 37.013.28

З.Б.Қабылбекова¹, Ф.А.Сахиева², А.А. Садыкова³, Ш.Т.Мухтар⁴

¹п.ғ.д, профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²Phd доктор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

⁴магистрант, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін

Бүгінгі таңда ХХІ ғасырдың білім беру саласы негізгі үш ерекшеліктен тұратынын байқауға болады. Олар: біріншіден, адамдар өмір бойы алған білімдерін жаңғыртып, дамытып отырады; екіншіден, оқушының жас, ой, мүмкіндік ерекшеліктеріне қарай білім беріледі; үшіншіден, бүкіл білім беру жұмысы халықаралық деңгейде басқалармен қатар, қат-қабат іске асырылады. Білім бәсекеге сәйкес, қазіргі кезеңнің талабына сай жұмыс істеуге бағытталады. Бұл ерекшеліктер қазірдің өзінде бізге байқалып келеді. Әлеуметтік өмірдің барлық саласындағы түбірлі өзгерістер, ғылым мен мәдениеттегі прогресс, педагогикалық қызмет саласындағы жаңа талаптар білім жүйесіндегі қайта құруға әкеліп соқтырды. Бұл салаларды әрі қарай жетілдірудің бірден-бір мүмкін жолы – инновация, яғни

педагогикалық жаңалықтарды игеру мен қолдануды басқаратын үрдістер. Бұл білім беру мазмұнына, білім беру және тәрбиелеу әдістеріне, білім беру мекемелерін ұйымдастыру және басқару жұмыстарына байланысты. Қазіргі жаһандану процесінде рухани жаңғыру негізінде инновациялық білімді қалыптастыру мен қатар, ұлттық тәрбиені болашақ ұрпақтың бойына сіңіру де аса қажет.

Кілттік сөздер: Қазіргі жаһандану процесі, рухани жаңғыру, инновациялық білімді қалыптастыру, “ұлттық”, “ұлтшылдық”, “ұлттық идея”, “ұлттық мүдде”, “ұлттық тәрбие” интеллектуалды ұлт.

Кіріспе

«Рухани жаңғыру» - еліміздегі білім берудің бүтіндей жүйесінің, оның ішінде жоғары мектеп үшін айрықша «мүмкіндіктер кеңістігіне» айналуға. Бұл маңызды құжат жоғары мектептің тәрбие және идеологиялық жұмыстарын жүйелеуге кең мүмкіндіктер ашады. Осы мақсатта біз рухани білім беру бағдарламасын дайындау және жетілдіріп отыру негізгі міндеті болып табылатын «Мәңгілік ел» қоғамдық-гуманитарлық кафедрасын аштық. Жаңашылдықты ескі әдістермен оқытуға болмайтыны аян. Сондықтан да бағдарламаны жүзеге асыру аясында жобаның әдістерін оқу-тәрбие үрдістеріне кеңінен енгізуге бағыт алынды. Біздің таңдауымыздың негізінде прагматизм қағидасы тұр. Жобаның қызметі сөзден іске көшіп, қажетті қолданбалы ікемділіктерге ие болуға мүмкіндіктер туғызу.

Теориялық талдау

Қазіргі таңда елімізде әлемдік 100 үздік оқулықты қазақ тіліне аудару жұмыстары басталып та кетті. Отандық университеттердің тұлғаны дамытуға қажетті әлемдік үздік оқулықтарды қазақ тіліне аудару бастамасын өздеріне алуға толық мүмкіндіктері бар. Бүгіндері біздің университет аталған бағыт бойынша 5 кітапты аудару жұмыстарына кірісті. Ұлы Абайдың философиясындағы танымдық-ағартушылық ойлардың «Рухани жаңғыру» бағдарламасында көтерілген мәселелермен үндесіп жатқанын байқауға болады.

Абай философиясы еш уақытта ескірмейтін, замана сұраныстарына лайықты жауап табуға болатын жауһарлардың қатарында. Сондықтанда гуманитарлық саладағы білім беру және тәрбие ісінде Абайдай ойшылдарымыздың еңбектері де қолға алған тағдырлық маңызы үлкен осы ұлы іске септігін тигізері анық. Осы мәселелерді іске асыру үшін ең бірінші қажеттілік - жастарды Елбасының еңбектерімен кең ауқымды танысуға мүмкіндіктер туғызу. Бұл үшін біздің университет «Планшетті білім беру» жобасын әзірледі[1].

Мысалы, ақпараттық технология саласындағы жаңалық күн сайын емес, сағат сайын жаңару үстінде. Бұл салада бір сәт кеш қалу дегеніміз ізбе-із өкшелеп келе жатқан бәсекелесімізге орын беріп, жолдан ығысып, шығып қалу деген сөз. Ал, сол жаңарған технологияны өз уақытында тілін тауып, жұмыстың мүддесінен шығудың өзі тыным таппай ізденуді, білмегенімізді күні-түні үйренуді талап етеді. Жоғарғы технология саласын айтпағанның өзінде, қарапайым өмірде осыдан оншақты жыл бұрын компьютерді игеру дәл бүгінгідей жалпыхалықтық сипатқа ие болуы мүмкін еместей көрінуші еді. Өзіміз куә болып отырғандай, жағдай жылдам өзгерді. Бүгін кез келген жұмысты компьютерсіз елестете алмаймыз. Бұған итермелеп отырған да заман талабы. Бұдан былай білім берудің өзінің жаңа технологиясын игеру керектігін аңғартады. Яғни, білім беруді де жаңа әлемдік стандарттар мен жаңа нормаларға, тың қалыпқа негіздеу керек. Бүгінгі дүниежүзілік білім бәсекесі бізден осыны талап етіп отыр. Білім бәсекесі демекші, алған біліміміз басқалардың білімімен бәсекеге түсе алмаса, онда уақыттың босқа шығын болғаны. Сондықтан алған білімнің бәсекелестікке қабілетті болуы білім алушының бейіміне тікелей байланысты. Оның маңыздылығы да осында жатыр. Өйткені, білімді игеру – айтуға оңай болғанмен, жай шаруа емес, аса күрделі құбылыс. Білімді игеру үшін тынбай іздену, үйрену жеткіліксіз, сонымен бірге білім алушының бейім-қабілетін білу керек, сонда ғана белгілі бір нәтиже шығатынына сенуге болады. Әйтпесе, төгілген тер де, кеткен шығын да, бәрі бекер. Бейімнің тасасында

табандылық пен құш-тарлық, батылдық пен өз құнын білетін алғырлықтың жасырынып тұратыны белгілі. Ойымыз жұртшылыққа түсінікті болу үшін, оны үлкен кеңістікке алып шығып дамытуымыз қажет[2].

Қазіргі жаһандану процесінде рухани жаңғыру негізінде инновациялық білімді қалыптастыру мен қатар, ұлттық тәрбиені болашақ ұрпақтың бойына сіңіру де аса қажет.

Тәуелсіз Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің міндеті – ұлттық және адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағыдайлар жасау» екендігі атап көрсетілген.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы жас ұрпаққа жан жақты білім мен тәрбие берудің мемлекеттік саясатының негізгі ұстанымдарын айқындап берді: Қазақстанның барлық азаматтарының білім алуға тең құқылы, әрбір азаматтың интеллектуалдық дамуына, психо-физиологиялық ерекшеліктеріне қарай, білімнің барлық деңгейіне кең жол ашылды. Әрбір азаматтың білім алуға құқылығын негізге ала отырып, оқушы бойына ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастырып, құрметтеуге тәрбиелеуде дидактикалық шарттар, яғни оқыту, тәрбиелеу, дамыту, қалыптастыру үрдісін жан-жақты қамту қажеттілігі туындайды.

Бүгінгі таңда жас ұрпақты өз халқының тарихын, тегін, салт-дәстүрін, тілін, білімін меңгерген мәдениетті, адами қасиеті мол, шығармашыл тұлға етіп тәрбиелеу – өмір талабы, қоғам қажеттілігі.[3]

Қазақ мәдениеті – ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениет. Ол ұлттық тәлім-тәрбиенің негізінде дамып қалыптасады. Ұлттық тәрбие сол ұлттың мәдениетін дамытудың қозғаушы күші болып табылады.

Әлемдік тәжірибеде мойындалған бір ақиқат бар. Ол – ел болудың биік мағыналы ұғым екені. Оның іргетасы – мемлекет, яғни ұлттық мемлекет. Тек мемлекет құрған ел ғана әлемдік көшке ілесе алады, өзіндік келбеті бар өркениет жасай алады, өз кезегінде өркениет жасай алған ел ғана басқа өркениетті елдермен терезесі теңесе алады. Олай болса, еліміздің тап бүгінгі болмысы мен әлемдік кеңістіктен өз орнын табуға ұмтылысын мемлекетшілдік бастаулары деп айтуға толық негіз бар. Ресейге отар ел болып тұрғанымызда “туған ұлт”, “ұлттық”, “ұлтшылдық”, “ұлттық идея”, “ұлттық мүдде”, “ұлттық тәрбие” мәселесі туралы сөз қозғау мүмкін болмады. Өйткені, бұл жайында сөз қозғау отарлаушы елдің “жасампаз” интернационалистік идеологиясына қарсы шыққандық деп есептелетін. Ал, бүгінгідей тәуелсіздіктің ақ таңында өмір сүріп отырған қоғамда өз ұлтының ұлттық қаймақтарын, соның ішінде тіл, дін, діл, салт-дәстүр, ұлттық тәрбие сияқты негізгі құндылықтарын бетке шығармаған ұлт өз мәртебесін жоғалтады. Сондай-ақ, ұлттық мүддені сақтау және оны қорғау сол ұлттың әрбір азаматының адамдық борышы. Әрбір мәдениетті, білімді адам өзінің дүниетанымдық, кәсіптік деңгейін ұлттық мәдениетпен ұштастыра білуі керек. Білімді болғанымен, ұлттық мәдениетті бойына сіңіре білмеген болса, ондай адам ұлт алдында мәңгірт, мәдениетсіз болып көрінеді де, халықтың наразылығына ұшырайды. Білім беру мен тәрбиелеудің мақсатын айқындау үшін, Жүсіпбек Аймауытовтың айтқан сөзін еске түсірейік: «Мектеп бітіріп шыққан соң бала бүкіл әлемге, өзгенің және өзінің өміріне білім жүзімен ашылған саналы ақыл көзімен қарай білсе, міне білімдендірудің көздейтін түпкі мақсаты осы. Мектеп осы бағытта баланың келешекте жетілуіне мықты негіз салуы керек», – деген екен. Мектептегі оқу-тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру ғылыми педагогика және халықтық педагогика арқылы жүзеге асырылады[4].

Ұлттық мектептегі тәрбиенің негізгі міндеттері:

- Оқушыларды ұлт алдында тұрған ерекше өзекті мәселелерді шешуге даярлау;
- Өз халқының ғасырлар бойы қол жеткізген табыстарын бағалау;
- Ата-баба салтын, дәстүрліәдет-ғұрпыменқайтатабыстыру;
- Мектептіңтәрбиежүйесінғылыми педагогика мен ұлттықпедагогикағанегіздеу;

• «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берген білім – адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның бар өміріне опат әкеледі», – деді әлемнің екінші ұстазы атанған әл-Фараби. Оның аса көрегенділікпен айтқан пікірі өз құндылығын қазірдің өзінде де сақтап келеді. Халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан озық әдет-ғұрып, дәстүрлері мен ізгі қасиеттерін сіңіре отырып, дені сау, рухани бай, парасатты, қазіргі қоғам дамуының үрдісіне сай білімді, жеке тұлғаны қалыптастыру тәрбиенің өзекті мақсаты болып табылады.

• Осы орайда, тәрбие мен білім беруде этнопедагогиканы мүмкіндігінше, әр-түрлі әдіс-тәсілдер арқылы бере отырып, төмендегідей нәтижелерге қол жеткізуге болады:

- Жастардың танымдық қабілетін жетілдіру;
- Ұлттық тәрбие арқылы адами қабілеттерді қалыптастыру;
- Ізгілікке, адамгершілікке тәрбиелеу;
- Шығармашылық қасиеттерін оятады;
- Данышпандық, көрегендік қасиеттердің дамуына жол ашады.

• Ұлттың мүддесі мен мақсатын, алдымен қазақ жеткіншектерінің сана-сезіміне басты нәрсе етіп орнықтырған жағдайда ұлттың тәрбиесі ықпалды болмақ. Бұл құбылысқа бастамашылық өз ұрпағымыздан қолдау тапқаны орынды. Осы тұста, ойымызға халқымыздың ардақты азаматы М.Жұмабаевтың мынадай пікірі оралады: «Әрбір ұлттың бала тәрбие қылу туралы ескіден келе жатқан жеке-жеке жолы бар. Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақтақ жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші, сөз жоқ ұлт баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті. Ұлт тәрбиесінің жақсылығы көп» [5].

• Ұлттық тәрбиенің топтасу жүйесі әр жасерекшелігіне байланысты болмақ, себебі, түрлі ұлттық ойындар мен баланың дамуына әсер ететін іс-шаралар баланың жасына байланысты таңдалынып, жүзеге асырылады.

• Ғалымдардың еңбектерінде ұлттық тәрбиенің жалпы әдіснамалық серпіні басым болғанымен, әрбір топтағы жастардың жас ерекшелігі ескерілмеген. Онда ұлттық тәрбиенің құрылымдық сипаты, мазмұны мен мәні жалпы сипатта тұжырымдалған.

• Студенттердің ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастырып дамыту негізінің бірден бір көзі – оқу орындарында жүргізілетін тәрбиелік іс-шаралар. Адамның бойына жақсы адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуы, өнер-білімді игеруі өскен ортаға, тәрбиеге ғана емес, үлгі-өнеге берер ұстазға, отбасындағы тәрбиеге де байланысты. Әрбір халықтың өсіп-өркендеуі үшін әлеумет ортада қалыптасқан рухани, мәдени, саяси құндылықтарды сақтап, дамытып отыруы қажет [6].

• Қазіргі кезеңде әлемнің әр түкпірінде өткір қойыла бастаған ең өзекті жайдың бірі – осы ұлттық тәрбие мәселесі болып отыр. Ол жайдан-жай емес, әрине. Ұлттық тәрбиенің ең маңызды тұсы адамды ойлануға үйретуі. Бұлай дегенде әрбір жеке адам ең алдымен өзінің белгілі бір ұлттың мүшесі екенін іштей терең сезініп, санада сілкініс жасауы керек екенін,

• содан кейін барып жалпыадамзаттық қоғамға лайық орнын белгілеуі қажеттігін сіңіруі болса керек. Бұл жерде негізгі әңгіме арқауы мемлекетшілдік, ұлттық сана, ұлттық ұстаным, ұлттық мүдде туралы болып отыр. Өйткені, біздің төлтума бітімімізді, қайталанбас ұлттық болмысымызды, ұлттық ойлау машығымызды, қала берді ұлттық кейпімізді сақтап қалу бәрінен маңызды. Өзіндік “менін” сақтауға ұмтылған жұрт ең алдымен ұлттық тарихи жадын, бірегей ұлттық ойлау машығын, өзіндік дүниетанымын, ана тілі мен ділін, дінін дәстүрлі мәдениетін аман алып қалу және оны одан әрі дамыту жолында күреске түсетіні анық. Олай болса, осы айтқанымыздың бәрі ұлттық тәрбиеге тікелей байланысты жүзеге асатынын мойындауға мәжбүрміз.

• Әрбір халықтың өзінің тарихи, рухани және мәдени төлтума қасиеттеріне бойлауы арта түсуде. Бірақ осындай ұмтылыстар басқа халықтардың мүдделеріне нұқсан келтірмеуі

тиіс. Сондықтан Қазақстанның өркениет өріне бастар бағыты – адамгершілік-ізгілік қасиеттерге негізделген ұлттық тәрбиеге табан тіреді.

- Ел болу, мемлекет құру сонау түркі заманынан желісі үзілмей келе жатқан ұлттық арман-аңсар. Ел болу – болашаққа ашылған даңғыл жол. Сол болашаққа ашылған даңғыл жолды ұлттық тәрбие арқылы жүруді үйренсек, ешкімнен кем болмайтынымыз анық. Бұдан шығатын қорытынды – ұлттық тәрбие идеясы ата-бабалар алдындағы – қарыз бен өкшебасар ұрпақтың алдындағы – парыз деп түсінуіміз керек. Яғни, парыз бен қарыздың түйісер тұсы осы ұлттық тәрбие деп білеміз. Сондықтан мұнда алдымен мемлекет жасауға ұйытқы болып отырған этнос пен мемлекеттің мүддесі қатар тұруға тиіс. Ағымдағы уақыттың талабы мен сұранысын қанағаттандырып отыру да ұлттық тәрбиедегі негізгі қағиданың біріне айналуға тиіс. Бұл үшін қазақ ұлтын қай тұрғыдан да жаңа дәрежеге, жаңа интеллектуалды сапаға көтеріп алу тиімді.

- Бүгінгі қазақ ұлты – өркениет орталығы саналатын қала халқына айналып, сапалық жағынан көп ілгеріледі, бүтіндей аграрлық жағдайдан гөрі, индустриялық-инновациялық мемлекет құруға көшіп отыр.

- Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, кез келген мемлекеттің экономикалық, әлеуметтік гүлденуі мен қауіпсіздігі халықтың білімі мен интеллектуалды ресурстарымен тығыз байланысты. Интеллектуалды ұлт болу деген тар шеңбердегі ұғым емес, оның түпкі иірімінде ұлттық негіз, ұлттық кейіп, ұлттық болмыс жатыр. Ұлттың сапалық құрамын арттыру тек қан тазалығын жақсартумен ғана шектелмейді, рух тазалығын тәрбиелеу арқылы да биік мұратқа жетуге болады.

- Біздің қазақы болмыс, салт-санамыз, тұрмыс-тіршілігіміз қазіргі заманға сай айқындалғанымен, ғасырлар тереңіне үнілген дініміз, салт-дәстүр мен әдет-ғұрпымыз, ерлікке толы тарихымыз батыстанбақ түгілі, оңдай ұғымды да мойындай қоймайды. Өйткені ұлттық рухтың түп-тамыр қазығы ұлттық тәрбие діңгектеріне негізделген. Ұлттық тәрбиенің негізгі діңгектері – ұлттық сана, ұлттық тіл, ұлттық мәдениет, ұлттық діл, ұлттық салт-дәстүр мен әдет-ғұрып категорияларына сүйенеді. Сол себепті «кімде-кім өткеніне терең үнілсе, болашағын көреді» деп Шығыс ойшылы М.Руми айтқандай, бізді болашаққа апарар жол ұлттық тәрбиенің негізгі діңгектерінде жатыр. Осы тұрғыда, бізге керегі – қоғамда болып жатқан жаһанданудың пайда-зиянын саралап, ұлттық құндылықтарымызға жат мәдениеттен арылу.

Ұлттық тәрбие өзара тығыз байланысты екі бастаудан нәр алуға тиіс. Оның біріншісі, қазақ халқының тарихи тағдыры қалыптастырған мейірім, жарасым, төзім, шапағат, парасат, ізет, бақыт туралы арман-аңсар. Таратып айтсақ болсақ, осындай арман-аңсардың мәдениет пен өнерде, салт-дәстүрде, тіл мен ділде, діни сенім-нанымда түрліше көріністері болуы керек. Екіншісі, бүгінгі тарихи кезең аясындағы нақты бастан кешіріп отырған қоғамдық-психологиялық ахуал. Бірінші жағдайға қатысты ойымызды одан әрі өрбітер болсақ, халықтың мәдениеті мен әдебиеті, өнері мен салт-дәстүрі, тілі мен ділі, сенім-нанымы мен діні дегенде тарихтың сүзгісінен сараланып өткен рухани құндылықтарға басымдық сипат берілуі керек. Мұның өзі қоғамның тарихи, психологиялық даму бағытында екінші мәселенің де оң шешімін табатын жолмен ілгері басуына кепіл бола алар еді [7].

Өрине, бүгінгі қоғамдық-психологиялық ахуал дегенде осы бағыттағы әлемдік тәжірибелердің озық үлгілері мен жетістіктері де назардан тыс қалмауға тиіс. Түсінген кісіге қазіргі заман көзімен қарасақ, қоғам түбегейлі өзгерген. Жастардың психологиясы, таным түйсігі мүлдем басқаша. Бүгінгі қоғамдық қатынастар өкшебасар ұрпақты бәрібір өз дегеніне көндіруде.

Ұлттық тәрбиені қалыптастыруда халықтың ұлттық қайнар көздері фольклор, ауыз әдебиеті, ұлағатты қағидалар, от ауызды, орақ тілді би-шешендеріміздің шешендік сөздері болып табылады.

Мысалы, нақты бір зат туралы тұспалдап, бейнелеп айту арқылы баланы ойлату, танымдық, білімділік түсініктерді ой елегінен өткізіп, тұжырым жасап, тапқырлық пен

дүниетаным дәрежесін байқау үшін, халық ертеден-ақ ауыз әдебиетінің бір түрі саналатын жұмбақтардың алуан түрлерін шығарған. Ал, мақалдар – нақыл, өсиет түрінде айтылатын философиялық ой түйіндері, сөз мәйегі. Шешендік сөздер – ел құралып, халық қалыптаса бастағаннан бергі халықтың өнеге тұтып, өмір тәжірибесінде пайдаланып келе жатқан, билер мен хандардың, ел ағасы болған данышпандардың аузынан шыққан өнегелі, қасиетті сөздер.

Ұлттық тәрбиенің өзегі – отбасы, маңызды бөлшегі, яғни тармағы, халық тарихы мен мәдени ескерткіштер болып табылады. Бұл ретте көптеген рухани жұмыстар кезеңін күтіп тұр. Себебі, тарихи салт-сана, ұлттық зерде мәдениетті адамзаттың рухани қазынасы.

Сонымен бірге отбасы тәрбиесінің ұлттық ерекшеліктері, туыстық қарым-қатынас, жеті ата туралы түсінік, перзенттік парыз бен қарыз, ұлттық намыс, ұлттық сана-сезім, ұлттық адамгершілік, отансүйгіштік, еңбексүйгіштік қасиеттері, ізгілік сынды тағы басқа сапалық белгілер ұлттық тәрбиенің негізгі көрінісі болады.

Қорытынды

Қорыта келе, қазіргі жаһандану кезінде әлемнің алпауыт елдерімен ұлттық салт-сана мен дәстүрімізді сақтап және оны болашақ ұрпақтың санасына сіңіру арқылы бәсекеге түсуіміз керек. Ол үрдіс адамның сәби кезеңінен бастап, жеке тұлға болып қалыптасуына дейін жалғасуы керек. Осы орайда “Саусақ бірікпей, ине ілікпейді” деген аталы сөздің де алар орны ерекше. Ұлттық тәрбиені қалыптастыру және дамыту барысында, отбасы, мектеп, қоршаған орта факторларының әсер етуі өте маңызды. Бүгінгі таңдағы ең маңызды мәселеге көңіл аударуымыз керек. Рухани жаңғыру бағдарламасы, шын мәнінде қоғамдық сананы өзгерту бағытындағы гуманитарлық ғылымдағы инновациялық серпіліс. Алайда кез-келген ашылулардың ғылымилығы оның методологиялық дайындығымен анықталады. Сондықтан да бүгінгі таңдағы жоғары мектептің, гуманитарлық ғылымдардың алдындағы маңызды міндет - «Рухани жаңғыру» бағдарламасының методологиясын негіздеу болып табылады. Методологияның өзін, күрделі теориялық және тәжірибелік міндеттерді жүзеге асыру мен қолданудағы дүниетанымдық қағидаларының жиынтығы деп, кең мағынада түсінуіміз керек. «Рухани жаңғыру» бағдарламасының методологиялық негізінде Елбасының еңбектері тұруы тиіс. Ол үшін түрлі салалардағы ғылыми ойлардың кең ауқымдағы интеграциясы қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Мәңгілік Ел: – Оқулық / М.Б. Касымбеков, С.Ж. Пралиев, К.К. Жампеисова және т.б. Абай атындағы ҚазҰПУ – Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2015. – 336 б.
2. Назарбаев Н.Ә. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың Жастар жылының салтанатты ашылу рәсімінде сөйлеген сөзі. 23 қаңтар 2019 жыл.
3. Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. ҚР Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан, жыл. http://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/ (15.12.2012ж).
4. Назарбаев Н. "Қазақстан — 2030" Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы, Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. Алматы: Білім, 1997ж, 176 б.
5. С. Пірәлиев, «Ұлттық тәрбие және жаһандану» «Егемен Қазақстан» газеті К.С.Ныязбекова «Ұлттық тәрбие», 2013, №4, Б. 19-22.
6. Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. ҚР Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан, жыл. Мына сілтемеде: http://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/ (15.12.2012ж.).
7. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 07.12.2010 г. № 1118 //Казахстанская правда, 2010, № 153–154, С. 10–12.

Аннотация

Сегодня можно отметить, что образование XXI века состоит из трех основных черт. Они являются: во-первых, улучшить знания, полученные на протяжении всей жизни, будет развиваться; Во-вторых, студент воспитывается в соответствии с возрастом, идеей, особенностями ученика; В-третьих, все образовательные мероприятия осуществляются на международном уровне наряду с другими уровнями. Образование направлено на работу в гармонии с современными требованиями. Эти функции уже видны нам. Недавние изменения во всех сферах общественной жизни, прогресс в науке и культуре, а также педагогическая деятельность привели к реорганизации системы образования. Одним из возможных путей дальнейшего развития этих отраслей является инновация, которая управляет развитием и использованием педагогических инноваций. Это зависит от содержания образования, методов обучения и воспитания, организации и управления образовательными учреждениями. В процессе модернизации глобализации также необходимо создавать инновационные знания на основе духовного обновления и впитывать национальное образование в будущих поколениях.

Abstract

Today it can be noted that the formation of the 21st century consists of three main features. They are: firstly, to improve the knowledge gained throughout life, will develop; Secondly, the student is brought up in accordance with the age, idea, characteristics of the student; Thirdly, all educational activities are carried out at the international level along with other levels. Education aims to work in harmony with modern requirements. These features are already visible to us. Recent changes in all areas of public life, progress in science and culture, as well as pedagogical activities have led to a reorganization of the education system. One of the possible ways for the further development of these industries is innovation, which controls the development and use of pedagogical innovations. It depends on the content of education, training and education methods, organization and management of educational institutions. In the process of modernization of globalization, it is also necessary to create innovative knowledge on the basis of spiritual renewal and absorb national education in future generations.

ӘОЖ 96.1

С.А. Құрманбаев¹, А.А. Суюбердиева², М.Истекулов³
^{1,2,3} аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ДРАМАЛЫҚ СПЕКТАКЛЬДЕ МУЗЫКАНЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕРІ

Түйін

Музыкалық айқындылық ролі музыканың түрлі жанрларында әртүрлі. Әсіресе театр музыкасында оның ролі ерекше. Мысалы, дыбыстар арқылы поездды «суреттеу» керек болса, онда қозғалыс жылдамдығы, дөңгелек дүрсі-лі, гудоктың дыбысын музыка арқылы беруге болады. Дыбыстар әртүрлі темпте, әртүрлі дауыс қаттылығында алмасады.

Кілттік сөздер: музыка, драма, спектакль, театр, жанр, мелодия

Музыкада тақырыптың сыртқы көрінісін бере алатын тәсіл жоқ. Алайда музыкалық образ көрерменнің сезімі мен ойына, түсінігіне әсер етеді, яғни осы сезім мен ойды тудыратын ақиқатты көріністі көрнекілік нақтылайды.

Музыкалық айқындылық ролі музыканың түрлі жанрларында әртүрлі. Әсіресе театр музыкасында оның ролі ерекше. Мысалы, дыбыстар арқылы поездды «суреттеу» керек болса, онда қозғалыс жылдамдығы, дөңгелек дүрсі-лі, гудоктың дыбысын музыка арқылы беруге болады. Дыбыстар әртүрлі темпте, әртүрлі дауыс қаттылығында алмасады. Егер олар басында бір-біріне асықпай еретін болса, содан кейін темп қысқарады және оның үстіне бір инструментпен дөңгелек дүрсілі бейнеленіп, екіншіден-гудоктың қатты және баяу дыбыстары шығатын болса, көрермен затты көрмей тұрып поездың қозғалысы музыка және дыбыстармен берілгенін түсінеді. Бірақ, қозғалыстан басқа музыка пьеса кейіпкерлерінің сезінетін сезімін береді, яғни поезд музыкасы осы пьесаның көңіл-күйімен үйлеседі. Мелодия музыкалық өнердің маңызды элементі болып табылады. Мелодия, музыка секілді, тұтас интонациялық табиғатты алады, яғни интонация арқылы адамның ойы мен сезімі, ішкі жандүниесін көркемдік іске асыру қабілетін көрсетеді. Мелодия-әртүрлі музыкалық айқындылықтың мол қайнар көзі. Олар әртүрлі характерді алады: наз, ынтызарлық, әзілқойлық, жігер, қайрат т.б.

Жеке мелодия әртүрлі эмоционалды күйдің нәзік түрлерін көрсетуге қабілетті: қуаныш, қайғы, жігерлі серпіліс және талпыныс. Спектакльде кейіпкердің сезімі, оның күйзелісін беру үшін бұл факторлар өте маңызды.

Мелодия жоғарылығы, сонымен қатар өзінің мағынасына байланысты дыбыстардан (үн) (тұрақты және тұрақсыз) тұрады. Тұрақты және тұрақсыз дыбыстардың өзара байланысы, қарым-қатынасы- *ладо* деп аталады, бұл сөз тәртіп, жүйе түсінігін білдіреді. Ладолар бір-бірінен өзіндік характері, мәнерлілік мүмкіндіктерімен ерекшеленеді. Қазіргі ладолық жүйеде ең кең таралғаны *мажор* мен *минор*. *Мажор* сергек жігерлі, айқын характер, ал *минор* қайғы-қасірет, көңілсіздік, күліңгірлікпен ассоцияланады. Режиссер музыкант-тан жиі бір көрініске мажорлық, екінші көрініске минорлық музыканы тандап беруді сұранады. Әдетте, ол өзінің спектаклінің болашақ музыкасы туралы нақты айта алатын жалғыз кезең- осы кез болып табылады. Бірақ, ладоға белгілі образдың мағыналық маңызын бекітуге болмайды, өйткені шығарма мажор мен минордың үйлесімі кезінде ғана өзінің едәуір мәнерлілігін алады. Жиі мелодияның өзіндік ұлттық кескіні ладо жағымен байланысты болады. Спектакльге музыка тандаумен айналысатын музыкант музыкада ұлттық колоритті көрсету үшін міндетті түрде метшидің ладолық жағын, ерекше ладолық айналымын ескереді. Мысалы, ұлттық мелодияда (ән, би) мажор мен минор салыстырмалы түрде пайдаланылады. Әрбір ладо жоғары және төмен шығуы мүмкін, және оның дыбыстық құрамы осыған байланысты ауысып тұрады. Музыкалық лад дыбыстарының биіктігі үндестікті құрайды. Өзінің үндестігіне байланысты қандай да бір шығарма айқын, ашық, тіпті керемет, ал басқалары бұлыңғыр, түнеріңкі және қаһарлы колоритке ие болуы мүмкін.

Спектакльге музыканы тандау барысында сахналық әрекеттің характеріне сәйкес келетін оның дыбыс шығаруының сол үндестігін табу қажет. Музыка-дағы ритм- бұл өз заманындағы музыкалық шығармада дыбысты (үнді) ұйым-дастыру. Мелодия секілді ритм де

музыканы қоршаған шындықпен тығыз байланыстырады. Адамның рухани өмірі, оның тұратын эмоциональды әлемінің қарқындылығы, сезімі ритм арқылы беріледі. Музыкалық мәнерліліктің басқа элементтеріне қарағанда ритмді тыңдаушылар тез қабылдайды. Станиславскийдің айтуынша музыка ритм, мелодиямен көрерменнің сезіміне тура әсер етуге қабілетті және сахнада актерге қажетті көңіл-күйді тудырады және бекітеді. Кейде ритм біркелкілік және мерзімділігімен ерекшеленеді. Мұндай ой «ритмикалық пульс», «ритмикалық тыныс» мәнеріне сай келеді. Моторлы қозғалыс, сыртқы әрекетпен байланысқан музыка ритмикалық ұйымдастырудың бір заңдылығына бағынады, ал сазды музыка ритмикалық пульстің серпілісін талап етеді. Музыкалық ритм түсінігіне музыкадағы үлес созыңқылығы бойынша тең алмасу тәртібі-*метр* кіреді. Басқа сөзбен айтқанда, *метр* музыкалық дамудың процесі, уақытты музыкалық өлшеу болып табылады. Метр ритмнің негізі және оған сапалы айқындылықты береді. Метрсіз айқын сезіну, түсіну жоқ. Метрдің арқасында музыка сымбаттылық пен біркелкілікті алады. Метрдің сахналық жүзеге асуы едәуір жиі кездеседі: актер музыканың метрлік бастамасына ерекше көңіл аудара отырып әрекет етуін, немесе режиссер музыка әсерімен заттар, декорациялардың орын алмасуын, актер-лердің сахнаға келуі мен кетуі нақты болуын талап етуі мүмкін. Орындау жылдамдығының дәрежесі мен музыкалық шығарманың қозғалыс характері-*темп* ритммен тығыз байланысты. Ритмикалық бейненің мәнерлілігі, музы-калық ойдың созылыңқылығы бойынша қайсысы болса да үнемі белгілі темпте айқындалады. Темптің үш негізгі түрі бар: тез, біркелкі және баяу; олардың әрқайсысы әртүрлі түр ерекшеліктерін алады. Музыкалық шығарма-ның темпін дұрыс таңдамаған жағдайда (шектен тыс тез немесе негізсіз баяу) сахналық әрекеттің характері елеулі түрде өзгереді және тіпті бұрмаланады. Музыкадағы қисынды, нақты мәнерленген темп градациясы спектакльдің драматургиясын, кейіпкер образын ашуда музыкалық мәнерліліктің барлық элементтерінің негізі болып табылады. Спектакльдің музыкалық ритмикалық жағы ерекше ұғынуды талап етеді. Режиссер мен музыканттың міндеті-пьеса-ның негізгі идея мен негізгі өмірлік жағдайдан туындайтын сахнаның «дұрыс темпін», спектакльді әрбір музыкалық рәсімдеуде нақты табулары қажет.

Қандай да бір музыкалық дыбыстау мәнерлілігі үшін үлкен маңыздылық-ты *тембр* алады, яғни әрбір ән салатын дауыс пен музыкалық инструмент ие бола алатын дыбыс бояуы. Спектакльді музыкалық рәсімдеуде тембрдің әр-түрлі мәнерлілік мүмкіндіктері пайдаланылады. Бұл ең бір қуатты және соны-мен қатар, музыкадағы ойлар мен сезімдерді, образдарды табу мен көрсете алудың таңдамалы тәсілдердің бірі. Әрбір сезім өзінің мәнерлілігінде дыбыстың үйлесімді бояуын талап етеді. Спектакльде музыкалық ойды терең әрі дәл беру үшін сол сахнаның характеріне едәуір өзіне тән тембрлерді таңдау қажет: тым ашық немесе күңгірт, «жылы» немесе «суық», ашық немесе тым айқын.

Тембр музыкалық образдың астарлы мәтінін беру үшін психологиялық дұрыс тілі болуы мүмкін. Дұрыс табылған тембр жиі айтылған фразаның мәнімен байланыссыз, актермен іске асырылатын ролдің ішкі мәнін еркін ажырата алуға мүмкіндік береді. Сонда дыбыстың бояуы образдың ішкі жан дүниесін толық және нәзік бере отырып, тембр- ой немесе тембр-сезім болып қалыптасады. Тембр образ мінездемесінің қосымша элементі секілді және оған бекітілгенді *лейттембр* деп атайды. Музыкалық инструменттерге тән тембрлер музыкада бейнелік мақсатта өте кең пайдаланылады. Музыкалық ойды тура сезіну -демек оның мәнін білдіретін, дыбыстау бояуын тура сезіну. Өз уақытында жылжитын және музыкалық дамуға байланысты дауыс қаттылығының өзгеру процесін музыкалық шығарманың динамикасы деп атайды. Бұл процесс өзіне дауыс қаттылығының бірте- бірте күшеюі (крещендо) және дауыс қаттылығының бәсеңдеуі (диминуэндо), дауыс қаттылығының әртүрлі деңгейін кенеттен салыстыру, контрасты кіргізеді. Динамика, музыкалық тілдің барлық қалған элементтері сияқты музыкалық шығармада көркемдік образды жасаудың мақсаты болып табылады.

Драмалық спектакльді музыкалық рәсімдеуде бейнелік, сонымен қатар мәнерлілік секілді динамикалық өзгерістер кеңінен пайдаланылады. Мысалы, ішкі сезім толқынының

күшеюі, дауыс қаттылығының бірте-бірте күшеюі (крещендо). Бәсеңге қарағанда дыбыстың қаттылығы кейбір тендес жағдайларда нерв жүйесіне қатты әсер етеді, еліктіреді, қатты тітіркендіреді. Бірақ, бәсең дыбыстар сырлы сыбдырлар аландатады, ал әрең естіліп тұрған дыбыстарды қабылдау ынтамен зейін қоюды талап етеді. Өрлеу, жоғарылау әдеттегідей, көрерменнің назарын көбірек аударуға, және басылу, тыныштандыруға қарағанда қызу жағдайды ұстауға қабілетті. Спектакльдің кульминациялық мезеті музыкамен жиі байланысты. Кейде режиссердің түпкі ойы бойынша спектакль кульминациясында музыкалық үзіндінің динамикасы форте арқылы емес, керісінше, сахнаға ерекше сипат беретін пиано арқылы ерекшеленеді.

Динамика көрерменге тікелей әсер етуде үлкен ролі ойнайтын болғандықтан, дыбыстың жоғарылауы мен жалпы алғанда динамиканың өзгеруі образдың дамуы мен оның түсіндірілуіне сәйкес, яғни әсерлері режиссер мен музыкант-тармен ескерілуі қажет. Сахналық әрекетте музыкалық фонограмманы жаңғыртқан кезде динамиканы ескеру қажет. Дыбыстау қуатын азайтып немесе біртіндеп өзгерте отырып, музыканы жай және қатты шығаруға болады.

Динамикалық ерекшеліктерді пайдалана білу, спектакльде музыканы жаңғыртуда дыбысты әртүрлі қуатта нәзік және икемді жеткізу сахналық әрекет сипатын мәнерлі, шынайы көрсетуге мүмкіндік береді. Барлық негізгі музыкалық элементтерді сахналық мәнерлілік элементтерімен салыстыруға болады. Қандай да бір музыкалық шығарманың сипаттамасын сахналық әрекет сипаттамасымен салыстыра отырып сол бір тілді пайдалануға болады.

Спектакль туралы айта отырып, біз сюжеттің драмалығы немесе оның лирикалығы, шаттылығы туралы айтамыз, дәл сол анықтамамен музыкалық шығарманы сипаттаймыз. Драмалық көрініс және музыкалық шығарманың құрама бөлігі арасында параллель жүргізуге болады. Қандайда бір роль, қандай да бір сахналық әрекет музыкалық ритмикалық жағынан қарастырылады, сонымен қатар қимыл, ритмді қамтамасыз етеді. Станиславскийдің айтуынша, тек музыканың темпо-ритмі ғана емес, сонымен қатар, барлық оның құрама элементтері де сахналық әрекеттің сипатын еске түсіреді. Станиславский музыканы тыңдай отырып нақты әрекеттегі образдарды жасайды «музыка сезімді, табиғат образын» бейнелей алады ма, оның мазмұны үнемі көрермендердің эмоционалды өрісіне әсер етеді және бірінде көмексі бұлыңғыр, ал екіншісінде –едәуір бедерлі сезімді шақырды». Өзінің режиссерлік жұмысында Станиславский музыка саласынан көптеген түсініктерді алды « музыкалық тіл», «музыкалық қозғалыс», «музыкалық сезім», «дауыс катиленасы». Егер музыкалық жүйелі түрде мұқият тыңдаса, онда жоғарыда қарастырылған мәнерлілік тәсілдерді ажыратып үйренуге болады. Сонда бірте-бірте барлық элементтерді қолдану түрі, олардың мағынасы мен сипатын бағалау қабілетіне дағдыланады. Бұл музыканың мазмұнын терең түсінуге және оны спектакльге едәуір тура енгізуге әкеледі.

Әдебиеттер

1. Жұбанов А. Абай. 4 перделі опера: 2 томдық Жұбанов А. Хамиди. Алматы: Таймс.-2007 1 –ші том: Абай. 1,2-перде.-248с. Экз 2-А7 (2)
2. Құрманбаев С.А. «Режиссердың композитормен жұмысы, практикалық сабақтарға арналған әдістемелік нұсқау, 2014ж.
3. Құрманбаев С.А. «Режиссердің композитормен жұмысы» жеке сабақтарға арналған әдістемелік нұсқау. 2012ж.
4. Құрманбаев С.А. «Режиссердің композитормен жұмысы» студенттердің өзіндік жұмысына арналған әдістемелік нұсқау. 2013ж.
5. Байкадамова К. Қазақтың әдет-ғұрып, тұрмыс салт әндері: Оқу құралы Темірбекова А.- Алматы: РБК, 2001.-298с. Экз 2-А7(2)
6. Құрманбаев С.А. «Режиссердың композитормен жұмысы, практикалық сабақтарға арналған оқу құралы, 2015ж.-96с. Экз 5
7. Шеваева С.А. Ән айтуды үйрету әдістемесі пәні бойынша лекциялардың шағын
8. курсы. Шымкент: ОҚМУ, 2008.-92б.
9. Халық әндері. – Алматы: жазушы, 2010- том 2. -285 б.

Аннотация

Режиссер, музыкант при выборе музыки должен понимать и чувствовать, как получается звук, какими способами достигается желаемый звук. Музыка, выбранная для выступления, может оказать эмоциональное воздействие на аудиторию с полной энергией только тогда, когда она полностью раскрывается с точки зрения выразительности и образности: мелодии, ритма, динамики, тембра в сочетании со всеми ее элементами в целом.

Выразительные возможности музыки неисчерпаемы. Музыка передает образ жизни и смерти, борьбу мужества, фантазию, мечту, тревожные чувства, радость людей, удовольствие, борьбу, молитву, радость, юмор, протест, гнев, доброту и симпатию.

Abstract

The director, musician in the choosing music has to understand and feel how the sound comes out, in what ways achieves the desired sound. The music chosen for the performance can have an emotional impact on the audience with full energy only when it is fully revealed in terms of expressiveness and imagery: melody, rhythm, dynamics, timbre, combined with all its elements as a whole.

The expressive possibilities of music are inexhaustible. The music conveys the image of life and death, the struggle of courage, the fantasy, dream, disturbing feelings, the joy of the people, pleasure, struggle, pray, gladness, humor, protest, anger, kindness and cute.

ӘОЖ 96.1

С.А.Құрманбаев¹, С.И.Байкадамова²

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы, ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

² магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы, ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

РЕЖИССЕРДІҢ КОМПОЗИТОРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Түйін

Тек осы спектакль үшін жазылған негізгі түпнұсқа музыканы жазу оңай емес. Мұндай музыка пьесаның мәтінімен бірге шығарманың идеясын ашып, кейіпкерлердің сезімдері мен психологиясын, рөлдерді актерлік орындаумен қатар, жалпы режиссерлік идеяға сәйкес спектакль ырғағын құруы керек.

Композитор драмалық өнерді түсінуі, театр музыкасының өзіндік ерекшелігін білуі және ескеруі, өз жұмысын режиссердің ойларына бағындыра білуі және сонымен бірге өзінің шығармашылық даралығынан бас тартпауы керек.

Кілттік сөздер: спектакль, музыка, композитор, актер, пьеса, сахна

Тек осы спектакль үшін жазылған, оның ажырамас бөлігін құрайтын негізгі түпнұсқалы музыканы жазу оңай іс емес. Мұндай музыка пьесаның мәтінімен бірге шығарманың идеясын ашу, рольдерді актерлік орындаумен бірге кейіпкердің сезімі мен психологиясын көрсету, жалпы режиссерлік ойға сәйкес спектакльдің ритмін құру керек.

Ол үшін композитор, кәсіби дайындығынан басқа, драмалық өнерді жақсы түсіну, театральдық музыканың өзінділігін білу және ескеру қажет, өзінің шығармашылығын режиссердің ойына бағындыра білу және сонымен қатар, өзінің шығармашылық даралығынан бас тартпау қажет.

Композитордың спектакльдегі музыкамен жұмыс істеу процесін шартты түрде мына мезеттерге бөлуге болады: пьесамен танысу, пьесаның идеясы, сюжеті, қатысушы кейіпкердің характері туралы режиссермен әңгімелесу; үстел басында репетицияға белсенді қатысу; музыкалық рәсімдеудегі режиссерлік жоспарды жетілдіру және нақтылау; пьесадағы

музыкалық бөліктің хронометражы және кіргізу орнын анықтау; музыкалық этюдпен жұмыс істеу, мелодияны, ритмді анықтау, лейтмотивті табу; режиссерге музыка клавирін беру; репетицияда пьеса мәтініне музыканы кіргізу, репетицияға шығармашылық қатысу; музыканың оркестровкасы, дыбысталуға сипатты тембрді таңдау, музыкалық партитураны құру, сахнадағы репетиция кезіндегі көрініске музыканы қосу. Режиссер мен композитор қойылымның түпкі ойын негізге ала отырып, осындай музыканың заманауи көрермендермен қабылдануын ескеру қажет. Егер Софокл немесе Еврипидтің пьесасы қойылатын болса, режиссер бұл пьесаға музыканы кіргізуді шешсе, онда композитор қалай болған жағдайда да сол кездегі жеке музыкалық аспаптардың (кифар, флейта) дыбысталу ерекшеліктерін, характер, үйлесімділікті көрсетуге талпынады. Ол сол кезеңдегі белгілі бір стильмен жазылған музыканы жазды. Мұндай тәсіл еуропалық көрерменнің қабылдауы үшін тым әдеттен тыс музыкалық мәдениетімен, кейбір халықтың ұлттық музыкасының қарым-қатынасы бойынша ақталған. Бұл әсіресе сюжеттері Кавказ, Орта Азия халықтарының өмірінен алынған спектакльдерге қатысты. Мысалы, орыс сахнасында қойылатын, өзбек халқының өмірін баяндайтын спектакль үшін музыканы жазатын композитор, орыс көрермендері үшін оны тасымалдай отырып, ұлттық музыканың колоритін сақтау қажет. Композитор спектакльдің репетициялық жұмысына белсенді қатысады. Орындаушылардың әрекеті сипатында және рәсімделуінде толық саналы түрде режиссердің нақты емес беталысы көрсетілетін жалпы бірқатар басқа да қойылымдарда, өз кезегінде пьесаның тарихи немесе тұрмыстық материалдарында белгілі бір стильмен жазылуы және театрализациялануы, композитор ұлттық немесе тарихи сенімді музыка-ны ұқсастыру тәсіліне сүйенеді. Музыкалық образ, музыкалық сипаттаманы жасай отырып, композитор өзінің кейіпкерінің күйзелісіне оймен, сезіммен енуде тырысады, кейіпкер өз сезімін білдіргендегі оның бейнесі, мінез құлқы, өзін ұстай білуі. Осы алғашқы нақты музыкалық образдардың пайда болуы, жеке эпизодтардың музыкалық шешімі дәл репетиция кезінде, ойластырылған спектакльдің жалпы шығармашылық атмосферасында көрсетіледі. Кәсіби композитор үшін музыканы жазу, мысалы, өлеңге музыканы жазу–әдеттегі шығармашылық жұмыс. Ал театр үшін композитор музыканы жазып қана қоймай, оны нақты материалда жасайды, ол өзінің шығармашылығын пьесаның мәтіні, актердің ойынынан бастайды. Композитор жеке сахнаның үндестілігі мен монологтарды қағып ала білуі, спектакль сипатын сезіну және режиссер ойы, актер ойыны, пьеса-спектакльдің барлығымен үйлесімді бірігетін музыкалық формаларды табуы қажет. Сондықтан да композитордың актерлермен, режиссермен үстел басындағы әңгімеден бастап, барлық репетицияларға қатысуы керек. Репетициялық жұмыстың нәтижесінде спектакльдің болашақ музыкасына негізгі материал болатын, музыкалық тақырып пайда болады. Композитор фортеттианалық нобайын жасайды және жарыққа шығаратын музыканың ритмін, мелодиясын немесе лейтмотивін айқындау үшін оны режиссердің, ал кейде барлық орындаушылардың алдында ойнайды. Талқылау үшін музыкалық бөлімнің меңгерушісі және дыбыс режиссері шақырылады. Талқылау процесінде режиссер ұсынылған музыкалық бөлікті қабылдауы мүмкін немесе өзінің талаптарын анықтай отырып, композитордан барлық пьесаның осы эпизодына басқа музыкалық мәнерлілікті ізденуді өтінуі мүмкін. Негізінде оның өзінің және режиссердің көңілінен шығатын нақты музыкалық образды табу үшін композитор көп жұмыс істеуі қажет. И.Сац «Көк құс» спектакліне Станиславский қабылдағанға дейін он рет жазды. Әрбір нұсқадан кейін Станиславский Константин Сергеевичтің айтуы: «Едәуір жақсы, менің ойыма жақын, бірақ көбісі ол емес....». Осы мысалдан кейін, жалпы іске қоятын шығармашылық өзінің «меннің» қажет екені, театр композиторының жұмысының ерекше қиындығы көрсетіледі.

Композитор дарынды болған сайын, ол пьесаның ерекшелігіне терең енеді, спектакльдің сол немесе басқа сахнаның мағынасын терең ашатын, әртүрлі, ойламаған, контрасты және үйлесімді біркелкі музыкалық образдарды көп табады. Композитормен тандалған және режиссермен қабылданған классикдің музыкалық бөліктері жұмыста түседі: осы жерде үстел басында, репетиция кезінде роялда ойналады. Актермен ерекше байланысты бөліктері: би, ән, пан-томималық пауза, шығу орындаушылармен жеке сабақ үшін беріледі, ал музыкалық бөлігі

арнайы сабақтарды міндеттейді. Клавирде музыка дайын болған кезде және концертмейстер фортепианоға отырып немесе дыбыс режиссері магнитофонды қолдана отырып спектакльде оркестрмен дыбысталатын, пьесаның барлық бөліктерін сүйемелдейді, ал композитор музыкаға инструментровка жасауға кіріседі. немесе оркестровка- қандай да бір музыкалық шығарманы оркестр Инструментровка тіліне көшіру. Оркестр үшін ойластырылған шығарма инструменттелгенде, инструментровка түсінігі пайдаланылады. Оркестровка бір музыкалық аспаппен ойнау үшін ойластырылған, қандай да бір шығарманың инструменттелуі.

Музыканың инструменттелуі композитор шығармашылығының маңызды мезеті, осында сахналық образды сезіне білу, қиял және оны музыкалық дыбысқа іске асыру байқалады. Инструментровка ойды музыкада мәнерлеуге көмектеседі. Сол немесе басқа сахнаның музыкалық шешімі үшін жиі жаңа музыкалық үндестікті, жаңа тембрлерді, орындау тәсілдерін, жаңа музыкалық аспаптарды, оркестрдің ерекше құрамын қолдану қажет.

Композитордың міндеті- инструментровкада театр жағдайындағы дыбысты шығарудың техникалық ерекшеліктерін ескеру қажет. Тәжірбиелі композитор музыканы «қалың» аккордтармен жүктеудің қажетсіз екендігін біледі.

Әдебиеттер

1. Жұбанов А. Абай. 4 перделі опера: 2 томдық Жұбанов А. Хамиди. Алматы: Таймс.-2007 1 – ші том: Абай. 1,2-перде.-248с. ЭКЗ 2-А7 (2)
2. Құрманбаев С.А. «Режиссердың композитормен жұмысы, практикалық сабақтарға арналған әдістемелік нұсқау, 2014ж.
3. Құрманбаев С.А. «Режиссердің композитормен жұмысы» жеке сабақтарға арналған әдістемелік нұсқау. 2012ж.
4. Құрманбаев С.А. «Режиссердің композитормен жұмысы» студенттердің өзіндік жұмысына арналған әдістемелік нұсқау. 2013ж.

Резюме

Написать основную оригинальную музыку, написанную только для этого спектакля, являющегося его неотъемлемой частью, - задача не из легких. Такая музыка вместе с текстом пьесы должна раскрывать идею произведения, показывать чувства и психологию персонажа наряду с актерским исполнением ролей, выстраивать ритм спектакля в соответствии с общей режиссерской идеей.

Композитор должен разбираться в драматическом искусстве, знать и учитывать своеобразие театральной музыки, уметь подчинять свою работу мыслям режиссера и в то же время не отказываться от своей творческой индивидуальности.

Abstract

It is not an easy task to write the main original music which written only for this performance, which is an integral part of it. Such music together with the text of the play should reveal the idea of the work, show the feelings and psychology of the character along with the acting performance of the roles, and build the rhythm of the performance in accordance with the general directorial idea.

Composer have to understand of Dramatic Art, know and take into account the originality of theatrical music, be able to subordinate his work to the thoughts of the director, and at the same time not give up his creative personality.

УДК 37.013:811.161.1

А.К. Мырзабекова¹, М.А. Умурзакова²

¹к.ф.н., ст. преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²магистр, ст. преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА МОЗГОВОГО ШТУРМА НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

Аннотация

Необходимость качественных изменений в образовании определяет актуализацию внедрения в образовательный процесс универсальных, практикоориентированных методов обучения, способствующих развитию профессиональных компетенций студентов и обеспечению эффективности образовательного процесса. Одним из наиболее актуальных инновационных образовательных методов является мозговой штурм, подразумевающий генерацию большого количества различных вариантов решения определенной проблемы. Выделены принципы, на которых базируется реализация данного метода. Достоинствами применения мозгового штурма являются обеспечение коллективной деятельности и создание творческой атмосферы. Метод мозгового штурма выступает как условие активизации обучения студентов за счет синергетического эффекта занятия. Осуществление метода в образовательном процессе дает возможность педагогу объективно определять уровень знаний студентов, их основные направления и интересы, а для студентов мозговой штурм является условием развития коммуникативных навыков, умений командной работы, а также развития познавательной деятельности и критического мышления.

Ключевые слова: образовательный процесс, мозговой штурм, генерация идей, коммуникативные навыки, творческие навыки, критическое мышление, проблемная ситуация, быстрота реакции.

Введение. Одним из активных методов обучения русскому языку в вузе является метод мозгового штурма (brainstorming), подразумевающий вовлечение студентов в решение определенных задач. При этом каждый участник может свободно участвовать в обсуждении проблемы, не опасаясь быть раскритикованным или осмеянным другими студентами. Наоборот, каждый участник старается воодушевить других высказывать оригинальные идеи и одобрять их. Эти условия способствуют развитию креативного мышления обучающихся. Главными этапами метода мозгового штурма являются: представление проблемы, требующей решения; генерация идей; критика, защита, обсуждение идей; принятие решения. Во время генерации идей нельзя критиковать, высмеивать какие бы то ни были мысли и предложения, даже если они кажутся нелепыми и непонятными.

Ряд ученых рассматривал метод мозгового штурма. Например, одни исследователи подчеркивали важность данного метода в учебном процессе, в развитии творческого потенциала студентов и в совместном решении проблем. Метод мозгового штурма позволяет развивать навыки таких видов речевой деятельности, как аудирование и говорение [1]. Другие исследователи доказывали актуальность метода мозгового штурма и рассматривали его как эффективный способ изучения литературного произведения. Они подчеркивали, что данная форма дискуссии развивает ряд умений, учит отстаивать свою позицию, выдвигать и доказательно обосновывать свою точку зрения во взаимодействии с оппонентами, находить необходимый материал, анализировать его, делать выводы [2].

Метод мозгового штурма – это оперативный метод стимулирования творческой деятельности обучающихся, подразумевающий решение поставленного проблемного

вопроса путем активного обсуждения, формулирования большого количества различных вариантов решения ситуации.

Основой рассматриваемого метода является свободное выражение обучающимися своих мыслей по смоделированной проблеме, включение всех студентов группы в образовательный процесс. Целью использования мозгового штурма на занятиях является создание благоприятного эмоционального фона, эффективного взаимодействия студентов группы и преподавателей.

Создание комфортных условий направлено на развитие интеллектуальной состоятельности обучающихся, что позволяет добиться продуктивности образовательного процесса. Также метод направлен на стимулирование студентов к быстрому генерированию идей. Сеанс мозгового штурма подразумевает создание цепной реакции идей, что впоследствии приводит к интеллектуальному взрыву.

Задачами реализации данного метода являются такие, как активизация учебно-познавательной деятельности; формирование собственного мнения отношения к теме; развитие навыков работы в команде; гармоничное сочетание теоретических знаний с практическими навыками; уважение мнений одноклассников, права каждого студента на свободу слова.

Принципами реализации метода мозгового штурма в образовательном процессе являются такие, как быстрая реакция, гибкость мышления, объективность оценивания деятельности, равенство студентов, т.е. одинаковое отношение ко всем участникам. Также среди принципов метода выделяют следующие: совместный поиск конструктивного решения, уважение к мнению оппонентов и недопустимость критики, массовость, т.е. все студенты должны быть включены в процесс. Любое мнение, пусть даже фантастическое, необычное или абсурдное, не должно подвергаться критике. Данные принципы способствуют созданию благоприятной атмосферы на занятиях, минимизации напряжения и волнения студентов.

Существует ряд особенностей метода, среди которых можно выделить следующие: обеспечение групповой работы над заданием; систематичность оценки высказанных мнений; отсутствие деления предложений на правильные и неправильные; необходимость выявления скрытых возможностей. Также особенностью мозгового штурма является альтернативный характер выдвигаемых идей. Важной составляющей метода является понимание того, что высказанные мнения – это идеи общего порядка, которые позволяют определить возможные направления решения вопроса; они не являются полными решениями проблемы [3].

Существует несколько видов метода мозгового штурма, основными из которых являются следующие: брейнрайтинг, обратный, индивидуальный штурм, мозговой штурм по-японски, а также мозговой штурм на доске.

Так, например, обратный мозговой штурм наиболее эффективен при необходимости формирования новой идеи. Целью данного метода является составление наиболее полной картины недостатков изучаемого явления, объекта, идеи или предмета, на которые обрушивается критика. Обратный мозговой штурм исключает возможность управления поиском, при этом помогая преодолеть привычный стандартный ход мышления по изученному алгоритму, опирающийся на прошлые знания о явлении. Метод направлен на привлечение качественно новых предложений по устранению недостатков, чтобы сдвинуть мысль с мертвой точки. В результате занятий составляется определенная ведомость основных недостатков.

Метод брейнрайтинга подразумевает выражение предложений студентов по проблеме не вслух, а в письменной форме. Особенность данного вида заключается в том, что студенты не высказывают свои мнения, а пишут на бумаге, после чего обмениваются ими друг с другом. Письменный вариант мозгового штурма подразумевает методику обоюдного стимулирования креативности студентов. Идея соседа в брейнрайтинге становится стимулом

для собственной новой идеи, которая вносится в полученный лист. Сравнительным преимуществом вида становится отсутствие поспешных оценок.

Следующим видом является индивидуальный мозговой шторм, особенность которого заключается в проведении оценки вопроса одним студентом, который генерирует, разрабатывает, формулирует, анализирует и оценивает оценку идей самостоятельно.

Суть мозгового шторма по-японски состоит в том, что на рассмотрение проблемной ситуации готовится проект новшества, который последовательно передается студентам по сформированному педагогом списку. Каждый обучающийся должен рассмотреть прописанное решение, проанализировать, после чего в письменном виде добавить свои коррективы. Результаты подводятся с учетом прописанных конструктивных замечаний [4].

Мозговой шторм на доске подразумевает прописывание основных идей на специальной доске, где в центре яркими буквами прописана проблема. Студенты размещают листы с записями своих творческих мнений для создания наглядности процесса.

Преимуществами мозгового шторма является интерактивное взаимодействие субъектов образовательного процесса; определение основных интересов и направлений студентов группы; качественное определение уровня знаний; ненавязчивое дидактическое обсуждение ряда проблем; выход за пределы стандартного стереотипного мышления; формирование продуктивных идей. Также преимуществами мозгового шторма являются следующие показатели: синергетический эффект занятия; развитие интуиции и воображения; высокая производительность за счет высокого числа выдвинутых идей; повышение качества коммуникации и простота проведения.

Существует пять этапов проведения практического занятия посредством применения метода мозгового шторма. Первый – формулирование обсуждаемого проблемного вопроса и постановка целей занятия, информирование о критериях оценки и правилах. На этом этапе осуществляется создание необходимого психологического настроя, подготовка студентов к работе, обоснование задач предстоящей совместной деятельности. Вторым этапом выступает организация рабочих и экспертной групп. Далее осуществляется этап решения проблемы путем генерации идей во время обсуждения вопроса. Педагог повторно оговаривает проблемную ситуацию, над которой будет работать студенческая группа, и обучающиеся приступают к работе. Наставник должен также участвовать в процессе, выдвигать идеи, выступая в роли катализатора или стимулятора на случай, если темп мыслительной деятельности, генерирования замедлится. Четвертый этап заключается в оценке наиболее подходящих идей по оговоренным показателям и критериям, которыми могут выступать, например, актуальность, новизна, реальность реализации, возможность практического применения и др. На данном этапе происходит сортировка идей, системный анализ. Пятый этап заключается в обобщении результатов, осуществлении рефлексии, подведении итогов работы [5].

Главным достоинством организации такой деятельности является осуществление коллективной работы, где обучающиеся имеют разные знания, опыт, способности, понимание проблемы, взгляды, что в разы увеличивает количество предложений, усиливает результат, полученный вследствие поиска. Достоинством мозгового шторма также является творческая атмосфера, которая является для студентов стимулом, побуждающим высказывать наибольшее количество идей [6].

Метод мозгового шторма используется на практических занятиях по русскому языку при работе с учебным материалом. Этот метод позволяет определить степень сформированности грамматических навыков и уровень владения языком в целом. Мозговой шторм используется с целью развития творческого мышления обучающихся, стимулирования их активной деятельности, формирования умения работать в команде и заставляет студентов мобилизовать свое внимание, обратиться к резервным знаниям. В результате те знания, которые давно не использовались в практической деятельности, становятся активными. В частности, метод мозгового шторма находит применение при

составлении рассказа по картинкам, при ответе на вопросы дискуссионного характера, при конструировании предложений по моделям научного стиля речи. Целесообразно использовать этот метод в форме соревнования. В таком случае группа делится на три команды, каждая из которых поочередно составляет предложения по моделям научного стиля речи (что представляет собой что, что способствует чему, что является чем, что возникает в результате чего). Преподаватель записывает все примеры на доске. Далее из общего числа идей выбираются правильные и исходя из этого ставятся баллы. Побеждает та группа, которая набрала максимальное количество баллов. Отметим, что данный метод продуктивен тогда, когда обучающиеся оказываются вовлеченными в процесс познания и им предоставляется возможность высказать свое мнение по тому или иному вопросу. Например, при изучении темы «Моя семья» следует дать толкование выражениям «брак по любви» и «брак по расчету» и, выбрав вариант, наиболее приемлемый для себя, аргументировать свою точку зрения.

Метод мозгового штурма является эффективным условием повышения мотивации студентов, познавательной деятельности, активизации их обучения, а также фактором развития творческих способностей обучающихся.

Реализация данного метода в образовательном процессе вуза направлена на создание благоприятной атмосферы, эффективного взаимодействия, а также дает возможность для развития эмоциональной, коммуникативной, смысловой компетенций субъектов образовательного процесса за счет формирования и развития коммуникативных навыков и умений работы в коллективе.

Выводы. Использование метода мозгового штурма в вузе позволяет продемонстрировать обучающимся, что у одной и той же задачи может быть несколько различных решений и каждое из них может быть правильным, просто все зависит от конкретных заданных условий. Умение высказывать свои мысли способствует раскрепощению сознания студентов, развитию их критического мышления и творческих способностей.

Список литературы

1. Панфилова А. П. Мозговые штурмы в коллективном принятии решений / А. П. Панфилова. – СПб.: Питер, 2008. – 320 с.
2. Ваганова О.И., Булаева М.Н., Шагалова О.Г. Методы и технологии образования в условиях практико-ориентированного обучения // Азимут научных исследований: педагогика и психология. – 2019. – Т. 8. – № 1 (26). – С. 289-292.
3. Смирнова Ж.В., Ваганова О.И., Карпова М.А. Роль технологии дискуссионного обучения в формировании коммуникативных компетенций обучающихся // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). – 2018. – Т. 9. – № 9 (2). – С. 113-116.
4. Ваганова О.И., Карпова М.А., Смирнова Ж.В. Методы реализации технологии дискуссионного обучения // Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования. – 2018. – № 7. – Т. 1 (33). – С. 91-95.
5. Гарихина К.Е., Ваганова О.И., Алешугина Е.А. Кейс-обучение в подготовке будущих бакалавров профессионального обучения // Инновационные подходы к решению профессионально-педагогических проблем (сборник статей по материалам Всероссийской научно-практической конференции): Мининский университет, 2019. – С. 183-187.
6. Кутепова Л.И., Ваганова О.И., Толчина М.А. Особенности реализации технологии дискуссионного обучения при изучении педагогических дисциплин // Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования. – 2019. – № 1 (35). – С. 34-39.

Түйін

Білім берудегі сапалы өзгерістердің қажеттілігі студенттердің кәсіби құзыреттілігін дамытуға ықпал ететін және оқу-тәрбие процесінің тиімділігін қамтамасыз ететін әмбебап, тәжірибеге бағытталған оқыту әдістерін оқу үдерісіне енгізудің өзектілігін анықтайды. Білім берудің ең өзекті инновациялық әдістерінің бірі - миға шабуыл, ол белгілі бір мәселені шешудің көптеген нұсқаларын құруды көздейді. Бұл әдісті жүзеге асырудың негіз болатын принциптері көрсетілген. Миға шабуылды қолданудың артықшылықтары топтық жұмысты қамтамасыз ету және шығармашылық атмосфераны құру болып табылады. «Миға шабуыл» әдісі сабақтың синергетикалық әсеріне байланысты оқушылардың білімін жоғарылатудың шарты ретінде әрекет етеді. Әдістемені оқу-тәрбие процесіне енгізу мұғалімге оқушылардың білім деңгейін, олардың негізгі бағыттары мен қызығушылықтарын объективті түрде анықтауға мүмкіндік береді, ал студенттер үшін миға шабуыл коммуникативті дағдыларды, топпен жұмыс істеу дағдыларын дамытудың шарты болып табылады, сонымен қатар танымдық белсенділік пен сын тұрғысынан ойлауды дамыту.

Abstract

The need for qualitative changes in education determines the actualization of the introduction of universal, practice-oriented teaching methods into the educational process, contributing to the development of students' professional competencies and ensuring the effectiveness of the educational process. One of the most relevant innovative educational methods is brainstorming, which involves generating a large number of different options for solving a specific problem. The principles on which the implementation of this method is based are highlighted. The benefits of using brainstorming are to enable teamwork and create a creative atmosphere. The brainstorming method acts as a condition for enhancing student learning due to the synergistic effect of the lesson. The implementation of the method in the educational process enables the teacher to objectively determine the level of knowledge of students, their main directions and interests, and for students, brainstorming is a condition for the development of communication skills, teamwork skills, as well as the development of cognitive activity and critical thinking.

UDC 159.99

D.O.Torebek¹, L.Sh. Yeszhanova², A.A. Yegemberdy³, S.N. Kozhanov⁴

¹master, lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan.

²master, senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan.

³master, senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan.

⁴master, lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan.

THE CONCEPT OF PROFESSIONAL COMPETENCE IN AMERICAN AND METHODS OF EUROPEAN SCHOOLS

Abstract

The article describes the process of evaluating the organization's employees. Research methods of American and European schools based on professional competence are considered and their features are defined. Also the classification of professional competencerecommended.

Keywords: competence, competence, qualification, professional activity, competency approach.

One of the main trends in the field of education in the world isthe movement aimed at professional development. This movement is high in its educational sphere, we need trained,

respectful of their profession and enthusiasts of their business." Today, the country is resuming work on the introduction of this industry.

To the People of Kazakhstan "Strategy"Kazakhstan2050" of the First President of the Republic of Kazakhstan – ElbasyN.A.Nazarbayev "new political course of the established state" In his message, "in order to become a competitive developed state, we must turn around " [1].

Reforms in the field of education, carried out today by the state, should contribute to the increase of professional competence of teachers. Because the modern world educational standard develops within the framework of the competence approach, which includes in its knowledge, skills and abilities development, it is also aimed at the development of competencies. But pedagogical mastery, professional improvement of skills and competencies is an inexhaustible task of the education system. In general psychology, a lot of work of scientists, based on the study of competencies. This is dissertations are defended on the topic, articles and books are published. And competencies are included in educational standards, curricula, textbooks. Due to this the work of scientists based on the study of competencies is diverse. In this article, we will look at these I would like to consider the approaches to the study of American and European schools in the industry.

It should be noted that researchers still do not know exactly what the term "competence" means.

disagreed among scientists such as "competence" and "competence" There are different opinions about the terms: some authors use them interchangeably, others differentiate their definitions [2, p. 333].

In fact, the American school carries out the following division of the concepts of "competence" and "competence". considers. Competence - to solve work tasks and get the desired result required abilities. Competence is the ability to demonstrate the required standards of conduct. The first concept of "competence" was scientifically developed by the famous American psychologist Robert White. going on at work. He also discussed the term "competence". He The concept of "competence" as a personal characteristic of a person is discussed [3, p. 244].

In addition, there is another American who considers a person to be a personality trait. researcher L. Spencer is worth mentioning. This concept is in the concept of a professional approach.

counts. Therefore, he defined this as the basis of the corresponding activity and situation [4, p. 22].

American psychologist Dan McKelland introduced the concept of "competence" in a particular field of activity. discussed as an ability. D. Mansfield studied this term from a professional point of view. He interpreted this as a detailed description of the skills and personality traits that are determined by human behavior and lead to success in work [4, p. 28].

The General American Approach defines competence in terms of standards of conduct. Within this framework, a competent specialist determines what to do to improve the efficiency of his professional activity. These standards of conduct are called behavioral indicators. They represent their legitimacy in the actions of a person with a certain competence. There are many competencies within the American approach, but the main one is: The peculiarity is that competence is the main characteristic of a person, and a master at work is high. you can get the results [5, p. 228].

Competence is a complex unit that can be assessed based on its characteristics. Since it is composed of qualities, the essence of the behavioral approach has been besieged by bolada. Thoughts, communication Competence is determined by the degree of its effectiveness in the case of a professional or a German specialist.

In conclusion, according to the American approach, competence is high in professional activities. personal and descriptive in the process of solving the problem, leading to the achievement of the result the behavior of professionals is observed in the manifestation of the quality of recruitment describes. Despite the diversity of views, within the framework of the behavioral approach, the following groups of competencies are usually divided: working with people, working with information, business development, achieving results. Thus, the main indicator of competence in the American approach is behavior.

The issue of competence at the international level in the forums of the Council of Europe and UNESCO is often discussed in the materials. In addition, in the report of the International Commission on Education in the XXI century on the topic "Education: a hidden treasure (Education: an unknown treasure)" (1996) J. Delors defines four such competences: the ability to know, the ability to create, the

ability to live together, the ability to live ... According to him, competence should not only ensure certain success in solving specific problems, but also allow solving many problems independently, but also working in a team [6]. While these platforms seem simple at first glance, their content is determined by the distinction between the two concepts of education and "competence".

Competence is a person's readiness for successful actions, the ability to effectively use internal and external resources to achieve goals. Competence is an educational result determined by the mastery by students of various types of activities [6].

The European Foundation's glossary of terms defines competence as: the ability to do something well or effectively; employment requirements performance; the ability to perform special labor functions [7, p. 160].

The Education Committee of the Council of Europe proposes a classification of 39 different competences within the framework of the European Education Project. The six main ones are defined on the basis of important mental and social operations that each person must master:

- 1) study;
- 2) thinking;
- 3) search;
- 4) get to work;
- 5) cooperation;
- 6) adaptation [8, p. 21].

The Pan-European Approach defines competence as the ability of a specialist to act in accordance with the standards adopted by the organization. This approach is focused on describing professional tasks, functions and expected results. This includes the minimum (standard) result that a specialist must achieve [9].

Summing up the European school, the assessment of the quality of competence within the framework of this approach is based on the usefulness of the specialist who owns it for the organization. That is, it demonstrates the personal qualities necessary to achieve the goals of the organization, the readiness and ability to fulfill their professional duties, the ability to adapt resources to the changing tasks of the organization.

That is, in the European approach, the quality indicator is its function and result. Thus, we can conclude that the American and European approaches have a two-way understanding of the phenomenon of competence: some consider it a behavioral ability, others - a behavioral ability. Think of it as a personality trait, like a set of skills and competencies. All these definitions have one thing in common - each approach considers the term as a condition for effective performance in certain areas.

References:

1. "Strategy" Kazakhstan-2050 "- a new political direction of the established state" Kazakhstan President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev Nazarbayev's Address to the People of Kazakhstan, Astana, December 14, 2012 [Electronic resource]. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050> (Date of application: 14.12.2012).
2. Yarygin O.N. From "Competence" to "Competence": continuation of the evolution of concepts [Text]: O.N. Yarygin // Vector of Togliatti State University. Series: Pedagogy, Psychology. – 2013. – №2 (13) – P.333.
3. Unpublished EP Development of presentations on the concept of "Competence" and "Competence" [Text]: Непечатных ЕП // Научные ведомости БелГУ. Series: Humanities. - 2013.-№20 (163) .— P.244.
4. Spencer, Lyle M Jr and Spencer, Signe M. Competence at work: models for superior performance [Text]: / John Wiley & Sons. 1993 - P. 21-30.
5. Widet S. Competence Guide [Мәтін]: S. Widet / GIPPO. 2008.228 p.
6. Education: a hidden treasure. Key points of the Report of the International Commission on education for the XXI century. [Electronic resource]. URL: <http://www.ifap.ru/library/book201.pdf> (Date of access: 03/02/2014).

7. Glossary of labor market terms, development of educational program standards and curricula. [text]: European Education Foundation. - ETF, 1997 - Turin: European Training Foundation. 1997. -- 160 p.
8. Competence-based approach in the educational process [Mətin]: monograph / E.V. Fedorov, A.E., Metelev S.E., Soloviev - Omsk: 2012. -- 21 p.
9. Rankin N. Definition of the concept of "competence" [Electronic resource] URL:
10. <http://www.hrportal.ru/article/opredelenie-ponyatiya-kompetentsiya> (Date of access: 24.08.2018).

Түйін

Мақалада ұйым қызметкерлерін бағалау процесі сипатталған. Кәсіби құзыреттілікке негізделген американдық және еуропалық мектептердің зерттеу әдістері қарастырылып, олардың ерекшеліктері анықталды. Кәсіби құзыреттердің классификациясы да ұсынылады.

Аннотация

В статье описан процесс оценки сотрудников организации. Рассмотрены методы исследования американских и европейских школ, основанные на профессиональной компетентности, и определены их особенности. Также рекомендуется классификация профессиональных компетенций.

ӨОЖ 351. 853. 1: 81'373

Г.Ж.Утегенова¹, С.С.Байменова², А.Ж.Альбаева³

¹ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент Қазақстан

²аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

email: gulzi_2615@mail.ru

ТҮРКОЛОГИЯДАҒЫ САН ЕСІМНІҢ СӨЗЖАСАМ ЖҮЙЕСІ

Түйін

XIII-XIV ғасырлардағы жазба ескерткіштер біздің заманымызға дейін жеткен жәдігерлердің бір бөлігі ғана. Қазіргі тіл қатысы тұрғысынан жазба ескерткіштер тілінің өзіндік ерекшеліктерін зерттей келе, олардың орта ғасырға жататындығы анықталды. Бұл, екінші жағынан, белгілі бір тілдің өзгеру, даму, қалыптасу жолдарын анықтауға көмектеседі. Ежелгі түркі тілдері мен қазіргі түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тілінің өзіндік болмысын тану процесінде тарихи жәдігерлерді зерделеу және олардың ішкі даму заңдылықтарын ашу – ерекше маңызы бар өзекті мәселе. Сан есім аналитикалық тәсіл арқылы жасалады, екі немесе одан да көп сандық атаулар белгілі бір заңдылықтарға сәйкес бір-бірімен біріктіріліп, компоненттердің жеке мәнінен өзгеше сан есім жасайды. Бірақ әр сан жазба жәдігерліктерде дәл солай жазыла бермейді.

Кілттік сөздер: Жазба ескерткіштер, сөзжасам, сын есім, грамматика, морфология.

Кіріспе

Тілдің сөздік қорын байытып, оның икемділігін арттыратын, қандай күрделі ой болса да, оны нақтылы, дәл жеткізуге мүмкіншілігі мол құдіретті тіл болып қалыптасудың бір тетігі сөзжасам жүйесіне байланысты. Осының өзі сөзжасамның тілде атқаратын қызметі мен оның маңызын анық байқатады.

Сан есім сөзжасамы тіліміздің сөзжасам жүйесінің жеке бір мәселесіне жатады. Сондықтан сан есім сөзжасамының тілдің жалпы сөзжасам жүйесімен ортақ мәселелері, заңдылықтары болатыны сөзсіз.

Сан атаулары - өте көне заманнан келе жатқан сөздер, оларды барлық жазба ескерткіштерден кездестіруге болады. Сан есімдердің көнелігіне байланысты тілдегі барлық сан атауларының қалай жасалғаны анық көріне бермейді. Түркологтар жалпы сандық ұғымның қалыптасуын ақиқат өмірмен байланыстырады. Н.А.Баскаков «Сан есімдер – есімдерден бөлініп шыққан сөз табы, олар сын есім, үстеу сияқты белгі мағынасын білдіреді» [1] деген. Қазақ тілінде сын есімді зерттеген Ә.Хасенов осы пікірді қуаттай отырып: «Түркі тілдеріндегі сөздік қорға жататын сан атаулары өмір шындығымен, конкретті заттан алынған, яғни зат есімдерден шыққан. Әрине, бұл жалпы сандық ұғымдардың дамуы математика ғылымының дамуымен байланысты, адамзат қажеттігінен туады деген пікірге ешбір қайшы келмейді, қайта оны толықтыра, растай түседі. Екіншіден, белгілі бір құбылыстың өткен тарихын қазіргісімен салыстыра, оның қазіргі формаларын зерттей отырып ашуға, тануға болады дейтін қағиданы басшылыққа алсақ, қазіргі тілдік фактілерді жоққа шығармайды, қайта растайды» [2, 20] дейді.

Сан есімдер де өзіндік сөзжасамдық жүйесі бар сөз тобы және сан есімнің сөзжасамдық жүйесі өте ерте заманда қалыптасқан. Сан есімнің сөзжасам жүйесінің өзіндік сөзжасам элементтері, типтері бар. Сан есім сөзжасамында тілде қалыптасқан сөзжасамдық тәсілдердің біразы қолданылады, бірақ бәрі емес. Мәселен, сан есімде семантикалық тәсіл қолданылмайды, синтаксистік тәсіл өте өнімсіз, ал сөзжасамның аналитикалық тәсілі сан есім сөзжасамында негізгі қызмет атқарады.

Сан есім сөзжасамдық элементтердің қызметі белгілі заңдылықтарға негізделеді. Сан есімнің синтетикалық тәсіл арқылы жасалуы белгілі қосымшалармен ғана байланысты. Сан есім – қосымшаға өте кедей сөз табы. Сан есімнің сөзжасам қосымшаларының қолданылуының тілде өзіндік заңдылығы қалыптасқан. Мысалы, сан есім жұрнақтары басқа сөз табына жалғанбай, тек сан есім сөздерге жалғанады да, одан сан есімнің түрлі семантикалық топтарын жасайды. Басқа сөз таптарының қосымшалары өз аясында тұйықталмайтын болса, сан есімде оның сөзжасамдық қосымшалары өз аясынан шықпайды. Сан есім қосымшалары жаңа сан атауларын жасай алмайды, тек сандық атауларды түрлендіріп, оған мағына үстейді. Мысалы, екінші, үшінші.

Сонымен бірге, сан есімнің синтетикалық тәсіл арқылы жасалуы тілдің жалпы заңдылықтарымен ұштасып жатады. Айталық, сан есім қосымшаларының сөзде алатын орны тек сан есім қосымшаларына ғана қатысты заңдылық емес, ол - жалпы қосымшаларға ортақ заңдылық. Бұл сияқты жалпы заңдылықтарынан сан есім қосымшалары тыс қала алмайды.

Сан есім сөзжасамының тұтқасы қосымшаларда емес, түбір сөзде, сандық атауларда. Сан атауларына жазба ескерткіштер тілі өте бай. Қандай болмасын сандық ұғымды дәлме - дәл білдіре алады. Бір сандық атау мен екінші сандық атаудың бір - біріне тіркесуі арқылы жасалған, яғни аналитикалық тәсіл арқылы жасалған. Басқаша айтқанда, сан есімде сөзжасамдық негізгі элементтер - сан атауларының өзі, өйткені сан есімде сан атауларын туғызу, жасау тек қана бір сандық атау мен екінші сандық атаудың тіркесі арқылы ғана жасалған. Олай болса, сан есімде жаңа сандық ұғым негізінен күрделі сан есімдер, күрделі сан атаулары арқылы ғана аталған. Сондықтан да сан есім сөзжасамының негізгі кілті сандық атау сөздерде, олардың тіркесінде деп санаймыз.

Сандық атаулардың негізгі жасалу жолы аналитикалық тәсілмен байланысты болғандықтан, бұл тәсіл арқылы сан есімдердің жасалуының өзіндік жолы, тіркесу реті бар. Сан атауларын бір – бірімен тіркестіретін морфемалар, жалғастырушы қосымшалар тілде жоқ, сан есімнің жасалуы таза аналитикалық тәсілге жатады. Сондықтан сан есім сөзжасамының аналитикалық түрінде сөзжасамға қатысатын компоненттерінің орын тәртібінің маңызы өте зор. Мысалы: он бес, отыз алты, елу сегіз. Осы сандық ұғымды білдіру үшін компоненттердің осы орны сақталу керек. Олардың орнын өзгертуге болмайды. Бұдан сан есімнің аналитикалық тәсіл арқылы жасалуында компоненттердің орын тәртібі өте тұрақты екендігін аңғарамыз.

Сан есім кез келген сандардың бір – бірімен тіркесуі арқылы жасалмайды. Мұнда қалыптасқан белгілі заңдылық бар. Ол заңдылық бойынша тілімізде сан атауларының қайсысының қалай тіркесуі қалыптасқан. Оны күрделі сандардың модельдерінен көруге болады, ал сан есім сөзжасамдық модельдерге өте бай. Модельдердің әрқайсысының белгілі құрамы бар. Оған қатысатын компоненттер - тек сан есім сөздер ғана. Әр модель бір топ сандардың атауларын жасайды, яғни мұнда нақтылы сан атаулары жасалады.

Сан есім құрамында кездесетін көне қосымшалардың жағдайы басқашарақ. Олар: -ыз, -із (сегіз, тоғыз), -ты, -ті (алты, жеті). Бұл морфемалардың этимологиясы белгісіз. Қосымша сөзде жиі кездесетін элемент, бірақ ол басқа сандарда қайталанбайды. Ал сан есім сөздердің құрамында кездесетін басқа жымдасқан морфемалардың түп негізі белгілі сөзге барып тіреледі. Бұл заңды, өйткені сан есім сөзжасамының негізі – синтетикалық тәсіл емес, аналитикалық тәсіл. Оған дәлел ретінде құрамы күрделі морфемадан тұратын алпыс, жетпіс, сексен, тоқсан атауларын келтіруге болады. Н.К.Дмитриев кейбір жеке сөздердің этимологиясына келсек, алтмыш (алпыс), ете (жеті) сөздерінен -мыш, -меш жұрнақтары арқылы жасалған, ол алғаш он дегенді білдірген болу керек. Мұндай сан есім формалары көптеген түркі тілдеріне қатысты дейді. Ол сексен, тоқсан сөздерін сегіз, тоғыз сөздерімен байланыстырады да, олардың құрамындағы екінші компонентті он сөзінің өзгерген түрі деп санайды [3].

Қ.Мұсаев та осы пікірді қуаттап, кейбір сан атаулары этимологиясы тұрғысынан күрделі сан есімдерден шыққан, мысалы: алты - мыш, йет (и) -миш дейді [4]. Қазақ тілі мамандарынан Ә.Хасенов осы пікірді қуаттай отырып былай дейді: «-мыш, -меш формаларын айқындауда еске алынуға тиісті бір жағдай бар. Ол қазіргі чуваш тіліндегі реттік сан аффиксі -меш. Дегенмен, -мыш «он» ұғымын білдірген деген пікірді түркологияда толық дәлелденген пікір деуге тарихи дерек жоқ» [2, 23].

Тілімізде сөзжасам жүйесінің заңдылығы бойынша жаңа сөз тілде бар модельмен жасалады. Олай болса заңдылықтардың соңғы атаулары да бұрын ондықтар жасалған модель бойынша жасалған.

Қазіргі түркі тілдерінің көбінде жинақтық сан есімнің –ау, -еу, -у дыбыстық варианты қолданылады. Қазақ зерттеушісі Ғ.Айдаров жазба ескерткіштер тілінде жинақтық сан есім бар деп, оның жасалу жолын көрсеткен: «Жинақтық сан есім заттардың жиынтығын білдіріп, -ау, -еу, -үгеу жұрнағы арқылы жасалады» - дейді[5].

Жинақтық сан есімнің қазіргі түркі тілдеріндегі тағы бір ерекшелігі оның қанша санға тарауына байланысты. Көпшілік түркі тілдерінде жинақтық сан бірден жетіге дейін болса, кейбір түркі тілдерінде бірден онға дейін жинақтық сан есім жасалады. Жинақтық сан есімдер көне замандардан басталып, күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан тілдік құбылыс. М.Томанов есім тудыратын жұрнақтардың өзіндік ерекшеліктерін зерттеп көрсеткен[6].

Дәл осы есім тудыратын жұрнақтар мағынасында армян тілінде де есім тудыратын жұрнақтардың қатысын ашу үшін әлі де болса қосымша деректер керек сияқты, - дейді Э.В.Севортян [7].

Сан есім сөзжасам жүйесінен мынадай жағдайлар анық байқалады. Нақтылы сандық атаулардың жасалуына қатысатын элементтер – тек қана сан есімдер. Ал сан есімнің семантикалық топтарының жасалуына сан есімнің өз көрсеткіштерімен қатар басқа сөз таптарының кейбір көрсеткіштері де актив қатысады. Әрине, сан есім семантикалық топтарының жасалуына кез келген қосымша қатыса бермейді. Ондай қызметке араласатын қосымшалардың түрлері де, саны да белгілі, олар әр семантикалық топтың жасалуында айтылады, бұлардың негізгі қызметтерімен бірге сан есім семантикалық топтарын жасау қызметі де өте тұрақты, әбден қалыптасқан.

Тілде бір сөз табынан екінші сөз табы жасалып, бір сөз табы екінші сөз табында жаңа сөз жасауға негіз болып, сөз таптары тілді жаңа сөзбен байытуда үлкен қызмет атқаратынын белгілі. Тілдің сөзжасам жүйесінде кең тараған негізгі жолға жататын бұл құбылыс сан есім

сөз жасамында кездеспейді. Сан есім өзінің құрамын басқа сөз табы арқылы толықтырмайды. Сан есім сөзжасамының басқа сөз таптарының сөзжасамынан негізгі ерекшеліктерінің бірі де осы белгіге байланысты. Сан есім сөзжасамына тек сан атаулары ғана негіз болады, басқа сөз таптары сан атауларының жасалуына негіз бола алмайды. Сан есім сөзжасамы сан есім аясынан шықпайды. Сан есімдер өзінің ішкі мүмкіндігі арқылы ғана байып, толығып, басқа сөз табының қатысын керек етпейді. Мұндай ерекшелік басқа сөз таптарында кездеспейді.

Сан есім өзінің құрамын басқа сөз табы арқылы толықтырмайды. Сан есім сөзжасамының басқа сөз таптарының сөзжасамынан негізгі ерекшеліктерінің бірі де осы белгіге байланысты. Сан есім сөзжасамына тек сан атаулары ғана негіз болады, басқа сөз таптары сан атауларының жасалуына негіз бола алмайды. Сан есім сөзжасамы сан есім аясынан шықпайды. Сан есімдер өзінің ішкі мүмкіндігі арқылы ғана байып, толығып, басқа сөз табының қатысын керек етпейді.

Сан есім сөзжасам жүйесінде екі тәсіл қызмет етеді. Олар: аналитикалық және синтетикалық тәсілдер. Аналитикалық тәсіл - сан есім сөзжасамының ең негізгі тәсілі. Аналитикалық тәсіл сан есімнің сөзжасамында негізгі тәсіл болып саналатын, себебі - сан есімнің нағыз сандық атауларының бәрі дерлік аналитикалық тәсіл арқылы жасалған. Сан есімдегі негізгі түбір сан атауларын басқа есептік сандардың бәрі аналитикалық тәсілмен жасалған.

Сан есім аналитикалық тәсіл арқылы жасалғанда, екі я онан да көп сан атаулары бір - бірімен белгілі заңдылықтар бойынша тіркесіп, құрамындағы компоненттердің жеке мағынасынан басқа сандық атаудың атын жасайды. Бірақ кез келген сан қалай болса солай тіркесе бермейді.

Қорытынды

Қорыта келе, сан есімнің синтетикалық тәсіл арқылы жасалуы өнімсіз, өйткені сан есімде сөзжасам қосымшалары өте аз. Сан есім сөзжасамының бұл ерекшелігі өте ерте қалыптасқан. Алайда бірлі - жарым сөздердің құрамында жекелеген қосымша кездесетінін айта кеткен жөн. Бірлік сандардың атауындағы -ты, -ті, -ыз, -із морфемаларының алты, жеті, сегіз, тоғыз сандарында қайталанып тұрғанына қарап, оларды осы сандарды жасаушы қосымша деп санау бар.

Сан есім сөзжасамының синтетикалық тәсіл негізінен сан есім семантикалық топтарын жасайтын қосымшалармен байланысты. Сондықтан сан есімнің сөзжасам жұрнақтары мағына жағынан да басқа сөз таптарынан ерекшеленеді, өйткені олар мағына түрлендіруші қосымшаларға жатады. Сөзжасам теориясында түрленген мағына негіз сөзде бар, негізді сөзде жоқ мағыналық компонент. Ал сан есім аналитикалық тәсіл арқылы жасалғанда белгілі бір компоненттер негізінде жеке мағынасынан басқа жаңа сандық атау жасайтынын анықтадық.

Әдебиеттер тізімі

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. М.: Прогресс, 2012. С. 225.
2. Хасенов Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімдер. Алматы: Ғылым, 2007. -220 б.
3. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Л.: Изд. ЛГУ, 2008. С. 90.
4. Мусаев К. Грамматика караймского языка: Фонетика и морфология. М.: Прогресс, 2014. С. 200.
5. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алматы: Ғылым. 1967. -448 б.
6. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 263 б.
7. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1964. С.437

Аннотация

Письменные памятники XIII-XIV веков являются лишь частью реликвий, дошедших до нашего времени. Изучив особенности языка письменных памятников с точки зрения

современного языка, было установлено, что они относятся к Средневековью. Это, с другой стороны, помогает определить пути изменения, развития, становления того или иного языка. Изучение исторических реликвий и раскрытие закономерностей их внутреннего развития в процессе познания самобытности древнетюркских языков и современных тюркских языков, в том числе казахского, является актуальной проблемой особого значения. Числительное создается аналитическим подходом, когда два или более числовых имени объединяются друг с другом в соответствии с определенными законами, создавая числительное, отличное от частного значения компонентов. Но не каждое число пишется точно так же, как в пименных памятниках.

Abstract

Written monuments of the XIII-XIV centuries are only part of the relics that have come down to our time. Having studied the features of the language of written monuments from the point of view of the modern language, it was found that they belong to the Middle Ages. This, on the other hand, helps to determine the ways of changing, developing, and becoming a particular language. The study of historical relics and the disclosure of the laws of their internal development in the process of learning the identity of the ancient Turkic languages and modern Turkic languages, including Kazakh, is an urgent problem of special importance. A numeral is created by an analytical approach, when two or more numeric names are combined with each other in accordance with certain laws, creating a numeral that is different from the particular value of the components. But not every number is written exactly in the same way as in the pymennyh monuments.

ӘОЖ 351. 853. 1: 81'373

Г.Ж. Утегенова¹, Н.Ш. Базарбекова², Ұ.Т. Аширәлиева³

¹ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент Қазақстан

²аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

email: gulzi_2615@mail.ru

«ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТҮСІНДІРМЕ СӨЗДІГІНДЕГІ» БАҒЫТСЫЗ ҚОЗҒАЛЫСТЫ БІЛДІРЕТІН ЕТІСТІКТЕР

Түйін

Сөздерді синонимдік, антонимдік қатарларға бөліп топтастыру тәжірибесі лингвистика тарихында ерте кезден-ақ басталған. Бірақ сөздердің антонимдік, синонимдік қатарлары сөздік құралды толық қамти алмайды. Мұны ғалымдар жақсы түсініп, басқа жол іздестірді. Бұл сөздерді лексика-семантикалық топқа топтастыру. Тіл білімінде И. Маманов, М.Оразов, А.Хасенова, А.Исқақов т.б. көрнекті ғалымдар зерттеулері етістікті зерттеуге арналып, жан-жақты талдау жасалған. Сөздердің лексико-семантикалық топқа жіктеуде етістік кең ауқымды қамтиды. Соның бірі – бағытсыз қозғалысты білдіретін етістіктер. Заттық құбылыстың белгілі бір қозғалысты білдіретін сөздерінің етістік жүйесіндегі қызметі ерекше. Лексиканың элементтері белгілі бір заңдылықтар бойынша өзара байланысып жататындығы дау туғызбайды. Бірақ түркологияда, жалпы тіл білімінде сөздерді байланыстыратын заңдылықтарды ашу, байланысу тәсілін анықтау оңай міндет емес.

Кілттік сөздер: морфология, сөз табы, етістік категориясы, қимыл қозғалыс, сөздік.

Қазіргі казак тілінде етістік — ең күрделі сөз табының бірі. Бұл онын лексика-семантикалық ерекшелігінен, түбір тұлғасынан және оған үстелетін грамматикалық формаларының кат — кабаттылығынан және олардың аракаатынасынан, жаңа сөз жасау жүйесінен, колданылу аясынан, сөйлемде аткаратын синтаксистік қызметінен, лексика-

грамматикалық қасиеттерінен байқалады. Етістіктерді іштей бірнеше топқа бөліп қарастырамыз, солардың ішінде бағытсыз қозғалысты білдіретін етістіктердің жасалу ерекшеліктерін зерделей келе, оның қыр-сырына тоқталамыз. Бағытсыз қозғалысты білдіретін етістіктердің ерекшеліктерін зерделеу мақсатында «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін» зерттеп, өзіндік қыр-сырын анықтадық. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» I-IV томында бағытсыз қозғалысты білдіретін етістіктер 22, ол 105 мысал көмегімен дәлелденеді. Оның: 7 – сөз, 25 – сөйлем I томында; 5 – сөз, 20 – сөйлем II томында; 3 – сөз, 19 – сөйлем III томында; 7 – сөз, 41 – сөйлем IV томында берілген. Мұндағы көптеген сөздер жеке тұрғанда бағытсыз қозғалысты білдіргенімен, сөйлем ішінде, белгілі бағытқа қаратылған қозғалысты білдіреді. Оны төмендегі мысалдардан көруге болады.

1. Белгілі бір бағытқа қаралатын қозғалысты білдіретін етістіктер.

1.1. **Айда.** Шуақтағы сиырларды суатқа айдамақшы болып еді, бұйығып шыға қоймай, тұрған жерінің қарын шиырлай берді (Б.Майлин). Бір қара жас қозылар ескі жұрттан қырға қарай айдағанда, кейін дүрліге қашып әбден әурелеген (Ө.Кәшімов).

1.2. **Айналсоқта.** Аулыңды айналсоқтап төрт күн жаттым, сонда да шешеңе бір жуытпадың (Айтыс). Галя теректің маңынан кете алмай айналсоқтап біраз жүрді (Т.Ахтанов).

1.3. **Айналшақта.** Мені шешесінен артық көрмесе, кем көрмейтін, қасымнан айналшақтап шықпайтын (З.Шашкин). Арыстан есік алдында садағының қайыс бауын тартып отыр еді, атасы атты айналшақтап күйбеңдей береді

1.4. **Бар.** Ол сенің әкең, Ай мүйізді алып деген осы, қасына бар, еркеле - деді (С.Бегалин).

1.5. **Ер.** Төреге ерген ер-тоқымын арқалар (Мақал).

1.6. **Жағала.** Алабас өзенін жағалап, адырға қарай беттеген ілгерілі-кейінді төрт- жүз жігіт көрінген төбені тасалап, қарауылдап тұр (С.Шәріпов). Емшекте баласы бар бір келіншек жеті жасар Торғайды жетелеп, үй жағалап жүріп «осы баланы алып қалыңдар» деп жалыныпты (Т.Ахтанов). Аздан соң әйелдердің бәрі де Қадишаны жағалап, Қамария сияқты үлкендері оның да бетінен сүйісті (М.Әуезов). Ол ауылына келісімен жұрттың сөзін құлағына ілместен, Байғұлдың үйін жағалады (Б.Майлин).

1.7. **Жақында.** Бала жігіт таяғын иығына артып, қораға жақындады (Р.Токтаров).

2. Бірнеше рет қайталанған іс-әрекетті білдіретін етістіктер.

2.1. **Арала[1].** Жаяулап дәмін таттым талай елдің, аралап суын іштім талай жердің. Еш жерде ат-жөнімді, сырымды айтпай, Біреуі болып сорлы жұмыскердің (С.Сейфуллин). – Токта, - деді, достарым! Маған еріп жыл келді. Араладым жер шарын, Көп сағындым сендерді (Ж.Саин).

2.2. **Адас.** Қамзалар арбаның ізімен келіп, тағы адасты, дағдарысып тұрды. (Б.Майлин).

2.3. **Безекте.** Осы кезде телефон шылдыр ете түсті. Бұлар оған көңіл бөлмеді. Бірімен-бірі үнсіз арбасып тұра берді, телефон безектеп шыр-шыр етіп, ықтиярға қоймады, ақыры екеуі де қолдарын бірдей созды (З.Шашкин).

2.4. **Кез.** Бір жолы оның өмірі жайында сұрадым. Ол бөлменің ішін әрі-бері кезіп жүріп, әңгіме шертті (Қ.Жұмаділов).

2.5. **Кезгіште.** Сен де тізе бүкші, - деді Ахмедияр, аядай бөлмені әрлі- берлі кезгіштеп жүрген Демесінге (Ө.Қанахин).

3. Тез, шапшаң орындалған іс-әрекеттерді білдіретін етістіктер.

3.1. **Айда.** Өзі айдап отарбаны зырғытады, Орғытып ой-қырынан ырғытады. Жолыңды жыл жүретін бір күнде алып, Тартқандай жер танабын жылжытады (Ақан жырлары).

3.2. **Без.** Аттар бұрқыратып безіп келеді (Б.Тұрсынбаев). Қыз қол қоймай безіп шықты (Т.Нұртазин).

3.3. **Безекте[2].** Көрместен мың бейнетке бір рахат, Еңбек еш, маңдай тер бос сорлап жүрсің. Безектеп елден-елге қашып жүрсің, Білместен не етеріңді сасып жүрсің (Айтыс).

Жыртық тон, жұлма шалбар, жалаң аяқ. Қанған жоқ бала болып бір күн ойны, *Безектеп* титтейінен болып малшы Бейнеттен босамаған әсте мойны (Д.Еркінбеков). Жамантайдың баласы Көжек деген, Әркімге өсек тасып *безектеген*. Досын келіп, досына жамандайды. Шіркінде ес болсайшы «сезед» деген (Абай). Мен ақтығымды айтып құр *безектей* бердім.(С.Сейфуллин). Бір отағасы: «апырмай шымылдық құрмадың ба?» – деп, *безектеп* барып, анау жерден шымылдық әкеліп құрды (С.Торайғыров).Орамалмен маңдайын, мойнын сүртті де, кулық жасады. Жүгіре беріп, етбетінен құлады. Ой-ой! ... Аяғым! Аяғым! - *Безектей* аяғын ұстап отыра кетті (З.Шашкин). Жаңыл жатыр *безектеп*, Көлдей төгіп көз жасын. Жанкелді тұр от жағып, Көрем деп күн шұғыласын (О.Шипин).

3.4. **Босы.** Қалмақтан оңбай таяқ жеген Қыр елі *босып* отырып, Сырға құлай бастаған (О.Сәрсенбаев).

3.5. **Жағала.** Аузыма тығылардай жүрегім дүрсілдейді. Бір парак қағаз қолдан қолға көшіп *жағалап* барады. (Н.Сералиев).

3.6. **Жөне.** – Қане, тоқтамай жүр енді. Жүр, - деп, шабдар атты тебініп *жөнеп* берді (С.Сейфуллин). Күйеу бала-ау, жүргелі жатырсың ба? – дейді. Жүрем ғой депті де, *жөнеп* кетіпті (С.Алдабергенов). Байдың барлық асыл бұйымын тиеп, Нұрым *жөнеп* кетті (Б.Майлин).

3.7. **Жүгір.** Олар барын сала жан ұшырып, мектепке қарай *жүгіріп* келеді. (М.Иманжанов). Екеуіміз алдыға қарай *жүгіре* жөнелдік (К.Асанов). Бәрі де *жүгіре* жөнелді, жоламан алдында, Ақтан ең артында томпаңдап келе жатыр (Ғ.Мұстафин). *Жүгіріп* жылан көздері Тіміскіп тұтқын тұлғасын Лезде түсі өзгерді: Өзінен Мұса тұр басым (Ж.Молдағалиев). Шіркін-ай өзінің естісі-ай деймін. Білегін бұлтың-бұлтың еткізгенде бұлшық еті *жүгіріп* жүрген тас кесек пе дерсін (Е.Қонарбаев).

4. Нақтылы іс-әрекетті білдіретін етістіктер

4.1. **Айда.** Талма түстің кезі нақ, *Айдағаным* қозы-лақ. Көлде жүзген көп үйрек Кімнен қашты сезік ап (З.Шүкіров). Тракторды *айдап* келді Жолдасов, Тросты да әкелісті қолдасып (Ә.Ахметов). Бұл жарлыққа (июнь жарлығына) қарсы тұрғандарды түрмеге жауып, бас көтергендерді каторгаға *айдаған* (Х.Есенжанов). Ел жүрегін идіре, Мейір беріп сүйдіре, Әл кіргізген осы май. Түріп *айдап* тұманды, Жарық берген осы май (Ұ.Кәрібаев). Сол деп ақты бұлағымыз, Сол бұлттарды *айдайтұғын*. Ол кәдімгі қонағымыз, мейманымыз - май дейтұғын (Қ.Мырзалиев).

4.2. **Адас.** Бір күн, бір түн *адасып*, шалды іздеді екі адам. Естіртпеді үндерін, Демігіп жел есалаң (С.Мәуленов).

4.3. **Бағдарла.** Қатпар-қатпар тау жоталарынан оның асу дегені қайсы екенін Максұт *бағдарлай* алмай қалды (С.Сарғасқаев).

4.4. **Без.** 1916 жылы майданға жігіт алынғанда, жұрт жаман *безіп*, малын шашып қандай болды (Б.Майлин). – Қайда *безіп* барасың? – Собранию, правлениенің отчеты... - Отчетің де құрсын, сен де құры! Кет! – деді Күлжан Шойынқұлаққа (І.Жансүгіров). Бұл кезде Бақтығұл елден, жұрттан *безіп*шығып, тау ішінің жайын тағысы сияқтанып жүрген қашқын (М.Әуезов). Діннен *безсен* де, елден *безбе* (Мақал).

4.5. **Безекте.** Сол үшін мұңая ма? күрсіне ме, Денесі осы жайға түршіге ме? Бесікте *безектеген* немерені, Білмейді жұбатуды қырсық ене (Т.Молдағалиев). Сиреген соң әлдіі, Жылайды бала *безектеп* (Б.Майлин). Көріктен шыққан темірдей шашырап, көк белеске күн көтерілгенде, Күлпаштың төбесінде бозша торғай *безектеп* тұр еді (Ғ.Мұстафин). *Безектей* бір өткір күй құлдырады, Күйшінің көзінде қыс бұлдырады. Тамызда таңдай кеуіп қалды күйші, Бір бұлақ мөлдіреген сылдырады (І.Жансүгіров).

4.6. **Ер.** Апам қапталдаса *еріп*, сөйлеп келе жатыр (Н.Сералиев).

4.7. **Жағала.** Қобыз тартатынымды Елдос айтқан – ау деймін, Домбыра *жағалап* маған жеткенде даяшы қыз қолыма қобыз ұстата қойды. (М.Хасенов). Ақтар мен Қызылдар арпалысқан жылдарда сайқын елі ондай, мұндай бандалармен шет *жағалап* сайысқаны болмаса, азамат соғысының ешқандай ауыртпалығын тартпаған (Ә.Көшімов).

4.8. **Жөне.** Базарбай Төлегені, артынан келіп Қаршыға: Жібек емес! Деген соң, онан да өтіп *жөнеген* (Қыз Жібек).

4.9. **Арала**[3]. Айдынның аралындай бір дөңесте Тұр қыстау, талай сырды салып еске; Еркіндеп *араладық* әр бөлмесін, Абайдың еркелері біз емес пе? (Қ.Аманжолов).

5. Созылыңқы іс-әрекетті білдіретін етістіктер.

5.1. **Жылжы.** Нұрмаш орнынан *жылжы* берген машинаға мысықша атылып жармаса түсті. (З.Иманбаев). Отырған соң барлығы *жылжиды* қайық ырғалып, Солдан кенет жел тұрды, Аспан жүзі суланып (С.Мақашев) Кірпіктен үзіліп түскен тамшы жас көз құйрығындағы әжім сызатын қуа төмен *жылжиды* (Ә.Сәрсенбаев). Ыстығың *жылжып* сынап сызықпенен, Ауырып басың мең-зең, қызып денең, Жатқанда қандай жақсы келсе досың. Осы екен, айхой дүние қызық деген (Е.Әукебаев). Біреуді күткен кезде уақыттың өтпейтіні қандай. Сағаттың тілі, тіпті, *жылжымай* қойды (Н.Ғабдуллин). Биік таудың басына қиялдап ұшып қыран да шығады, жер бауырлай *жылжып* жылан да шығады (Мақал). Қарсы соққан өткір дауылдан ығыса, бастарын төмен салған өгіздер әрең *жылжиды* (М.Хасенов). Үлкен келсе төмен сырғыймын, кіші келсе төрге *жылжымын* (С.Ләмбеков). Поезд *жылжығанда* перронда тұрғандардың біразы көздеріне жас алып, Енді біразы күліп қол бұлғасты (М.Дүйсенов).

6. Әрекеттің әлі іске аспағандығын білдіретін етістіктер.

6.1. **Айналақта.** Ей қалқа, ақ дидарың айдан аппақ, Көрген жан кете алмайды *айналақтап*. Аршын төс, алма мойын қарағым-ай, қоямын дәйім сені жұртқа мақтап (Қаз. әндері). Тағы бір ауыз тіл қатқалы Омар кете алмай *айналақтап* қалды (Ғ.Мүсірепов).

6.2. **Айналсоқта.** Басымда отырды өксіп қимай тоқтап, кете алмай бөтен жаққа *айналсоқтап* (Айтыс).

6.3. **Адас.** Тәжірибесіз жас шопандардың мына құла түзде су іздеймін *депадасып* кетуі оп-онай, – деді қарт шопан бізбен қоштасып жатыр (Алғы шептегілер).

6.4. **Бағдарла.** Бетімізді *бағдарлап* алу үшін мына бір төбешікке шығалық, бері жүріңіз – деді Дәуір (Ә.Әбішев). Аздан соң қапшықтарын иығына іліп, жорықшылар компаспен жол *бағдарлап* алды да, тау бөктерін жағалай жоғары көтерілді (Н.Ғабдуллин).

6.5. **Бар.** – Бар деген соң *бар*, мазымды енді алма! – деді Белгібай Пахриденге (Ауызекі тіл).

6.6. **Без.** Өзің бейне халқың қашан жасқанды, Талай жауды табанына басқан-ды. Қуатты қол күшінді өрге көтеріп, Нұрлы өзеннен *безеді* кең аспанды (Ә.Сәрсенбаев). Сөйлеген аға тұрып ініден *без*, Ежелден елде сондай бар еді сөз (Жамбыл).

6.7. **Ер.** Біреуді көркі бар деп жақсы көрме, Лапылдап көрсе қызар нәпсіге *ерме* (Абай).

6.8. **Жағала.** Облыс, аудан басшыларын *жағалап*, қолайлы қызметке орнығу қамымен жүрмін деп (Малтабар) Зураны алдап кетеді (Р.Әутәліпов).

6.9. **Жақында.** Біз биікке *жақындағанда* алты тазы бірінің соңынан бірі тізіліп биіктен асты (Қ.Тайшықов).

6.10 **Жөне**[4]. Сұраған адамға Жымпитыға *жөнеп* барамыз дерсіздер, - деді (Х.Есенжанов). Ол майдан штабына *жөнегелі* тұрған бір машинаға отырып, жүріп кетті (Ж.Тілеков).

5. Әрекеттің іске асқандығын білдіретін етістіктер.

7.1. **Айда.** *Айдап* жүріп қалмақты, Шапқан шөптей қырғызған (Батырлар жары). Төрт жыл соғыста генералдың машинасын *айдаған* шофермін (З.Қабдоллов).

7.2. **Асқарла.** Алысқа қарай *асқарлап*, Қиядан тоят тіледім (Ө.Тұрманжанов) Алдына алып аспанды, *Асқарлап* бір шығасың. Су жүректі, сасқанды Бір иіріп жығасың (Қ.Мырзалиев).

7.3. **Без.** Есітіп Афросиян осы сөзді, Қарата кәр сүйізге тігіп көзді, Үстіне олай болса барайық – деп, Уәдеден өткендегі енді *безді* (Т.Ізтілеуов).

7.4. **Безекте.** Зеңбіректің атыс жаңғырығы өше бергенде оның жанындағы пулемет те *безектейді* (Б. Момышұлы). Қамқорлық *безектеген* сұлу сөзде болса, онда бұлбұлдар біздің алдымызда талай рет диферамб айтып сайраған (Ш.Хұсайынов).

7.5. **Босы.** Ауылдың бала-шаға, қатын-қалаш, қариялары аңырап, *босып*, жан-жаққа, дала қойнына сіңіп жатты (М.Жұмағұлов)[5].

7.6. **Ер.** Аттыға *еріп* жаяудың тауы айрылыпты (Мақал).

7.7. **Жағала.** Бақтығұл әрқашан ауылдан шыққанда елсізге бет алып, жоғары қарай өзенді *жағалап*, тауға тартып кететін (М.Әуезов)[6], Тас тарпуын, шапшуын, Қарасаң қайран қаласың. Жалғыз жазғы бір кеште *Жағаладым* жағасың (І.Жансүгіров).

7.8. **Жақында.** Әбден *жақындағанда* мен жақта келе жатқан немістің жирен аты оскырып, мені сезгендей болды (Қ.Қайсенов).

7.9. **Жылжы.** Апасының жаны қандай берік, неше күн болды, тамағынан сүттен өзге сұйық зат *жылжымайды* (Р.Тоқтаров)[7].

7.10. **Жылысыңқыра.** Баламның тізесінен *жылысыңқырап* алдына орныға бердім де, басымды кеудесіне сүйедім (Ғ.Сыланов).

7.11. **Кез.** Оның үстіне қаланы *кезіп*, мектепті іздеп тапқанша да талай уақыт өтті (А.Хангелдин). Айранбайдың қиялы шарықтап өткенді *кезе* бастады (Б.Майлин). Ол оймен кейде өткенді шолып өтеді, кейде бүгінгіні *кезіп* кетеді (Б.Тоқтаров). Жақсы күн таяу, келеді. Енді оны Айша сезеді. Дүние қандай кең еді. – Тағы да оймен *кезеді*. (Ж.Молдағалиев).

7.12. **Керле.** Үйде жан жоқ, елдің бәрі далада. Шұбап қойдың алды келді қораға, Ағытылған құлындарын ертіп ап, Кетті өрісіке *керлеп* жылқы торы ала (Оразақын Асқар).

Қорытынды

Қазақ тіліндегі етістіктер, олардың сөз табына қатысы лексикалық құрамы мен грамматикалық сипаты, компонент құрамы, морфологиялық құрылысы, синтаксистік қызметі жиналған материалдармен талданды. Сонымен бірге қазақ тіл білімінде етістік мәселелері 40-жылдардан бастап зерттеушілер назарына ілінгендігі, олардың зерттеу объектілері болды.

Бағытсыз қозғалысты білдіретін етістік бір мағынада жұмсалыуымен қоса, бірнеше мағынада жұмсалатындығы да тілдік тұрғыда қарастырылды. Алайда қозғалысты білдіретін етістіктердің бәрі бірдей емес, түрлері әрдайым дара мағыналы болады, ал кейбіреулері ғана көп мағыналы болатындығы байқалады. Түркі және қазақ тіл біліміндегі тәжірибелерге сүйене отырып, қозғалысты білдіретін етістіктердібірнеше топқа бөліп топтастыруға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. I., Алматы: Ғылым, 1974. -728 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. II., Алматы: Ғылым, 1976. -771 б.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. III., Алматы: Ғылым, 1978. -968 б.
4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. IV., Алматы: Ғылым, 1979. -967 б.
5. Жұмағұлов Қ. Ағынды менің Ақсуым. Алматы: Қазақ университеті, 2000, -113 б.
6. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. Алматы: Мектеп, 2012, 262 б.
7. Тоқтаров Р. Тұлпардың сыны: романдар. - Алматы: Жазушы, 1975. - 358 б.

Аннотация

Практика группировки слов в синонимические, антонимические ряды берет свое начало в истории лингвистики еще с ранних времен. Но антонимические, синонимические ряды слов не могут в полной мере охватить словарный запас. Ученые это хорошо понимали и искали другой путь. Группировка этих слов в лексико-семантическую группу. В лингвистике представлены исследования выдающихся ученых И. Маманова, М. Оразова, А. Хасеновой, А. Исакова и др. В классификации слов на лексико-семантическую группу глагол охватывает широкий диапазон. Одним из них являются глаголы, обозначающие движение без направления. Функция глагольной системы слов предметного явления, выражающих определенное движение, уникальна. То, что элементы лексики взаимосвязаны по определенным закономерностям, не вызывает споров. Но в

тюркологии, в общем языкознании, раскрыть закономерности связывания слов, определить способ общения – задача непростая.

Abstract

The practice of grouping words into synonymous, antonymic series has its origins in the history of linguistics since early times. But antonymic, synonymous series of words can not fully cover the vocabulary. Scientists understood this well and were looking for another way. Grouping of these words into a lexico-semantic group. The research of outstanding scientists I. Mamanov, M. Orazov, A. Khasenova, A. Iskakov and others is presented in linguistics. In the classification of words into a lexico-semantic group, the verb covers a wide range. One of them is verbs that denote movement without direction. The function of the verbal system of words of the subject phenomenon expressing a certain movement is unique. The fact that the elements of vocabulary are interconnected according to certain laws does not cause controversy. But in Turkology, in general linguistics, it is not an easy task to reveal the patterns of linking words, to determine the way of communication.

ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
JURIDICAL SCIENCES

УДК 378

Ш.Н. Рузиназаров¹, С.Ф. Иноятова¹, Н.И. Аллаярова²

¹д.ю.н., профессор, Ташкентский государственный юридический университет,
Ташкент, Узбекистан

¹к.ю.н., доцент, Ташкентский государственный юридический университет,
Ташкент, Узбекистан

²преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**ПЕРСПЕКТИВЫ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ЮРИДИЧЕСКОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ**

Аннотация

В настоящей статье рассмотрены важнейшие вопросы цифровой трансформации юридического образования в Узбекистане в современном этапе. Авторами даются сведения нынешнего состояния юридического образования и необходимость принятия мер для подготовки специалистов нового уровня. В целях развития и совершенствования содержания бизнес-образования, которое является неотъемлемой частью юридического образования в условиях цифровой трансформации, норма является новым и перспективным направлением творческой деятельности, определяя его организационно-правовые основы в соответствующем законодательстве. Соответственно, совершенствование законодательства о предпринимательском образовании целесообразно по трем направлениям: во-первых, разработка правовых механизмов организационной и научно-методической поддержки предпринимательства; во-вторых, внедрение эффективных форм и методов обеспечения хозяйствующих субъектов постоянно обновляемой правовой информацией в соответствии с программами на базе электронной платформы; в-третьих, необходимо сформировать специальную приоритетную нормативно-правовую базу для повышения квалификации и юридических знаний субъектов хозяйствования по вопросам цифровизации.

Ключевые слова. Образование, трансформация, цифровизация, цифровая экономика, юриспруденция, бизнес, общество.

Введение. Формирование цифровой экономики и ее развитие широкими темпами непосредственно связано с необходимостью подготовки ведущих правоведов в сфере бизнеса. В связи с чем, приобретает особое значение подготовка корпуса современных специалистов, владеющих надежными знаниями в сфере цифровой трансформации. Предпринимательство – это признанное средство развития системы цифровой экономики, развивающее социальную жизнь общества, уменьшающее бедность, так сказать, драйвер обеспечения материального благосостояния населения. Созидательная роль предпринимательства предполагает развитие цифрового экономического и правового мышления членов общества, формирования у них юридических знаний и практических навыков для разумного ведения бизнеса на основе постоянно обновляемого мобильного образовательного контента, особенно квалифицированное обучение юристов на основе современных требований.

Как отмечает Президент Республики Узбекистан Ш.Мирзиёев, необходимо дальнейшее совершенствование науки, системы современного и непрерывного образования. Следовательно, мы должны усилить внимание к человеческому капиталу, задействовать все

возможности для реализации потенциала нашей молодежи. Не только экономические, но и многие социальные проблемы нам удастся решить, если мы будем развивать предпринимательскую деятельность, инициативность нашей молодежи, научим ее управлять финансовыми средствами. В последние годы развитие юридической науки и образования стало приоритетным направлением государственно-правовой политики. Так, в соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по кардинальному совершенствованию юридического образования и науки в Республике Узбекистан» [1] в целях кардинального совершенствования системы юридического образования и науки, обеспечения их конкурентоспособности на международном образовательном пространстве, повышения качества подготовки юридических кадров, а также реализации задач, определенных в Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года, определен ряд важных моментов. В частности, в качестве приоритетных направлений дальнейшего развития юридического образования и правовой науки признана необходимость обеспечения подготовки высококвалифицированных, творчески мыслящих и честных кадров на основе современных требований, передового международного юридического опыта и потребностей рынка труда, совершенствования кредитно-модульной системы обучения и способов оценки знаний студентов, широкого применения современных информационно-коммуникационных технологий в учебном процессе и модернизации учебной базы, обеспечения тесной связи учебного процесса и правоприменительной практики путем развития клинического юридического обучения, активизации сотрудничества, совместных правовых исследований, обмена профессорско-преподавательским составом и студентами с ведущими образовательными и научными учреждениями развитых зарубежных государств, проведения научных и инновационных исследований в сфере государства и права с разработкой информационных правовых технологий и систем (LegalTech), реализации с зарубежными партнерами совместных образовательных программ по подготовке юридических кадров (doubledegree), активного вовлечения в учебно-образовательный процесс зарубежных ученых и специалистов и др.

Отдельного внимания заслуживает предусмотрение создания открытой, прозрачной, свободной от субъективизма и злоупотреблений образовательной среды с внедрением системы «Электронный университет» (E-University), повышение конкурентоспособности отечественного юридического образования путем реализации мер по включению ТГЮУ и юридических факультетов в рейтинги международно-признанных образовательных учреждений.

Внедряется порядок формирования заказа на подготовку юридических кадров, в соответствии с которым параметры приема в ТГЮУ, юридические факультеты и юридические техникумы формируются с учетом текущей и перспективной потребности в юридических кадрах в органах государственной власти и управления, организациях различных форм собственности, в том числе субъектах предпринимательства, на основе анализа в разрезе каждого региона, отраслей экономики и социальной сферы с созданием электронной платформы мониторинга и прогнозирования потребностей в юридических кадрах, органы государственной власти и управления, органы государственной власти на местах.

Наряду с этим предусматривается широкое внедрение современных технологий и интерактивных методов обучения (электронной платформы E-Minbar) [2] и прохождения практики путем активизации самостоятельной учебной и практической деятельности студентов (кейс-стади, коучинг и др.), модульной, объектно-ориентированной и динамической учебной среды (Moodle)[3], ориентированной на обеспечение дистанционного обучения (вебинар технологий)[4], взаимодействия преподавателя и студента, развитие у них инновационного и аналитического мышления.

Важными направлениями являются обеспечение тесной интеграции образовательного процесса и науки с правоприменительной практикой путем создания кафедр в

правоохранительных органах, судах и других организациях с предоставлением доступа к статистической, архивной и другой информации (за исключением информации, доступ к которой ограничен законодательством), подключения к системе видеоконференцсвязи, позволяющей в режиме реального времени проводить образовательные мероприятия, подготовка учебников и учебных пособий нового поколения с учетом проводимых правовых реформ с привлечением зарубежных ученых и специалистов, а также регулярное обновление фонда информационно-ресурсного центра, предусмотрев достойное материальное стимулирование и создание соответствующих условий для авторов учебной, научной и методической литературы, регулярное выделение в смете доходов и расходов ТГЮУ средств для подготовки, перевода и издания учебников, учебных пособий, научной и методической литературы, а также поощрения труда их авторов.

Другим немаловажным направлением является поэтапное внедрение инновационной системы «Форсайт-прогнозирования» в целях реализации концепции «University 3.0» путем создания эффективно функционирующей триады «научно-инновационный центр - кафедра - производство», позволяющей прогнозировать, выявлять и устранять системные проблемы применения права, в том числе путем налаживания связи с потребителями юридических услуг через научно-инновационный центр ТГЮУ, образование в ТГЮУ среды для «BusinessNetworking», позволяющей студенческой молодежи войти в профессиональный круг бизнес-сообщества, общаться с экспертами корпораций и топ-менеджерами, а также добиваться профессионального роста. Поэтапное осуществление указанных задач даст мощный толчок в развитие цифрового бизнес образования.

В связи с этим, важным условием являются знания субъектов бизнеса не только в национальном, но и в сфере цифровой международной предпринимательской деятельности, особенно формирование и развитие стартап[5] и научных проектов молодежи, выявление интеллектуальных способностей корпуса будущих специалистов. В условиях современной цифровой трансформации при достижении инновационного и интеллектуального прогресса приобретение знаний по предпринимательству выступает в качестве неотъемлемого атрибута профессионального мастерства специалистов. Точнее будет сказать, что приобретение знаний в сфере предпринимательства является самым важным требованием развития цифровой экономики. Так как, достижение успеха без приобретения экономических и правовых знаний, навыков о цифровой предпринимательской деятельности со стороны специалистов по бизнесу крайне сложная задача.

При подготовке кадров в сфере предпринимательства важное значение имеет не только формирование корпуса юристов, имеющих правовые знания, но также организация учебно-методических работ, включающих контент цифрового бизнеса, применение цифровых технологий в бизнесе, основанных на научно-практических рекомендациях бизнес аналитиков, бизнес менеджеров, бизнес консультантов, крупных руководителей и представителей субъектов предпринимательства, признанных за рубежом и на международном уровне. В условиях цифровой реальности в процессе проведения учебных занятий по предпринимательству в соответствии с контентом офлайн и онлайн обучения широкое использование возможностей юридического образования является перспективно важным, целевым и современным программированием ведения электронного бизнеса.

Как показывает анализ процесса проектирования контентов дидактического мобильного образования при подготовки современных юристов в высших учебных заведениях юридического профиля результативность способов учебного проектирования зависит от доказательственной экспериментальной модели обучения. Будущий специалист должен уметь адаптироваться к качественному бизнес-образованию в соответствии с содержанием мобильного обучения, искренне стремиться к приобретению новых цифровых знаний и демонстрировать способность придерживаться светских профессиональных взглядов, деловой хватки и этики. Внедрение современного юридического образования в соответствии с офлайн- и онлайн-экспериментальными одобрениями, в свою очередь, дает

возможность оценить практическую готовность юридических сотрудников к выполнению своей профессии.

Анализ показывает, что путем организации учебно-методической работы на основе мобильного контента электронного обучения, основанной на эффективных экспериментальных данных при подготовке высококвалифицированных специалистов высшего юридического образования, в первую очередь, с учетом процессов цифровой трансформации, можно повысить качество разработки рациональной модели дидактической модели и подготовки корпуса юристов. На основании проведенного анализа следует отметить, что исследуемая тема посвящена очень актуальной проблеме.

Основная часть. В новой цифровой реальности одним из важнейших вопросов является выявление и решение существующих научных и образовательных проблем в реализации целей и задач обучения в соответствии с содержанием юридического образования в области мобильного предпринимательства. Для решения подобных задач в контексте правового обеспечения цифровой экономики можно выделить ряд условных и необходимых аспектов.

В частности, отсутствие полного концептуально-методологического подхода к диалектической взаимосвязи между цифровым предпринимательством и мобильным образовательным контентом; неудовлетворительный уровень инновационной предпринимательской активности в приоритетном реальном секторе цифровой экономики; неполное и неадекватное формирование корпуса бизнес-менеджеров, получивших знания в соответствии с учебными планами современного инновационного и цифрового содержания образования в области предпринимательства; неэффективное и неадекватное использование современных форм и методов правового воспитания цифрового предпринимательства в соответствии с мобильным обучающим контентом; научные и образовательные стандарты подготовки профессионально компетентных кадров в сфере инновационного и цифрового предпринимательства недостаточно изучены и разработаны, передовой опыт зарубежных стран, объективное наблюдение за объективными событиями и процессами профессиональной цифровой компетенции при проведении инновационных, цифровых технологий также достаточно не изучен; несоответствие уровню оценки и определения перспектив, отсутствие бизнес-навыков для организации своей деятельности соответствующим образом, с учетом законов спроса и предложения в рискованных ситуациях, на основе лучших практик зарубежных стран в организации обучения мобильному бизнес-образованию; отсутствие достаточного и совершенного программного обеспечения для целевого использования электронной информации и цифрового метода в соответствии с методологией единого мобильного контента; неполная разработка концептуальных подходов; сокращение бедности в обществе; принятие решений по вопросам социального предпринимательства и самозанятости, а также повышение их правовой культуры значительно отстают от современных процессов инноваций и цифровизации и т. д. Это влияет на достижение конечной цели и ожидаемого результата инновационного и цифрового предпринимательства. Это, в свою очередь, дает возможность делать обоснованные выводы в результате анализа целевых и проблемных аспектов выбранной темы.

Следует отметить, что в условиях формирования сильной цифровой экономики в Узбекистане [6] и ее приоритетного правового обеспечения наблюдается недостаток научно-теоретических фундаментальных исследований по содержанию инновационного мобильного обучения предпринимательству. Таким образом, в процессе цифровой трансформации юридических наук с учетом тенденций развития профильных специальностей ускоренное внедрение и коммерциализация исследований [7] на основе требований международного рейтинга по эффективности и приоритетности позволит разработать обоснованные выводы и предложения. Самое главное, чтобы развивать инновационное мобильное юридическое образование по предпринимательству в правовой среде цифровой экономики, разработать

теоретические и методологические основы для формирования перспективных планов и модулей на основе современных потребностей и программного обеспечения в рамках образовательного контента, цифровой институциональной инфраструктуры. для студентов на основе лучших практик, необходимо и дальше расширять спектр юридических услуг за счет успешной реализации современных умных модулей обучения инновационному и цифровому предпринимательскому образованию, а также правовым аспектам ведения бизнеса. Изучение научно-методических проблем содержания обучения цифровому предпринимательству в конечном итоге послужит важной основой для формирования корпуса профессионалов в сфере бизнеса.

Существует большая потребность в разработке научно-практической концепции содержания обучения цифровому мобильному предпринимательству в правовом обеспечении цифровой экономики. Такой целевой и системный подход будет способствовать осуществлению онлайн и оффлайн учебной программы, которая, в свою очередь, послужит формированию корпуса нового поколения предпринимателей и долгосрочного счастливого будущего нового Узбекистана.

Необходимо разработать Дорожную карту, предусмотрев в неперспективы изучения научных основ развития учебной дисциплины по предпринимательству в условиях цифровой реальности, совершенствование ее основ и учебно-методической системы, эффективное использование продвинутого опыта зарубежных стран в этом направлении, а также повышение эффективности цифрового предпринимательско-правового обучения.

В частности, формирование и дальнейшее развитие корпуса программистов со знаниями в области обучения цифровому предпринимательству, развитие молодежных кластеров, трудовых лагерей, молодежных центров кваркинга, бизнес-клиник, менеджеров по предпринимательству в малом бизнесе, нового поколения профессионалов, обладающих инновационными знаниями, открывает новые возможности для дальнейшего развития страны в условиях цифровой экономики. Дальнейшее совершенствование стандартов юридического образования для развития мобильного юридического образования предпринимательства на национальном уровне в конечном итоге создаст объективную возможность занять достойное место среди наиболее развитых стран региона и мира. Особенность методики подготовки научных кадров в области правового цифрового предпринимательства заключается в том, что предпринимательская деятельность сопряжена с рисками и угрозами, которые необходимо учитывать на всех практических этапах ведения бизнеса.

В контексте цифровой трансформации есть объективная необходимость основывать любую бизнес-деятельность на научных исследованиях и анализе. Кроме того, необходимо опираться на экспериментальные подтверждения цифрового юридического образования и использования эффективных форм и методов управления бизнесом в проверенных передовых практиках зарубежных стран. Разработка и реализация цифровой бизнес-идеи играет очень важную роль в интеллектуальном технологическом планировании и робототехнике, научном и цифровом управлении ее деятельностью. Действительно, управление образованием с помощью научных навыков побуждает других приобретать практические навыки творческого мышления и бизнеса. Один из важнейших современных методов научного обучения цифровому предпринимательству – сделать презентацию, посвященную обсуждению бизнес-проекта, что является наиболее важным этапом, и решить вопросы, связанные с количеством и квалификацией сотрудников. Важным аспектом этого этапа является то, что при открытом обсуждении проекта, подготовленного создателем бизнес-идеи, будет полезно узнать мнения опытных экспертов, зарубежных экспертов, ведущих ученых в своей области. При реализации идеи цифрового бизнеса выбор профессионалов, умеющих работать с использованием современных технологий, является залогом успеха. В связи с этим необходимо принять организационно-правовые меры для решения ряда вопросов, связанных с подготовкой специалистов, обучением на основе

специальных программ переподготовки, повышением квалификации в соответствующей бизнес-инфраструктуре, стажировками. Необходимо эффективное использование социологических, психологических, экспериментальных и других методов исследования для улучшения состава, навыков и профессионализма сотрудников на всех этапах бизнеса.

Еще одним важным аспектом современной методики подготовки научных кадров на правовой основе цифрового предпринимательства является оценка вопросов, связанных с каждой сферой бизнеса и его составляющими, наличие знаний и навыков для организации бизнеса в соответствии с требованиями и критериями научного управления. Поскольку предпринимательство является инициативной и ориентированной на риски деятельностью, оно требует определенных изменений и инноваций для динамичного развития процессов инноваций и цифровизации. Научно-методическое обеспечение предпринимательской деятельности создает необходимость регулярного мониторинга результатов применения цифровой бизнес-идеи и ее совершенствования на основе обоснованных научных и практических выводов и рекомендаций.

Развитие предпринимательского образования в условиях становления цифровой экономики в нашей стране обуславливает необходимость решения ряда научных и образовательных проблем в применении современных методов обучения.

К ним относятся: исследование научных и теоретических проблем обучения цифровому предпринимательству; расширение современной цифровой образовательной инфраструктуры бизнес-образования, формирование программного проектирования системы современных кластеров бизнес-образования; развитие научных и творческих навыков персонала при подготовке продуманных цифровых бизнес-проектов в реальном секторе цифровой экономики, привлекательных для зарубежных партнеров, социальное предпринимательство, социальные инвестиции и стартап-деятельность; проведение фундаментальных и прикладных исследований с целью систематического изучения теоретических основ обучения цифровому предпринимательству в направлениях аспирантуры и магистерских диссертаций, в частности, создание школ бизнес-наук; проведение научных исследований, выявление перспективных тем для докторских диссертаций и монографий по инновационному предпринимательскому образованию; необходимость коммерциализировать результаты исследований и эффективно использовать их в деятельности цифрового бизнеса.

Эффективное и рациональное использование современных возможностей научного обучения для формирования и развития образовательного контента в области цифрового предпринимательства, направление исследователей и преподавателей не только в передовые зарубежные компании, но и в зарубежные учебные заведения для стажировок и целевых докторских исследований имеет свои перспективы. Потому что развитие цифровой экономической интеграции в условиях глобализации даст возможность приобрести теоретические знания талантливыми молодыми исследователями, свободно владеющими иностранными языками, в крупных и престижных центрах инновационного предпринимательского образования, осуществить крупные монографические исследования. Кроме того, участие исследователей и преподавателей в международных конференциях различных престижных исследовательских институтов, университетов, в свою очередь, поможет быть в курсе инноваций в области совершенствования содержания обучения цифровому предпринимательству. Кроме того, реализация приоритетных и эффективных исследований по актуальным вопросам содержания обучения цифровому предпринимательству в рамках международных и отечественных государственных грантовых проектов, создание монографий в соавторстве с ведущими зарубежными учеными создаст возможность эффективного использования современных инновационных цифровых методов обучения.

Для того, чтобы преподавать предмет предпринимательского (бизнес) права в соответствии с содержанием цифрового образования, необходимы специальные,

эффективные, ориентированные на практику и обновляемые в электронном виде учебные программы для студентов бакалавриата, которые постоянно совершенствуются на основе модульных требований и требований платформы. Учитывая изобилие и разнообразие исходных и инновационных электронных учебных материалов для бизнес-образования, важно определить, какую форму эффективного цифрового контента необходимо разработать на основе учебной программы. Также необходимо ввести комплексную сравнительно-правовую подготовку по основам международного и зарубежного предпринимательского права с учетом богатого предпринимательского опыта крупнейших мировых компаний и образовательного программного обеспечения зарубежных учебных заведений на основе такого цифрового образовательного контента. Самое главное, электронная модульная координация школьных, институтских и университетских программ обучения в соответствии с цифровым контентом предпринимательской деятельности позволяет будущему специалисту изучать ее экономические и правовые основы на комплексной и систематической основе. Следует отметить, что при модульном соотношении таких интерактивных систем содержания электронного обучения необходимо добиться целенаправленной и сравнительной гармонизации национальных предпринимательских традиций и опыта и программ электронного обучения ведущих мировых учебных заведений в области подготовки квалифицированных кадров.

Наиболее актуальной проблемой преподавания научно-практических модулей предпринимательского права является подготовка преподавателей, имеющих опыт применения цифровых образовательных платформ в образовательном процессе. Поэтому, учитывая тенденции глобализации образования, необходимо сформировать корпус квалифицированных педагогических ученых и специалистов с теоретической и практической подготовкой в области разработки оптимальных инновационных стандартов цифрового образования в бизнес-образовании, правового и методического обеспечения цифрового образования. Без формирования такого современного педагогического корпуса, без переподготовки квалифицированных преподавателей, обладающих инновационными знаниями и опытом, досконально овладевших цифровыми знаниями, очень сложно реализовать специальные учебные программы по содержанию юридического бизнес-образования.

С этой целью, исходя из потребностей правового обеспечения цифровой экономики, обучение учителей, овладевших технологиями оцифровки в коммерческом праве, улучшающих свои навыки по внедрению реальных и виртуальных платформ в образовательный процесс, и, что наиболее важно, повышение эффективности современных цифровых технологий, даст возможность добиться эффективных результатов в образовании. Поэтому качество цифрового образовательного контента на основе информационных и телекоммуникационных технологий, включая соответствующие государственные стандарты для студентов бакалавриата и создание апробированных эффективных механизмов оценки их знаний, является очень важным фактором в достижении целей образования и обучения в соответствии с платформой электронного бизнеса. Кроме того, электронные платформы государственных программ обучения цифровому предпринимательству должны отвечать не только требованиям интеллектуальной стандартизации и моделирования образовательного процесса, но и интерактивным методам научного и творческого обучения. Кроме того, он должен охватывать наиболее важные компоненты и элементы, относящиеся к компоненту государственной политики в области цифрового образования для развития интеллектуального мышления студентов, исследователей и преподавателей в области обучения цифровому предпринимательству.

Выводы и рекомендации. В целях развития и совершенствования содержания бизнес-образования, которое является неотъемлемой частью юридического образования в условиях цифровой трансформации, норма является новым и перспективным направлением творческой деятельности, определяя его организационно-правовые основы в

соответствующем законодательстве. Соответственно, совершенствование законодательства о предпринимательском образовании целесообразно по трем направлениям: во-первых, разработка правовых механизмов организационной и научно-методической поддержки предпринимательства; во-вторых, внедрение эффективных форм и методов обеспечения хозяйствующих субъектов постоянно обновляемой правовой информацией в соответствии с программами на базе электронной платформы; в-третьих, необходимо сформировать специальную приоритетную нормативно-правовую базу для повышения квалификации и юридических знаний субъектов хозяйствования по вопросам цифровизации.

Принимая во внимание специфику предпринимательской деятельности, подготовка высококвалифицированных кадров, способных работать в реальном и виртуальном пространстве, разработка и внедрение на практике «Концепции обучения цифровому предпринимательству», охватывающей все аспекты бизнеса, научных достижений, основанных на рациональном использовании и передовом зарубежном опыте и требованиях цифровой экономики позволит хозяйствующим субъектам в различных организационно-правовых формах реального и виртуального пространства, в частности, социальном предпринимательстве, IT-кампаниях эффективно осуществлять инновационное цифровое предпринимательство. Особенно в условиях цифровой экономики возможности рационального использования цифровых мобильных платформ в процессе бизнес-образования очень широки. В процессе обучения, основанном на цифровом образовательном контенте, важно убедиться, что у учащихся есть собственные гаджеты.

По обучающему гаджету занятия можно проводить в любое время и в любом месте. Таким образом, пользователи гаджета могут выбирать те модули, которые им удобны. При мобильном обучении студент должен иметь сбалансированное распределение времени между аудиторным и внеклассным обучением, и возможность получать базовые знания удаленно. По мнению экспертов, такой метод обучения очень удобен, широко вовлекает студента в учебный процесс, помогает создать творческую среду, у него есть способность критически мыслить и сообща работать над поставленной задачей. Также будет пространство для практических занятий «Makers - spaces».

В такой области студенты могут обсуждать свои знания, свободно экспериментировать и вводить новшества. Такая зона оснащена устройством 3D-принтера и 3D-сканером, что побуждает студентов организовывать совместную работу и практиковать навыки в дополнение к учебной программе. В процессе обучения используются технологии Natel, GoogleGlass или умные часы Apple и Samsung, а также новые современные технологии, такие как нейроинтерфейс. Будут внедрены технологии обучения по образовательным программам и платформам, разработанным с учетом индивидуальных интересов каждого студента. Кроме того, расширяется использование Интернет-вещей, который объединяет технологии в единую систему с помощью гаджетов и средств связи между людьми. В процессе дистанционного обучения происходит трансформация социального статуса студентов и преподавателей.

В целом их появление в Интернете в качестве виртуального объекта не должно отрицательно сказываться на их роли в образовательном процессе и на ответственную организацию их деятельности. Без преувеличения можно сказать, что цифровая реальность коренным образом меняет требования к профессии юриста, подготовке профессионалов, обладающих цифровыми знаниями и компетенциями в области, непосредственно связанной с образовательными технологиями и образовательным контентом. Естественно, что по мере развития правового обеспечения цифровой экономики появятся новые формы цифрового юридического образования. В частности, софт программирование можно привести в качестве примера электронных программ, распознающих многие языки и способных к самообучению (Levertton, Watson и др.). IT-технологии стремительно входят в правовое поле. Расширяется спектр платных и бесплатных консультационных сайтов с помощью электронного программного обеспечения и ботов.

Верно и то, что многие цифровые институты, такие как электронное правительство, электронная коммерция, управление электронными документами, электронная подпись, искусственный интеллект, электронный суд, онлайн-арбитраж и онлайн-посредничество, стали неотъемлемой частью повседневной общественной жизни. Никогда не следует забывать тот факт, что профессия юриста всегда основывалась на взаимодействии с людьми, возвращенном здоровыми национальными и историческими ценностями, с целью установления социальной справедливости, правового порядка в обществе, воспитания членов общества в духе верховенства закона. Чрезвычайно важно не только теоретически – доктринально, но и практически – установить разумный стандарт для использования роботизированных платформ обучения, основанных на содержании, поскольку они напрямую связаны между собой.

Поэтому при формировании образовательного контента цифрового предпринимательства необходимо добиться соблюдения «золотой середины» взаимоотношений студента и преподавателя юридического факультета, то есть живого и виртуального общения. Кроме того, будущий юрист должен досконально разбираться в культуре электронного межсетевого общения в межличностных отношениях. Образовательный контент, основанный на цифровых технологиях, требует от будущего специалиста использования эффективных и разумных образовательных инструментов для приобретения этикета и моральных качеств при соответствующем обучении. В эпоху цифровых технологий юрист должен уметь работать в реальном и виртуальном пространстве, демонстрируя свои профессиональные способности и потенциал, поэтому использование цифровых технологий в образовании имеет свои перспективы. Использование новых цифровых технологий в образовании требует совершенствования его нормативной базы. Это, в свою очередь, вызывает необходимость унификации законодательства в сфере цифрового предпринимательства в соответствии с требованиями постоянно обновляемого электронного программирования и, самое главное, повышения эффективности его прямого применения на практике.

Одним словом, в новом Узбекистане целевая и рациональная подготовка бизнес-сообщества с глубоким знанием по цифровому предпринимательству является очень важным условием построения цифрового государства и общества.

Список литературы

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по кардинальному совершенствованию юридического образования и науки в Республике Узбекистан» от 29 апреля 2020 года № УП-5987 <https://lex.uz/ru/docs/4802185> (дата обращения: 07.10.2021).
2. Указ Президента Республики Узбекистан «Об утверждении Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года» от 8 октября 2019 года № УП-5847 <https://lex.uz/docs/4545887> (дата обращения: 07.10.2021).
3. Moodle. Материал из Википедии - свободной энциклопедии <https://ru.wikipedia.org/wiki/Moodle> (дата обращения: 07.10.2021).
4. Веб-конференция, вебинар. Материал из Википедии - свободной энциклопедии <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%BD%D0%BB%D0%B0%D0%B9%D0%BD-%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D1%80> (дата обращения: 07.10.2021).
5. Стартап. Материал из Википедии - свободной энциклопедии <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%BF> (дата обращения: 07.10.2021).
6. Указ Президента Республики Узбекистан «Об утверждении стратегии «Цифровой Узбекистан-2030» и мерах по ее эффективной реализации» от 5 октября 2020 года № УП-6079 <https://lex.uz/ru/docs/5031048> (дата обращения: 07.10.2021).

7. Постановление Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по повышению эффективности коммерциализации результатов научной и научно-технической деятельности» от 14 июля 2018 года № ПП-3855 <https://lex.uz/docs/3823592> (дата обращения: 07.10.2021).

Түйін

Бұл мақалада қазіргі кезеңдегі Өзбекстандағы құқықтық білім берудің цифрлық трансформациясының маңызды мәселелері талқыланады. Авторлар құқықтық білім берудің қазіргі жағдайы мен жаңа деңгейдегі мамандарды дайындау бойынша шаралар қабылдау қажеттілігі туралы ақпарат береді. Цифрлық трансформация жағдайында құқықтық білім берудің ажырамас бөлігі болып табылатын кәсіптік білім беру мазмұнын дамыту және жетілдіру мақсатында норматив тиісті заңнамада оның ұйымдастырушылық -құқықтық негізін айқындай отырып, шығармашылық қызметтің жаңа және перспективалы бағыты болып табылады. Тиісінше, кәсіпкерлік білім туралы заңнаманы жетілдіру үш бағытта орынды: біріншіден, кәсіпкерлікті ұйымдастырушылық, ғылыми және әдістемелік қамтамасыз етудің құқықтық тетіктерін әзірлеу; екіншіден, электронды платформаға негізделген бағдарламаларға сәйкес кәсіпкерлік субъектілерін үнемі жаңартылып отыратын құқықтық ақпаратпен қамтамасыз етудің тиімді формалары мен әдістерін енгізу; үшіншіден, цифрландыру мәселелері бойынша кәсіпкерлік субъектілерінің біліктілігі мен құқықтық білімін арттыру үшін арнайы басым нормативтік базаны қалыптастыру қажет.

Abstract

This article discusses the most important issues of digital transformation of legal education in Uzbekistan at the present stage. The authors provide information on the current state of legal education and the need to take measures to train specialists of a new level. In order to develop and improve the content of business education, which is an integral part of legal education in the context of digital transformation, the norm is a new and promising area of creative activity, defining its organizational and legal basis in the relevant legislation. Accordingly, the improvement of legislation on entrepreneurial education is advisable in three areas: firstly, the development of legal mechanisms for organizational and scientific and methodological support for entrepreneurship; secondly, the introduction of effective forms and methods of providing business entities with constantly updated legal information in accordance with programs based on an electronic platform; thirdly, it is necessary to create a special priority regulatory and legal framework for improving the skills and legal knowledge of business entities on issues of digitalization.

МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ/ CONTENT

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ TECHNICAL SCIENCES

Б. Таймасов¹, А.Қуандықова², А. Естауова³

¹д.т.н., профессор, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

²магистр, преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

³магистр, старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

**ВОЗМОЖНОСТИ ВЫПУСКА КОМПОЗИЦИОННЫХ И ПУЦЦОЛАНОВЫХ
ЦЕМЕНТОВ С ДОБАВКАМИ ОПОКИ**

3

А.Л. Шал¹, А.С. Колесников², З.М. Керимбекова³, Ш.К. Шапалов⁴

¹магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²т.ғ.к., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

⁴PhD докторы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**БАЛҚАШ МЫС БАЛҚЫТУ ШЛАГЫН ДОЗИМЕТРИЯЛЫҚ ӘДІС АРҚЫЛЫ
РАДИОАКТИВТІЛІГІН ЗЕРТТЕУ**

8

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ PEDAGOGICAL SCIENCES AND HUMANITIES

Н.Ш.Базарбекова¹, Г.Ж.Утегенова²

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ЖАСТАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ОЙ
АСҚАҚТЫҒЫ МЕН ЖАҢА ӘУЕН**

15

Н.Ш.Базарбекова¹, Г.Ж.Утегенова², Г.Е.Сералиева³

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

АБАЙ ЖАЙЛЫ ЕСТЕЛІКТЕРДЕГІ АҚЫН БЕЙНЕСІ

21

Д.М. Байгунова¹, Б.Ш.Ботаев², Н.Б.Бексейтов³, Қ.Е.Туреханов⁴

¹²³⁴аға оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ ТАРИХИ – МӘДЕНИ МҰРАЛАРЫНЫҢ
БІРІ – ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫ**

24

Д.М.Байгунова, Д.А.Мусакулова, Б.Ч.Ботаев, Ә.Б. Исламбеков

¹²³⁴аға оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ЖЕКЕ, ДАРАЛЫҚ ИМИДЖДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

29

Д.М. Байгунова¹, Ш.Ж. Турдалиева², Б.Қ.Отарбаева³, Д.А.Мусакулова⁴

¹²³⁴аға оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**МЕНЕДЖЕР ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ІСКЕРЛІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС
МӘДЕНИЕТІ**

39

М.С. Балабеков¹, С.А. Мусаев², Е.К.Кадыров³ ^{1,2,3} аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДА ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ОЙНАТУ	44
М.С.Балабеков¹, А.Н. Шералиев², А.Е.Жұматай³ ¹ аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан ^{2,3} оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан ҰЛТТЫҚ ҚИМЫЛ-ҚОЗҒАЛЫС ОЙЫНДАРЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МАҒЫНАСЫ	46
Н.З.Бимурзаева Общеобразовательная школа №87 им. А.Назарбекова, Шымкент, Казахстан ПОЛИЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ – ЭТО АКТИВНЫЙ НОСИТЕЛЬ НЕСКОЛЬКИХ ЯЗЫКОВ	50
Е.Бұхарбаев¹, Ж.Кемельбекова², А.Қожабекова³ ¹ магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан ² т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан ³ аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ МАЗМҰНДЫҚ ЖЕЛІСІН ОҚЫТУ МАЗМҰНЫ	52
Б.Дабылай¹, Ж.Кемельбекова², К.Айхынбай³ ¹ магистрант, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан ² т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан ³ оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан ИНФОРМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІН ҚОЛДАНУ	59
А. Джалилов магистр, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан РЕАЛИЗАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН	65
Р.С. Дуйсенбаева Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан БЕЙІНДІК МЕКТЕП ОҚУШЫСЫНЫҢ ОҚУ МОТИВТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ АРҚЫЛЫ «МӘНГІЛІК ЕЛ» ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИТАНЫМДЫҚ ФАКТОРЛАРЫ	72
L.Sh. Yeszhanova¹, A.A. Yegemberdy², D.O. Torebek³, S.N. Kozhanov⁴ ¹ master, senior lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan ² master, senior lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan ³ master, lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan ⁴ master, lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan ETYMOLOGICAL LINK INFLUENCE OF ONE LANGUAGE GROUP ON THE OTHER ONE	75

А.М.Исабекова

Общеобразовательная школа №87 им. А.Назарбекова, Шымкент, Казахстан

ТРЕХЪЯЗЫЧИЕ — ЭТО ПЕРСПЕКТИВНАЯ ИДЕЯ

79

С.Н. Кожанов¹, Л.Ш. Есжанова², А.А. Егемберди³, Д.О. Торебек⁴

¹магистр, преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²магистр, старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

³магистр, старший преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

⁴магистр, преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**ПОЛИЯЗЫЧИЕ КАК ОСНОВА УСПЕВАЕМОСТИ ПО ИНОСТРАННОМУ
ЯЗЫКУ**

81

S.N. Kozhanov¹, L.Sh. Yeszhanova², A.A. Yegemberdy³, D.O. Torebek⁴

¹master, lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

²master, senior lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

³master, senior lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

⁴master, lecturer, M. Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

NON-TRADITIONAL METHODS IN TEACHING ENGLISH

86

З.Б.Қабылбекова¹, Ж.У.Керимбекова², А.А. Алдиев³

¹п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА МЕКТЕПKE ДЕЙІНГІ
МЕКЕМЕЛЕРДЕ БАЛАЛАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ**

91

З.Б. Қабылбекова¹, М.Н.Чирва², И.С. Жандабаева³

¹п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

МӘҢГІЛІК ЕЛДІҢ ҰРПАҒЫ - БІЗДІҢ БОЛАШАҒЫМЫЗ

96

З.Б.Қабылбекова¹, Ф.А.Сахиева², А.А. Садыкова³, Ш.Т.Мухтар⁴

¹п.ғ.д, профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

²Phd доктор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

⁴магистрант, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақст

**«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ОҚЫТУДЫҢ
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

101

С.А. Құрманбаев¹, А.А. Суюбердиева², М.Истекулов³

^{1,2,3}аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**ДРАМАЛЫҚ СПЕКТАКЛЬДЕ МУЗЫКАНЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ НЕГІЗГІ
ПРИНЦИПТЕРІ**

108

С.А.Құрманбаев¹, С.И.Байкадамова²

¹аға оқытушы, М.Әуезов атындағы, ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

² магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы, ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

РЕЖИССЕРДІҢ КОМПОЗИТОРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

111

А.К. Мырзабекова¹, М.А. Умурзакова²

¹к.ф.н., ст. преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²магистр, ст. преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА МОЗГОВОГО ШТУРМА НА ЗАНЯТИЯХ ПО
РУССКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ**

114

D.O.Torebek¹, L.Sh. Yeszhanova², A.A. Yegemberdy³, S.N. Kozhanov⁴

¹master, lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

²master, senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

³master, senior lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

⁴master, lecturer, M.Auezov SKU, Shymkent, Kazakhstan

**THE CONCEPT OF PROFESSIONAL COMPETENCE IN AMERICAN AND
METHODS OF EUROPEAN SCHOOLS**

118

Г.Ж.Утегенова¹, С.С.Байменова², А.Ж.Альбаева³

¹ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент Қазақстан

²аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ТҮРКОЛОГИЯДАҒЫ САН ЕСІМНІҢ СӨЗЖАСАМ ЖҮЙЕСІ

121

Г.Ж.Утегенова¹, Н.Ш. Базарбекова², Ұ.Т.Аширәлиева³

¹ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент Қазақстан

²аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

³оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**«ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТҮСІНДІРМЕ СӨЗДІГІНДЕГІ» БАҒЫТСЫЗ
ҚОЗҒАЛЫСТЫ БІЛДІРЕТІН ЕТІСТІКТЕР**

125

**ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
JURIDICAL SCIENCES**

Ш.Н. Рузиназаров¹, С.Ф. Иноятова¹, Н.И. Аллаярова²

¹д.ю.н., профессор, Ташкентский государственный юридический университет,
Ташкент, Узбекистан

¹к.ю.н., доцент, Ташкентский государственный юридический университет,
Ташкент, Узбекистан

²преподаватель, ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**ПЕРСПЕКТИВЫ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ЮРИДИЧЕСКОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ**

131

Ғылыми журнал

2001 жылдың тамызынан бастап жылына 4 рет шығарылады

Редактор: Назарбек У.Б.

Жауапты редактор: Айнабеков Н.Б.

Техникалық редакторлар: Исмаилова М.Л.

Журналды шығаруға жауапты: Александриди Е.Ю.

Меншік иесі: М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген
№ 10469–ж (12.11.2009 ж.)

Алғашқы тіркелуі және нөмірі № 2226-ж (13.08.2001 ж.)

20.09.2021 ж. баспаға қол қойылды. Көлемі 13.5 б.т. Тираж 300 дана.
Жазу қағазы. Офсеттік баспа. Тапсырыс № 3722. М. Әуезов атындағы ОҚУ АҒД
Шымкент қ., Тәуке хан даңғылы, 5, тел: 21-19-82